Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

સ્વાધ્યાય

દીપોત્સવી
અને
વસંતપંચમી

વિ. સં. ૨૦૪૯-૫૦

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

પુસ્તક ૩૧

અંક ૧-૨

COMPLIMENTARY COPY

ગણેશજીનું ચિત્ર
[પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરની હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૭૨૦૦]

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA
सत्यं शिवं सुन्दरम्

સંપાદક
મુકુંદ લાલજી વાડેકર
ઉપનિયામક,
પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર,
વડોદરા

પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

સ્વાધ્યાય

(દીપોત્સવી અને વસંતપંચમી અંક) પુ. ૩૧ અંક ૧-૨

વિ. સં. ૨૦૪૯-૫૦ નવેમ્બર ૧૯૯૩-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪

અનુક્રમ

		પૃષ્ઠાંક
૧	પુરાણ. દર્શન અને વિમર્શ—સુરેશચંદ્ર ગો. કાંટાવાલા	૧-૧૦
૨	કાલિદાસમાં મર્યાદાબોધ—અંબાલાલ પ્રજાપતિ	૧૧-૧૫
૩	તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌ના ભાષ્યકારો—મીના પી. પાઠક	૧૭-૨૭
૪	વડોદરાનો એક સરસ ઉલ્લેખ—જયંત પ્રે. ઠાકર	૨૯-૩૭
૫	પ્રવાસકૃત્યં-ગુજરાતના વિદ્વાન ગંગાધરનો એક દુર્લભ ગ્રંથ —મુકુંદ લાલજી વાડેકર	૩૯-૫૨
૬	સુભાષિતપારિજાત-એક પરિચય—ઉષા એમ. બ્રહ્મચારી	૫૩-૬૫
૭	સદ્‌ગત કવિ 'પતીલ'નાં અપ્રગટ હિંદી-અંગ્રેજી ગીતકાવ્યો —ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ્)	૬૭-૮૨
૮	ગ્રન્થાવલોકન અને સાભાર સ્વીકાર	૮૩-૧૦૨

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

સ્વાધ્યાય

દીપોત્સવી અને વસંતપંચમી વિ. સં. ૨૦૪૯-૫૦ પુસ્તક ૩૧

નવેમ્બર ૧૯૯૩-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪ અંક ૧-૨

પુરાણ: દર્શન અને વિમર્શ*

સુરેશચંદ્ર ગો. કાંટાવાળા+

ભારતીય ધાર્મિક અને બિનધાર્મિક સાહિત્યમાં પુરાણો અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે. ૧૫૦૦ વર્ષથી પણ વધારે સમયથી તેઓએ ભારતવાસીઓના જીવનમાં પ્રેરણાનાં ઉદ્ભવસ્થાનોનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. રામાયણ અને મહાભારતની જેમ પુરાણોએ કવિકર્મમાં પ્રેરણા આપી અણમોલ ફાળો નોંધાવ્યો છે. વિવિધ સમયે રચાયેલાં પુરાણોમાં ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક માહિતી, સાહિત્યશાસ્ત્રપરક, લલિતકલાપરક, વાસ્તુશાસ્ત્રપરક, ચિત્રશાસ્ત્રપરક, દર્શનશાસ્ત્રપરક તેમ જ ભૌગોલિક અને ધાર્મિક અને અન્ય વિષયક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ તેઓ એક વિશ્વકોશ જેવાં બની ગયાં છે.

વેદ, રામાયણ અને મહાભારતની જેમ પુરાણો ભારતની અણમોલ વિશાળ સાહિત્યિક સંપત્તિ છે. બધાં પુરાણોની સમીક્ષિત આવૃત્તિઓ હજુ સુધી ઉપલબ્ધ નથી; તે દુઃખની વાત છે. કોઈપણ સંસ્કૃત ગ્રંથના, પ્રાકૃત ગ્રંથના કે વૈદિક ગ્રંથના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન માટે તે ગ્રંથની સમીક્ષિત આવૃત્તિ આવશ્યક છે. પુરાણોનો પાઠ પ્રવાહી (fluid) હતો અને તેથી સમયે સમયે તેમાં સુધારા, વધારા અને ફેરફારો થતા રહ્યા છે. આ રીતે પુરાણોના પાઠ સમયે સમયે નવા નવા થતા રહ્યા છે. યાસ્કે (નિરુક્ત ૩.૧૯.૧૪) આપેલ **पुराण** શબ્દનું નિર્વચન "**पुरा नवं भवति**" આ સંદર્ભમાં એક નવું અર્થગાંભીર્ય ધારણ કરે છે. આ કારણે પુરાણપાઠમાં વિવિધ સમયના વિવિધ સ્તરો જોવા મળે છે.

વારાણસીસ્થ "અખિલ ભારતીય કાશીરાજ ન્યાસે" કૂર્મપુરાણ, વામનપુરાણ અને વરાહ-પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરી છે. ગરુડપુરાણ, સ્કન્દપુરાણના માનસખંડની અને

"**સ્વાધ્યાય**", પુસ્તક ૩૧, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૩-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪, પૃ. ૧-૧૦.

* ગુજરાત રાજ્ય યુનિવર્સિટી અને કૉલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળના આશ્રયે "શાંતિનિકેતન" આશ્રમ, તિથલમાં "પુરાણશાસ્ત્ર" ઉપર યોજાયેલ પરિસંવાદમાં (તા. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૯૩) આપેલ સર્વગ્રાહી પ્રવચન.

+ 'શ્રીરામ', કાન્તારેશ્વર મહાદેવની પોળ, બાજવાડા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૧

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

મત્સ્યપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિનું કામ તે " ન્યાસ "ના આશ્રયે ચાલુ છે. વડોદરામાં "પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિરે" વિષ્ણુપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિનું કામ પૂરું કરી માર્કણ્ડેય પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિનું કામ હાથ ઉપર લીધું છે. અમદાવાદમાં ભો. જે. વિદ્યાભવને ભાગવત પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિનું કામ હાથ ધર્યું છે. આશા રાખીએ છીએ કે આ આવૃત્તિઓનું પ્રકાશન વહેલું થશે, કે જેથી અધ્યેતાઓ તેનો લાભ વહેલી તકે ઉઠાવી શકે. " Tübingen–Purāṇa–Project "માં પીટર શ્રાઈનર (Peter Schreiner) અને રેનાટે ઝોઈહ્નેન (Renate Söhnen) સંપાદિત " Sanskrit Indices and Text of the Brahma-Purāṇa "ના કેટલાક ભાગો પ્રસિદ્ધ થયા છે. દિલ્હીના નાગપ્રકાશક તરફથી " Cultural Heritage from Purāṇas " નામક દશગ્રંથોનો એક યોજનાનો કાર્યક્રમ મૂકવામાં આવ્યો છે અને આ પ્રકાશકોએ કેટલાંક પુરાણોની આવૃત્તિઓનું પુનર્મુદ્રણ પણ કર્યું છે. દિલ્હીની " મોતીલાલ બનારસીદાસ " નામક પ્રકાશકે ' Ancient Indian Tradition and Mythology " નામક પ્રકાશનયોજનામાં અત્યારસુધીમાં કેટલાંક પુરાણોના ટિપ્પણ સહિત ભાષાન્તરો પ્રકાશિત કર્યાં છે અને બાકીનાં પુરાણોનું ભાષાન્તર વહેલી તકે પ્રસિદ્ધ થશે, એમ આશા રાખીએ છીએ. અખિલ ભારતીય કાશીરાજન્યાસ " पुराण " પત્રિકામાં પુરાણવિષયક સંશોધનલેખો પ્રસિદ્ધ કરે છે; એ માટે અખિલભારતીય કાશીરાજન્યાસ ધન્યવાદને પાત્ર બને છે. પુરાણો ઉપર અનેક ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે અને કરે છે. આની અત્રે વિગતવાર નોંધ લઈ શકાય એમ નથી.

પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના મૂલાધારો તરીકે સાહિત્યિક સામગ્રી, પુરાવસ્તુ-વિદ્યાકીય પુરાવા (દા.ત. પ્રાચીન અવશેષો, મુદ્રાઓ, શિલાલેખો, અભિલેખો વગેરે), પરદેશી યાત્રિકો અને મુલાકાતીઓના અનુભવ અને સ્મૃતિ તેમજ વિવિધ વર્ણનો નોંધતા ગ્રંથોને સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. ઇતિહાસના સાધનોમાં હવે " મૌખિક પરંપરા " (oral tradition) ને પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. પુરાણો લોકપ્રિય ગ્રંથો છે તેમજ તેઓ પ્રાચીન પરંપરા રજૂ કરે છે; આ દૃષ્ટિએ પુરાણસાહિત્ય એક નવ્ય અગત્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યના અધ્યયનમાં અને પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના અધ્યયનમાં એક એવો કાળ હતો કે જ્યારે પુરાણોને, પુરાણાનાર્ગત માહિતીને વિશ્વસનીય ગણવામાં આવતી ન હતી; પરંતુ વિલ્સન, એફ.ઈ. પાર્જીટર, વિલિબાલ્ડ કિર્ફેલ, રમેશચંદ્ર હજરા, એ.ડી. પુસાલકર, પાંડુરંગ વામન કાણે, ઇત્યાદિ વિદ્વાનોના શોધપૂર્ણ અધ્યયનોના કારણે પુરાણોએ ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ ઇત્યાદિના અધ્યયનમાં અવગણના ન કરી શકાય એવું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પુરાણોમાં વિવિધ માહાત્મ્યોનાં વર્ણનો ઉપલબ્ધ થાય છે; તેમાં વિવિધ તીર્થો, મંદિરો વગેરેનાં વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે. આ તીર્થો વગેરેની સ્થળતપાસ અને તેનું પરીક્ષણ અને પુરાણાન્તર્ગત વર્ણનોનો સંયુક્ત અભ્યાસ ફલદાયી બની રહે છે. આ સંયુક્ત અભ્યાસ પુરાણોની વર્ણનશૈલી અને રીતિ ઉપર વેધક પ્રકાશ ફેંકે છે. પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં સાભ્રમતીમાહાત્મ્ય (અધ્યાય ૧૩૪–૧૭૩)માં સાભ્રમતી (સાબરમતી)ના કિનારે આવેલાં તીર્થોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. સ્થળતપાસને આધારે તે તે તીર્થો ઓળખી શકાયાં છે; આ સૂચવે છે કે માહાત્મ્યમાં આપેલી ભૌગોલિક તેમ જ અન્ય માહિતી કપોલકલ્પિત નથી. પુરાણની વર્ણનશૈલી

For Private and Personal Use Only

અતિશયોક્તિપૂર્ણ હોય; પરંતુ તે સત્યના પાયાથી વેગળી હોતી નથી. આ સાભ્રમતીમાહાત્મ્યમાં (અધ્યાય ૧૫૮) "પિંચુમંદાર્કતીર્થ"નો ઉલ્લેખ મળે છે અને તેને સૂર્યતીર્થ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. સ્થળતપાસમાં શોધખોળ દરમ્યાન અમદાવાદના રાયખડ વિભાગમાંથી સૂર્યની વિવિધ મૂર્તિઓ મળી આવી છે; ગાયકવાડની હવેલીના એક ભાગમાં જડેલી સૂર્યમૂર્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે પુરાણોક્ત "પિંચુમંદાર્કતીર્થ" અમદાવાદમાં રાયખડ વિભાગમાં હતું; વળી પુરાણોક્ત કોટરાક્ષિતીર્થ સપ્તર્ષિના ઓવારા પાસે કેલીકો પંપીંગ સ્ટેશન પાસે આવેલું હતું એમ કહી શકાય, કારણ કે ઇ.સ. ૧૬મી સદીની આરસપહાણની મહિષાસુરમર્દિનીની મૂર્તિ અત્યારે ચામુંડાદેવી તરીકે ત્યાં પૂજાય છે. આ પુરાવાના આધારે અત્યારે ઉપલબ્ધ પદ્મપુરાણાન્તર્ગત સાભ્રમતીમાહાત્મ્યને ઇ.સ. ૧૬મી સદીમાં મૂકી શકાય. સાભ્રમતીમાહાત્મ્યનો ઉલ્લેખ નારદીય પુરાણમાં પણ મળે છે; તેથી તે ભાગ અને નારદીયપુરાણની ઉપલબ્ધ આવૃત્તિ પણ ઈ.સ. ૧૭મી સદીમાં મૂકી શકાય. આમ આવો સંયુક્ત અભ્યાસ પુરાણોના કાલનિર્ણય માટે મદદરૂપ બને છે.

પુરાણો અતિપ્રાચીન છે. ઋગ્વેદમાં "પુરાણ" અને "પુરાણી" શબ્દો "પ્રાચીન" (જુનું)ના અર્થમાં વિશેષણ તરીકે પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે; અથર્વવેદ (૧૧.૭.૨૪; ૧૫.૬.૧૧)માં પુરાણ, ઇતિહાસ અને બૃહતી દિશાના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ પુરાણના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. પુરાણને "પંચમવેદ" પણ કહેવામાં આવ્યો છે (સ્કન્દ પુરાણ, રેવાખંડ ૧.૧૮). મત્સ્યપુરાણ પુરાણને વેદો કરતાં પણ પ્રાચીન ગણાવે છે :

> पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
> नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
> अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ॥ ३.३–४ ॥ દ્રષ્ટવ્ય એજન ૫૩.૩

વૈદિકકાળમાં "વેદધારા" અથવા ઋષિધારા" અને "પુરાણધારા" અથવા "મુનિધારા" એમ બે વિચારધારાઓ જોવા મળે છે. પુરાણધારા લોકવૃત્ત સાથે સંકળાયેલ હતી. આ સંદર્ભમાં ઉપર્યુક્ત મત્સ્યપુરાણના વચનનો વિચાર કરતાં કહી શકાય કે પુરાણની મૌખિક પરંપરા વેદપરંપરાથી પ્રાચીન હોય.

વિશાળ પુરાણસાહિત્યમાં ૧૮ પુરાણોને "મહાપુરાણો" તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. આ મહાપુરાણો આ પ્રમાણે છે :—૧ માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૨ મત્સ્યપુરાણ, ૩ ભાગવતપુરાણ, ૪ ભવિષ્યપુરાણ, ૫ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, ૬ બ્રહ્માંડપુરાણ, ૭ બ્રહ્મપુરાણ, ૮ વિષ્ણુપુરાણ, ૯ વામનપુરાણ, ૧૦ વાયુપુરાણ, ૧૧ વરાહપુરાણ, ૧૨ અગ્નિપુરાણ, ૧૩ નારદપુરાણ ૧૪ પદ્મપુરાણ, ૧૫ લિંગપુરાણ, ૧૬ ગરુડપુરાણ, ૧૭ કૂર્મપુરાણ, ૧૮ સ્કન્દપુરાણ. ટૂંકામાં આની રજૂઆત આ પ્રમાણે છે :—

> मद्वयं मद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।
> अ–ना–प–लिङ्ग–कू–स्कानि पुराणानि पृथक् पृथक् ॥ દેવીપુરાણ ૧.૩.૨

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ઉપપુરાણો પણ ૧૮ ગણવામાં આવ્યાં છે, જો કે તેમની સંખ્યા ૧૮થી અધિક છે. આ ઉપરાંત કેટલાંક પુરાણો "જ્ઞાતિપુરાણ", "સ્થળપુરાણ" અથવા "સ્થળમાહાત્મ્ય" તરીકે જાણીતાં છે. ઉપપુરાણો મહાપુરાણોની જેમ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના મૂલાધાર તરીકે ઓછાં કીમતી નથી. કેટલાંક ઉપપુરાણોમાં ગુપ્તકાલપૂર્વેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. મત્સ્યપુરાણમાં કેટલાંક ઉપપુરાણોનો ઉલ્લેખ તેમની પ્રાચીનતા સૂચવે છે; દા. ત. નન્દીપુરાણ. આ ઉપપુરાણમાં નન્દાનું માહાત્મ્ય ગાવામાં આવ્યું છે. (મત્સ્યપુરાણ ૫૩. ૬૧). બીજું એક "નાન્દી પુરાણ" છે; આમાં નંદવાણા બ્રાહ્મણો વિશે માહિતી આપવા આવી છે. (નાન્દીપુરાણ માહાત્મ્ય). બીજું એક "નાન્દીપુરાણ" છે; તે નાંદેરા બ્રાહ્મણોનું ગણાય છે, આ બંને પુરાણો મત્સ્યપુરાણોક્ત "નન્દીપુરાણ"થી ભિન્ન છે. "સામ્બપુરાણ" સામ્બના પ્રસંગને રજૂ કરે છે (મત્સ્યપુરાણ ૫૩. ૫૯ અને પછીના). પુરાણ/પુરાણોને લખીને, તેનું દાન પુણ્યદાયક માનવામાં આવ્યું છે. આ દાનવિધાન પ્રાચીન ભારતમાં પુરાણોની વધુ નકલો કેવી રીતે બહાર પડતી હતી, પ્રચારમાં આવતી હતી, તૈયાર થતી હતી, ફેલાવો પામતી હતી, તે પ્રક્રિયા ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે. (મત્સ્યપુરાણ ૫૩. ૧૨ અને પછીના). "ઉપપુરાણ" શબ્દને સ્થાને અન્યત્ર "**उपभेद**" (મત્સ્યપુરાણ ૫૩.૫૯) અથવા "**क्षुल्लक**" (ભાગવત પુરાણ ૧૨. ૭.૨૨) શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

પુરુષાર્થ ચતુષ્ટયમાંનો એક પુરુષાર્થ મોક્ષ છે. તેની પ્રાપ્તિ માટેના વૈદિક માર્ગો સુવિખ્યાત છે. સ્ત્રી, શૂદ્ર અને દ્વિજબન્ધુ માટે વેદશ્રવણનો સમયના વહેણ સાથે નિષેધ ફરમાવવામાં આવ્યો અને તેથી તેમના કલ્યાણ માટે પુરાણ/પુરાણોનુ સર્જન થયું, એમ પુરાણો સ્પષ્ટપણે જણાવે છે :

> **स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।**
> **कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥** ભાગવતપુરાણ ૧.૪.૨૬
> **स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां न वेदश्रवणं मतम् ।**
> **तेषामेव हितार्थाय पुराणानि कृतानि च ॥** દેવી ભાગવત ૧.૩.૨૦–૨૧

આમ પુરાણકારનું એક સમાજ સુધારક તરીકે તેમજ એક feminist તરીકેનું પાસું ઊપસી આવે છે.

પુરાણોને વેદનો મર્મ અથવા આત્મા કહેવામાં આવ્યાં છે. વેદોની પ્રતિષ્ઠા પુરાણમાં રહેલી કહેવામાં આવી છે:—**वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे** नात्र संशयः । **आत्मा पुराणं वेदानां पृथगङ्गानि तानि षट्** । (સ્કન્દપુરાણ, રેવાખંડ, ૧.૨૨; નારદીયપુરાણ ૨.૨૪.૧૭). અત્રે એ નોધવું અયોગ્ય નહિ ગણાય કે પુરાણોમાં દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોની સ્થાપના બહુ સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવી છે અને તે સામાન્ય માનવી પણ સમજી શકે એમ છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ વગેરે રીતે વિશિષ્ટ રૂપમાં તે તે દર્શનોના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન તે તે દર્શનોના આકર અને અન્ય ગ્રંથોમાં કરવામાં આવ્યું છે; કોઈક કોઈક વાર નિરૂપણમાં ક્લિષ્ટતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વેદનો આત્મા પુરાણો છે. પુરાણો વેદના સારભૂત છે. આ સંદર્ભમાં મહાભારત અને પુરાણો વેદના અર્થઘટન માટે "ઉપબૃંહણ"નો સિદ્ધાન્ત રજૂ કરે છે. "વેદના અર્થઘટનમાં ઉત્તર-

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

કાલીન ભારતીય સાહિત્ય મદદરૂપ છે"—આ પાશ્ચાત્ય વેદવિદોના વેદાર્થઘટનનો સિદ્ધાન્ત અત્રે આ "ઉપબૃંહણ"ના સિદ્ધાન્તના સંદર્ભમાં સહેજે યાદ આવે એમ છે. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૧.૫.૪.૧–૧૮)માં ઉપનયનસંસ્કારની ચર્ચામાં નીચે મુજબનો "શ્લોક" આપવામાં આવ્યો છે:–

आचार्यो गर्भीभवति हस्तमाधाय दक्षिणम् ।
तृतीयस्यां स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मणः ॥

આ "શ્લોક"ના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. આચાર્યનું અન્તેવાસીથી ગર્ભીભવન; અને ૨. અન્તેવાસીનો વિદ્યાપ્રપ્તિ સાથે જન્મ.

મત્સ્યપુરાણમાં અને અન્યપુરાણો તેમજ મહાભારતમાં કચ અને દેવયાનીના ઉપાખ્યાનમાં કચનો શુક્રાચાર્યના ઉદરમાં સંજીવનીવિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે પ્રવેશ, શુક્રનું કચથી ગર્ભીભવન અને અન્તે તે વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સાથે કચનું શુક્રના ઉદરમાંથી નિ:સરણ—જન્મના મુખ્ય મુદ્દાઓ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પુરાણો વેદના કેટલાંક કથનોની સમજૂતી અને અર્થઘટન વ્યાખ્યાનાત્મક શૈલીમાં સરળ રીતે રજૂ કરે છે.

કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટાચાર્ય કાવ્યપ્રયોજનની ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે—

"**काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।**
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ (કાવ્યપ્રકાશ ૧.૨)

આ કારિકાની વૃત્તિમાં તે જણાવે છે કે—

सुहृत्संमितार्थतात्पर्यवत् पुराणादीतिहासेभ्यश्च ।

અર્થાત્ પુરાણોમાં તાત્પર્ય અગત્યનું છે: "**अर्थ एव तात्पर्यप्रधानम् ।**".

પુરાણોનું પ્રયોજન આગળ જોયું તેમ જનતાને વેદોથી અબાહ્ય રાખવાનું હોવાથી (અર્થાત્ વેદોક્ત બાબતોનું જ્ઞાન કરાવવાનું હોવાથી) પુરાણોની ભાષા સરલ, સુબોધ, પ્રવાહી અને હૃદયંગમ છે; છતાં તે અલંકારરહિત નથી. પુરાણોમાં અલંકારોનો વિન્યાસ પણ મૂળ તાત્પર્યને લક્ષ્યમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. અહીંયાં "અલંકાર કાવ્યગત શબ્દનો શોભાદાયક ન હોઈ કાવ્યગત અર્થનો ભૂષણદાયક છે. પુરાણકારનો હેતુ પ્રતિપાદિત અર્થ ઘણી સરળતાથી અનાયાસ વાચકોના હૃદય સુધી પહોંચી જાય એજ છે." પુરાણોમાં કેટલાક અંશો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સુંદર છે. ભાગવતપુરાણના દશમસ્કન્ધને મહાકાવ્યની દૃષ્ટિએ મૂલવતાં તેમાં મહાકાવ્યનાં લક્ષણો ચરિતાર્થ થતાં લાગે છે; આમ આ પુરાણમાં એક મહાકાવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આમ આ પ્રયોગ કાવ્યશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં પુરાણો એક આગવો અને નવીન પ્રયોગ અને વિચારધારા રજૂ કરે છે. મત્સ્યપુરાણાન્તર્ગત "અવિમુક્તમાહાત્મ્ય" (અધ્યાય ૧૮૦–૧૮૫)ના કેટલાક અંશોમાં પુરાણકારની સુંદર વર્ણનાત્મક શક્તિ અને સૌષ્ઠવપૂર્ણ ભાષાનાં દર્શન થાય છે. પાત્રાલેખન–કળાની દૃષ્ટિએ ભાગવતપુરાણમાં શ્રી કૃષ્ણનું પાત્રનિરૂપણ, મત્સ્યપુરાણમાં કચ અને દેવયાનીના પાત્રોનું નિરૂપણ તેમજ તે બંને વચ્ચેનો સુંદર સંવાદ પાત્રનિરૂપણકળાની દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

વળી પુરાણોના કેટલાંક આખ્યાનો ઉત્તરકાલવર્તી કવિઓના પ્રેરણાસ્રોત બન્યાં છે. પુરાણોની ભાષા સંસ્કૃત ભાષાના ઇતિહાસમાં એક પાસું રજૂ કરે છે.

ઉપર્યુક્ત ૧૮ મહાપુરાણો પૈકી (૧) મત્સ્ય, (૨) વાયુ અને (૩) બ્રહ્માંડ પુરાણોને પ્રાચીન ગણવામાં આવ્યાં છે. મત્સ્ય પુરાણ સૌથી વધારે સારું જળવાયું છે અને તેમાં પ્રાચીન પાઠ પણ સચવાયો છે. આ પુરાણત્રયીમાં મત્સ્યપુરાણ સૌથી પ્રાચીન છે, એમ કહી શકાય; વાયુપુરાણ (૧૦૪.૩), દેવીભાગવતપુરાણ (૧.૩.૩) અને વામનપુરાણ (સમીક્ષિત આવૃત્તિ ૧૨.૪૮) મત્સ્યપુરાણને પુરાણોમાં મુખ્ય ગણાવે છે, જો કે વિષ્ણુપુરાણ (૩.૬.૧૮) બ્રહ્મપુરાણને આદિસ્થાન આપે છે.

પુરાણોના વિવિધ વર્ણ્ય વિષયો છે; દા. ત. સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વન્તર, વંશ્યાનુચરિત(પાઠભેદ भूम्यादेः संस्थानम्.), વૃત્તિ, રક્ષા, સંસ્થા, હેતુ, અપાશ્રય, ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, વ્રત, દાન, મહાદાન, શ્રાદ્ધકલ્પ, મૂર્તિવિધાન, વાસ્તુશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર ઈત્યાદિ. વંશ્યાનુચરિત પુરાણોનો એક અગત્યનો વર્ણ્ય વિષય છે અને તેથી પુરાણનો ઇતિહાસ સાથે સંબંધ જોડાય છે. મત્સ્યપુરાણમાં આંધ્રવંશ (ઈ. સ. ૨૨૫ માં અંત), વિષ્ણુપુરાણમાં મૌર્યવંશ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬–૧૮૫), વાયુપુરાણમાં ગુપ્તવંશ (ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમના સમયનું વર્ણન : ઈ. સ. ૩૨૦–૩૩૦)ની વંશાવલીઓ પ્રાપ્ત થાય છે; તદુપરાંત આભીર, ગર્દભ, શક, યવન, તુષાર, હૂણ ઇત્યાદિ વંશોનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ જ સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશના રાજાઓની વંશાવલિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

જુદા જુદા પુરાણોની વિવિધ પોથીઓમાં પાઠભેદો જોવા મળે છે. સંશયાત્મક પાઠભેદોના નિર્ણય માટે સાહિત્યિક પુરાવા ઉપરાંત અન્ય પ્રકારના પુરાવા, દા. ત. મુદ્રાઓ વગેરે ઉપરના પાઠો યોગ્યપાઠના નિર્ણયમાં મદદરૂપ બને છે. એફ. ઈ. પાર્જિટરે મત્સ્યપુરાણ, વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવતપુરાણ અને ગરુડપુરાણને આધારે તૈયાર કરેલો "The Purāṇa Text of the Dynasties of the Kali Age" નામક ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૯૧૩માં પ્રકટ કર્યો. આ ગ્રંથમાં તે સમયે ઉપલબ્ધ જુદી જુદી પોથીઓને આધારે, મુદ્રિત આવૃત્તિઓને આધારે બીજા પાઠો તેમ જ પ્રાપ્ય અભિલેખો અને મુદ્રાઓમાં ઉપલબ્ધ થતા પાઠો પાઠાન્તર તરીકે પાઠનોંધમાં તેમણે નોંધ્યા છે. એમની દૃષ્ટિએ વિવિધ પાઠો પૈકી યોગ્ય પાઠ તેમણે સ્વીકૃતપાઠમાં સ્વીકાર્યો છે. આ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથના પ્રકાશન પછી અત્યાર સુધીમાં ઘણું સંશોધન થયું છે અને વળી અન્ય વધુ સામગ્રી પણ ઉપલબ્ધ થઈ છે. આ નવીન પુરાવાને આધારે તે ગ્રંથમાંના કેટલાક અસ્પષ્ટ પાઠો હવે સ્પષ્ટ થાય છે. આ બાબત પુરાણાન્તર્ગત રાજવંશ વર્ણનની વિશ્વસનીયતાને પુષ્ટિ આપે છે. ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં એક પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :—

"शक्यमानाभवद् राजा महिषीणां महीपतिः ॥"

આ પંક્તિનો **महिषी** પાઠ પંક્તિના અર્થઘટનમાં સ્પષ્ટતાને ધૂંધળી કરે છે, કારણ કે **महिषी**નો અર્થ "રાણી" અથવા "ભેંસ" અર્થઘટનમાં બોધદાયક બનતો નથી. વાયુપુરાણની

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

એક પોથીનો પાઠ **महिष्याणां** પાર્જિટરે પાઠનોંધમાં નોંધ્યો છે, પરંતુ સ્વીકૃતપાઠમાં તે સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી. થોડાં વર્ષો પહેલાં વી. વી. મિરાશીને ઈ. સ. ત્રીજી સદીની બે મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ તેના ઉપર પ્રાકૃતમાં લખાણુ આ પ્રમાણે હતું :—**रंञो सग–मान महसस ।** (સંસ્કૃત છાયાઃ **राज्ञः शकमानमहिषस्य**). આ **महसस** પાઠને આધારે વી. વી. મિરાશીએ ઉપર્યુક્ત પંક્તિ આ પ્રમાણે સુધારી—" **शकमानोऽभवद् राजा महिष्याणां महिपतिः ।** " આમ પાઠાન્તર ઉપલબ્ધ મુદ્રાઓને આધારે સાર્થક બની નિશ્ચયાત્મક પાઠ બની રહે છે. આ બંને શાસ્ત્રોનો સમન્વયાત્મક અભ્યાસ પુરાણાધ્યયનમાં વધારે ઉપયોગી અને ફલદાયી બને છે અને પુરાણોની માહિતીને વધારે વિશ્વસનીય બનાવે છે.

ઐતિહાસિક માહિતીના સન્દર્ભમાં પુરાણો કેટલીકવાર સાંકેતિક ભાષાનો અથવા અન્ય નામોનો પ્રયોગ કરે છે; દા. ત. મત્સ્યપુરાણમાં અને સ્કન્દપુરાણમાં "પ્રમતિ" નામ હેઠળ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની ઇતિહાસગાથા આપવામાં આવી છે. સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત વસ્ત્રાપથ-માહાત્મ્યમાં અને કૌમારિકાખંડમાં હરિણીમુખીસ્ત્રીની કથામાં કાન્યકુબ્જેશ્વર ભોજની રાજકીય પ્રાદેશિક વિસ્તારની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરાણોમાં જુદા જુદા દેવો અને દેવીઓનાં વર્ણન, માહાત્મ્ય અને સ્તુતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પૌરાણિક હિન્દુધર્મની વિચારધારામાં મૂર્તિપૂજાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પુરાણોમાં વિવિધ દેવતાઓની મૂર્તિવિધાનની માહિતી આપવામાં આવી છે. સ્તોત્રોમાં જોવા મળે છે કે તે તે સ્થળે અને તે તે સમયે અન્ય દેવો અમુક દેવ/દેવીની સ્તુતિ કરે છે; તો અન્ય સ્થળે અને અન્ય સમયે અન્ય સંદર્ભમાં તે દેવ/દેવી અન્ય દેવ/દેવીની સ્તુતિ કરે છે; અર્થાત્ એક સ્થળે અમુક સંદર્ભમાં એક દેવનું માહાત્મ્ય સર્વાધિક બતાવવામાં આવે છે અને અન્ય સ્થળે અન્ય સંદર્ભમાં અન્યદેવનું માહાત્મ્ય સર્વાધિક બતાવવામાં આવે છે; આમ પુરાણોમાં એક પ્રકારની "henotheistic tendency" દૃષ્ટિગોચર થાય છે; દા. ત. મત્સ્યપુરાણમાં નૃસિંહાવતારી વિષ્ણુની સહાય શિવ અન્ધકના સંહાર માટે યાચે છે. (૧૭૯.૩૫); આમ અત્રે વિષ્ણુનું આધિકય દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ત્રિપુરદહનાખ્યાનમાં ત્રિપુર (હાલનું "તેવર" નામક સ્થળ)ના સ્થાપક મયદાનવના સંહાર માટે વિષ્ણુ શિવને અણીના સમયે મદદ કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં વિષ્ણુનું આધિકય કહો કે પ્રભુત્વ કહો કે કૌશલ્ય દેખાય છે. યુદ્ધોની વિવિધ રીતોની દૃષ્ટિએ વિષ્ણુએ કરેલ સહાય રસપ્રદ છે. આ સાહાય્યમાં વિષ્ણુ ત્રિપુરના મુખ્ય સરોવરના જળનું પાન કરી જાય છે; અર્થાત્ શત્રુપક્ષના નગરના મુખ્ય પાણીપૂરવઠાના મુખ્ય કેન્દ્રનો વિષ્ણુ નાશ કરે છે; તેથી ત્રિપુરવાસીઓને પાણીપૂરવઠો પૂરો પાડવાનો એક ગંભીર અને ભયંકર પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

મત્સ્યપુરાણના રચનાપ્રદેશ વિશે એમ કહી શકાય કે અત્યારનું ઉપલબ્ધ મત્સ્યપુરાણ મૂળ નર્મદાની આજુબાજુ રહેતા વૈષ્ણવોએ રચેલું પુરાણ છે; પરંતુ પદ્મપુરાણ (ઉત્તરખંડ ૨૦૩. ૮૧–૮૪) મત્સ્યપુરાણને તામસ પુરાણ ગણાવે છે અને તામસપુરાણમાં શિવનું માહાત્મ્ય ગાવામાં આવે છે. (મત્સ્યપુરાણ ૫૩. ૬૮–૬૯). મત્સ્યપુરાણના કેટલાક અધ્યાયોમાં શિવનું માહાત્મ્ય ગાવામાં આવ્યું છે; એટલે અંશે આ વૈષ્ણવપુરાણ શૈવપુરાણ બન્યું એમ કહી શકાય, પરંતુ આ પુરાણમાં અન્યત્ર શિવ અને વિષ્ણુ વચ્ચે ભેદરાહિત્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે;

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शिवस्य हृदये विष्णुः, विष्णोश्च हृदये शिवः । (મત્સ્યપુરાણ ૬૯.૫૨). આ વિધાન એમ દર્શાવતું લાગે છે કે મત્સ્યપુરાણ બન્ને સમ્પ્રદાયના સુમેળના સંક્રાન્તિકાળનું છે.

વૈદિક વિચારધારામાં મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાધન યજ્ઞયાગાદિ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. ઉપનિષત્-કાળમાં આ માર્ગવિષે શંકા ઉઠાવવામાં આવી. (**प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः ।** મુંડકોપનિષત્ ૧.૨.૮). યજ્ઞયાગાદિમાર્ગ ખર્ચાળ હતો. વળી સ્ત્રી, શૂદ્ર અને બ્રહ્મબંધુઓ માટે વેદશ્રવણ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ વિશાળવર્ગના પારલૌકિક હિતમાટે અને આર્થિક દૃષ્ટિએ નબળા વર્ગ માટે પૌરાણિક ધર્મમાં વિવિધ દાન, વ્રત, યાત્રા વગેરેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું અને તેનાં ફળ વિવિધ યજ્ઞના ફળ સાથે સમાન ગણાવવામાં આવ્યાં. વૈદિક મન્ત્રોને સ્થાને પૌરાણિક મન્ત્રોનો અને વિધિનો વિનિયોગ બતાવવામાં આવ્યો. (દ્રષ્ટવ્ય મત્સ્યપુરાણ ૬૨.૩૮–૪૦; ૫૭.૫–૬; ૮૩.૪૫). આમ પૌરાણિક સાહિત્યમાં એક પ્રબળ વિકલ્પ રજૂ કરવામાં આવ્યો. આ દૃષ્ટિએ પુરાણકારો પ્રબળ સમાજસુધારકો અને ધર્મક્રાન્તિકારો તરીકે જણાઈ આવે છે.

પતિતાઓ ધાર્મિક લાભ અને સુખથી વંચિત ન રહે, તે માટે પુરાણકારો સજાગ હતા એમ લાગે છે અને આ વર્ગ માટે એક વિશેષવ્રતનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. મત્સ્યપુરાણમાં પતિતાઓ માટે અનંગવ્રતનું વિધાન (અધ્યાય ૭૦) કરવામાં આવ્યું છે, અને વ્રતના ફળતરીકે "વિષ્ણુપદ"ની પ્રાપ્તિ દર્શાવવામાં આવી છે. (**सा पूजिता देवगणैरशेषैरानन्दकृतस्थानमुपैति विष्णोः ।** (૭૦.૬૩).) આ વ્રત સાથે સંકળાયેલ "દાલ્ભ્ય" નામક બ્રાહ્મણ વિશે પુનર્મૂલ્યાંકન કરતાં કહી શકાય કે આ વ્રત કરાવનાર અમુક જ બ્રાહ્મણો અથવા બ્રાહ્મણવર્ગ હશે અને તેઓ "દાલ્ભ્ય" નામથી જાણીતા હશે; આ અર્થઘટનમાં અત્રે "દાલ્ભ્ય" પદ સમૂહવાચક એક વચન છે, એમ સમજવું પડશે. એ સુવિદિત છે કે શ્રાદ્ધવિધિમાં પંથાદાન લેનાર અમુક બ્રાહ્મણ/બ્રાહ્મણો હોય છે.

પુરાણો કેટલીક વખત તત્કાલીન સમાજની આર્થિક અને વ્યાપારિક સમૃદ્ધિના દર્પણો બની રહે છે. ગુપ્તકાલની જાહોજલાલી સુપ્રસિદ્ધ છે અને આ ગુપ્તકાલની સમૃદ્ધિને સૂચવતું "ષોડશ-મહાદાન"ની સંસ્થા છે. ષોડશમહાદાનનું વિધાન મત્સ્યપુરાણનું આગવું પ્રદાન છે. ષોડશ-મહાદાનો પૈકીનું "સપ્તસાગર મહાદાન" (મત્સ્યપુરાણ, અધ્યાય ૨૮૭) ગુપ્તકાલની આર્થિક સમૃદ્ધિ અને સમુદ્રપારના વ્યાપારનું અને ક્ષેમકુશળતાપૂર્વક પુનરાગમનનું સૂચક અર્વાચીન કાળમાં છે. આ દાનની સાબિતીરૂપ મથુરા અને અન્યત્ર સ્થળે મળી આવેલાં "સાત સમંદરી કુવા" નામક કુવાઓ છે.

આગળ જોયું તેમ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ/પરમપદ પ્રાપ્તિ (દ્રષ્ટવ્ય મત્સ્યપુરાણ ૬૧. ૫૬; ૧૦૧.૪૮) માટે વૈકલ્પિક ઉપાયો બતાવીને સમાજના વિશાળ વર્ગની–સ્ત્રી, શૂદ્ર, બ્રહ્મબન્ધુ, નિર્ધન વગેરેની –ભૂખ દૂર કરી આધ્યાત્મિક માર્ગનાં પ્રસ્થાનમાં સમતોલપણું સાચવી, સામાજિક સમતોલપણું સ્થાપવાનો અને સાચવવાનો પુરાણકારોએ એક નૂતન પ્રયોગ કર્યો અને એક મહાન પ્રદાન નોંધાવ્યું છે. દાનની બાબતોમાં કેટલીક વ્યાવહારિક ચેતવણીઓ આપવામાં પણ આવી છે, દા. ત. વિત્તશાઠ્યવર્જન, કૃપણતાવર્જન, સપત્નીક કુટુમ્બી વેદવિદ્ બ્રાહ્મણોને દાન (દ્રષ્ટવ્ય મત્સ્યપુરાણ

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

૬૦.૪૩; ૬૨. ૩૫; ૭૧.૧૪; ૯૬.૧૩). આ સૂચનો સૂચવે છે કે આપેલા દાનનો દુર્વ્યય ન થાય અને સાથે સાથે જરૂરિયાતવાળા યોગ્ય બ્રાહ્મણને આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત થાય એ મુદ્દાની પણ પુરાણકારોએ કાળજી રાખી છે; વળી વૈદિક પ્રથાઓ અને સાધનો/ઉપાયોનો ત્યાગ કર્યા વિના નવા પ્રવાહો અને નવી આવશ્યકતાઓને વિવિધ ધાર્મિક વિધિઓ અને કર્મકાંડની બાબતોમાં અભિન્ન રીતે વણી લેવાયેલી જોવા મળે છે; એમ કહી શકાય કે આમાં સાતત્ય, પરિવર્તન અને હાનના પ્રવાહો દષ્ટિગોચર થાય છે.

અર્વાચીન કાળમાં પર્યાવરણના સમતુલનના પ્રશ્નની એક સમસ્યા ઊભી થઈ છે. વૃક્ષછેદન ઉપર પ્રતિબંધ અને વૃક્ષારોપણના પ્રયોગો પણ અત્યારે હાથ ઉપર ધરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં પુરાણોમાં વૃક્ષારોપણ અંગેની ભલામણો અને વૃક્ષછેદન ઉપર લાદેલો પ્રતિબંધ પુરાણકારની અર્વાચીન વિષમ સમસ્યા પરત્વે જાગરૂકતા સૂચવે છે.

પુરાણોનાં ભૌગોલિક પ્રકરણો અને તીર્થમાહાત્મ્યપ્રકરણોનું અધ્યયન સૂચવે છે કે પુરાણકારો તે તે સ્થળની સામાન્ય રીતે વિશ્વસનીય માહિતી આપતા હોય છે. મત્સ્યપુરાણમાં પ્રયાગમાહાત્મ્ય, નર્મદામાહાત્મ્ય અને અવિમુક્તમાહાત્મ્ય, વરાહપુરાણમાં મથુરામાહાત્મ્ય તે તે તીર્થોની વિશ્વસનીય માહિતી આપે છે. મત્સ્યપુરાણાન્તર્ગત નર્મદામાહાત્મ્યમાં નર્મદા અને કાવેરીનો મધ્યપ્રદેશમાં ઓંકારેશ્વર પાસેનો સંગમ, ગુજરાતમાં નર્મદાતીરે ભરુચ પાસે આવેલ ભારભૂતિતીર્થ (હાલનું ભાડભૂત)નો ઉલ્લેખ પુરાણકારની ભૌગોલિક માહિતી નોંધવામાં કાળજી દર્શાવે છે. બીજા ઉદાહરણ તરીકે સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત માહેશ્વરખંડાન્તર્ગત 'કુમારેશ્વર' નામક મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ અત્રે આપી શકાય.

તીર્થમાહાત્મ્યના ઇતિહાસપ્રસંગમાં પુરાણો પોતાની રીતે તે તે તીર્થમાં, તે તે નગરમાં તે તે પ્રદેશમાં આવેલાં ધાર્મિક પરિવર્તનોની નોંધ ઉપાખ્યાન દ્વારા આપે છે; દા.ત. અવિમુક્તક્ષેત્રમાં એક સમયે યક્ષપૂજાનો પ્રચાર અને પછી તેના શૈવસમ્પ્રદાયમાં વિલીનીકરણના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ ઐતિહાસિક પ્રસંગને હરિકેશ અને પૂર્ણભદ્રના ઉપાખ્યાનમાં વણી લેવામાં અને જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. અત્યારે પણ વારાણસી નજીક ૪૦ કીલોમીટર દૂર ભાણુ નામક ગામમાં "હરસુબરમ" નામક દેવની પૂજા કરવામાં આવે છે; આ હરિકેશયક્ષની પૂજાની યાદ આપે છે. [ભાષાની દૃષ્ટિએ "હરસુબરમ" શબ્દ "હરિકેશ" શબ્દને સૂચવે છે: હરસુ<હરિકેશ; બરમ<બ્રહ્મ].

આત્મહત્યાનો વિષય ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. તીર્થસ્થાનોમાં અમુક વ્યક્તિઓને અમુક સંજોગોમાં આત્મહત્યાની છૂટ આપવામાં આવી છે; દા.ત. ગંગાતીરે ઉર્વશી-રમણતીર્થમાં અને હંસપાંડુરતીર્થમાં આવી છૂટ પુરાણકારે નોંધી છે. (મત્સ્યપુરાણ ૧૦૩.૪૪ અને પછીના).

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

આધુનિક કાળના કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ પુરાણકારો એમની રીતે સૂચવે છે. આધુનિક કાળનો અગત્યનો પ્રશ્ન છે રાષ્ટ્રિય અને વૈચારિક એકતા. આ પ્રશ્ન અંગેની જાગરૂકતા પુરાણકારોએ તીર્થાટન અને તીર્થયાત્રાની વિચારધારા અને વિધાનમાં દર્શાવી છે. કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમાં યાત્રિકોને યાત્રામાં કેવી કેવી કઈ કઈ સુવિધાઓ આપવી જોઈએ અને રક્ષણ આપવું જોઈએ એની રસપ્રદ ચર્ચા કરી છે. આમ પુરાણકારોએ વિવિધ રીતે ઇતિહાસ, દેશ, સમાજ, ધર્મ વગેરે બાબતો પ્રતિ પ્રશસ્ય પ્રદાન કર્યું છે અને તત્કાલીન સમાજ અને સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવ્યું છે. અન્તમાં :

योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ।
प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् । ભાગવતપુરાણ ૧૨.૧૩.૨૧–૨૩

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

કાલિદાસમાં મર્યાદાબોધ*

અંબાલાલ પ્રજાપતિ+

મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્યો અને નાટકોનું અધ્યયન કરવાથી જણાય છે કે તેમની કૃતિઓ યુગપ્રવર્તક અને સમાજજીવનનું માર્ગદર્શન કરવામાં સશક્ત છે. વ્યક્તિ, પરિવાર, સમાજ કે દેશ અનુશાસન વિના આગળ વધી શકે નહિ. કાલિદાસનું સાહિત્ય સમાજ અને રાષ્ટ્રના ઉત્થાન માટે સજગ મર્યાદાબોધનો સંદેશ આપે છે. તેમણે પોતાની કૃતિઓમાં મદનદહન, સીતાત્યાગ, દુર્વાસાનો શાપ, ઉર્વશીનું સ્ખલન અને પતન, કુબેરનો શાપ અને યક્ષની વ્યથા, નંદિનીવરપ્રદાન, રઘુદિગ્વિજય અને અગ્નિવર્ણનું અધઃપતન વગેરે પ્રસંગોનું સચોટ અને સૂચક વર્ણન કર્યું છે; તેમાં તેમણે સ્વસ્થ સમાજજીવન માટે વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિની જીવનમર્યાદાને સુપેરે અંકિત કરી આપી છે.

કવિવર્ય રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કાલિદાસના સર્જનને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રેમમાં અને જીવનમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિની મર્યાદાઓને ઉપસાવી આપતાં યોગ્ય જ કહ્યું છે—" જે પ્રેમમાં કોઈ બંધન નથી, કોઈ નિયમ નથી, અને સંયમદુર્ગના તૂટેલા બુરજ પર પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવે છે, તેની શક્તિનો કાલિદાસે સ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ તેની આગળ આત્મસમર્પણ નથી કર્યું. તેમણે પોતાના કાવ્યો અને નાટકોમાં એકદમ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જે અંધપ્રેમસંભોગ પોતાના કર્તવ્ય પ્રત્યે પ્રમાદી બનાવે છે, તે પોતાના સ્વામીના શાપથી ખંડિત થાય છે, મહર્ષિના શાપથી વિઘ્નરૂપ બને છે અને ક્રોધાગ્નિથી ભસ્મીભૂત થાય છે."[1]

કાલિદાસના સાહિત્યસર્જનને આધારે કહી શકાય કે તેમણે વેદ, ઉપનિષદ્, પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત અને દર્શનગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હશે પરંતુ તેમના ધાર્મિક અને દાર્શનિક વિચારો પર ગીતાનો ઊંડો પ્રભાવ જોવા મળે છે. આ બાબતનું સ્પષ્ટ સમર્થન શ્રી બળદેવ ઉપાધ્યાયે તેમના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કરેલું છે.[2] આ દર્શનમાંથી જ તેમને પ્રેરણા અને

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૧, અંક ૧–૨, દીપોત્સવી–વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૩–ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪, પૃ. ૧૧–૧૫.

* કાલિદાસ સમારોહ–ઉજ્જૈન (૧૯૯૪–૯૫)માં વંચાયેલ લેખ.

+ સંસ્કૃત અને ભારતીયવિદ્યા વિભાગ, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ–૩૮૪ ૨૬૫ (ઉ. ગુ.)

૧ ટાગોર રવીન્દ્રનાથ પ્રાચીન સાહિત્ય પૃ, ૨૩, અનુ. મહાદેવ દેસાઈ, નરહરિ પરીખ, પ્ર. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, આ. ૨ પૃ. ૨૩. ૧૯૨૯.

૨ "धर्मके अविरुद्ध काम भगवान् की ही विभूति है। (धर्माविद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ। गीता ७/११) गीताके इन वचनोंकी सत्यताको कालिदासने अपने काव्यों और नाटकों में अनेक प्रकारसे प्रमाणित की है।—उपाध्याय बलदेव, संस्कृत साहित्य का इतिहास, प्र. शारदामन्दिर, वाराणसी, सप्तम संस्करण, १९६५, पृ. १९४.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયેલ છે. ધર્મથી અવિરુદ્ધ અને સર્વકલ્યાણકારી તત્ત્વ એ જ તેમના 'શિવ' છે, જેમની સ્તુતિ તેઓએ તેમના કાવ્યો અને નાટકોમાં કરેલ છે.[3]

વૈદિક ધર્મ તથા દર્શને આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય નિમિત્તે તેની અંદર એક વિરાટ દૈવી શક્તિનો સ્વીકાર કરેલો છે. કાલિદાસે તે શક્તિમાનને 'શિવ'ના સ્વરૂપે નિરૂપ્યા છે. 'શિવ' વિશ્વના મંગલમય તત્ત્વનું સામાન્ય નામ છે. વિશ્વનો પ્રત્યેક કણ તેમની સત્તાની સૂચના આપે છે. ભગવાનની મૂર્તિ એક જ છે, જે ગુણોની વિષમતાને કારણે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શંકરનું રૂપ ધારણ કરે છે. તત્ત્વ વસ્તુતઃ એક જ છે પણ તેમનાં ત્રણ રૂપો ઉપાધિજન્ય છે. આ ત્રણે દેવોમાં જયેષ્ઠ અને કનિષ્ઠનો ભાવ સામાન્ય છે.[4] આ 'શિવ' જ વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ બધાંને માટે કલ્યાણકારી છે. વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ સહુનું કલ્યાણ છે તે ધર્મનું સ્વરૂપ છે. આ ધર્મને અનુકૂલ અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ જ કાલિદાસને અભીષ્ટ છે. આ ત્રિવર્ગમાં તેઓએ ધર્મને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માન્યો છે.[5]

ધર્મના આધારે જ મદનનું દહન થયું, શકુન્તલાને શાપ મળ્યો, અસ્તંગમિતમહિમા બનેલા યક્ષને એકવર્ષનો પ્રિયતમાનો વિયોગ થયો. તેના પાયા ઉપર જ રઘુવંશનો કીર્તિસ્તંભ રચાયો. શિવ સ્વયં પાર્વતીના દાસ બની ગયા[6] અને દુષ્યંત શકુન્તલા આગળ નતમસ્તક થયો.[7] ધર્મસ્વરૂપ રામ રાજાઓના આદર્શ બન્યા અને કામસ્વરૂપ અગ્નિવર્ણ રઘુકુળના વિનાશનું કારણ બન્યો. તેઓ પોતાની કૃતિઓમાં ધર્મ, અર્થ અને કામનું સામંજસ્ય સ્થાપિત કરવા માટે ઉદ્યમશીલ રહે છે. અર્થ અને કામ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ટકાવી રાખવા માટે ધર્મનો વિરોધ કરે છે. ધર્મને દબાવીને અર્થ પ્રબળ બનવા માગે છે. ધર્મનો નાશ કરીને કામ પોતાનો પ્રભાવ વધારવા માગે છે. ધર્મ દ્વારા બંનેનું નિયંત્રણ જ અનુશાસન કે મર્યાદા છે. 'कुमारसंभवम्' મહાકાવ્યમાં મદનદહનના પ્રસંગ દ્વારા કાલિદાસે આ જ મર્યાદાબોધ આપ્યો છે.

મદન ઇચ્છતો હતો કે પાર્વતીના સુંદર રૂપનો આશ્રય લઈને સમાધિસ્થ શિવના હૃદય પર પ્રહાર કરવો. પ્રકૃતિમાં વસંતનું આગમન થાય છે. ઝૂમી ઝૂમીને લતા પ્રેમ પ્રગટ કરે છે. એક જ કુસુમપાત્રમાં ભમરો પ્રિયતમાની સાથે મધુપાન કરતાં મત્ત બને છે.[8] વ્યાધિની જેમ મદન

---

3 જુઓ (૧) કાલિદાસનાં ત્રણે નાટકોના નાન્દિશ્લોકો.
(૨) रघुवंशः १/१
(३) कुमारसंभवम् ५/७५–८१

४ एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित् वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ (कुमार० ७/४४)

५ अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे,
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भामिनि । (कुमार० ५/३८)

६ अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ । (कुमार० ५/८६)

७ राजा–(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य ।)
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया । (अभिज्ञानशाकुन्तलम् ७/२४)

८ मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः । (कुमार० ३/३६)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

સંસારને સંત્રસ્ત કરે છે. તે પોતાની આકાંક્ષા વધારે છે અને શંકર પર આક્રમણ કરે છે. જગતનું કલ્યાણ, આત્યંતિક મંગલ એટલે જ 'શિવ'.

વિશ્વકલ્યાણ મદનની ઉપાસનામાં નથી પણ તેના ધર્મ વિરોધી સ્વરૂપને દબાવવામાં છે. કામ પોતાની પ્રભુતા ઈચ્છે છે અને વિશ્વકલ્યાણ પર પોતાનું સંમોહન બાણ છોડે છે.[૯] શંકર પોતાનું ત્રીજું નેત્ર ખોલે છે. ત્રીજું નેત્ર 'જ્ઞાનનેત્ર' છે જે પ્રત્યેક મનુષ્યના ભ્રૂમધ્યમાં છે. પણ સુષુપ્ત હોવાથી તેના અસ્તિત્વનું ભાન થતું નથી. શંકરનું તે નેત્ર જાગૃત છે. તે જ્ઞાનની જ્વાળામાં મદનનું દહન થાય છે. ધર્મનો વિરોધી કામ ભસ્મનો ઢગ બની જાય છે.[૧૦] પોતાની જ સામે કામદેવને ભસ્માવશેષ જોઈને, પોતાના ભૌતિક સૌંદર્યથી શિવને જીતવાની ઈચ્છાવાળી પાર્વતી ભગ્નમનોરથા બની જાય છે.[૧૧] તપ દ્વારા તે કામને ધર્મને અનુકૂળ બનાવી લે છે ત્યારે શિવ સ્વયં ઉપસ્થિત થાય છે અને કહે છે "તપથી ખરીદાયેલો હું તારો દાસ છું."[૧૨]

પ્રસ્તુત પ્રસંગની સમાલોચના કરતાં શ્રી બળદેવ ઉપાધ્યાયે કહ્યું છે, "પોતાનું શરીર તપાવ્યા સિવાય તથા હૃદયમાં રહેલી દુર્વાસનાને ભસ્મીભૂત કર્યા સિવાય ધર્મની ભાવના જાગૃત થતી નથી. કાલિદાસે કામદહન દર્શાવીને આ ચિરંતન તથ્યને પ્રગટ કર્યું છે. આ રીતે કાલિદાસની દૃષ્ટિમાં કામ તથા ધર્મના પરસ્પર સંઘર્ષમાં આપણે કામને દબાવીને ધર્મને અનુકૂળ બનાવવો જ પડશે. જગતનું કલ્યાણ આ સાધનામાં જ સિદ્ધ છે."[૧૩]

જેવું કામના અનુશાસનનું ચિત્ર 'કુમારસંભવ'માં મળે છે તેવું અર્થના અનુશાસનનું ચિત્ર 'રઘુવંશ'માં મળે છે. અર્થ કે ધનની ગતિ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. ધનનો ભોગ, દાન અથવા વિનાશ થાય છે. (दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य । नीतिशतकम्) કાલિદાસે રઘુવંશમાં ધનના ભોગની નહિ પરંતુ તેના ત્યાગ કે દાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે. (त्यागाय संभृतार्थानां । रघु० १/७) ધનનો માત્ર ઉપભોગ કરનાર રાજા રોગગ્રસ્ત બની જાય છે અને તેની પ્રજા દરિદ્ર થઈને અનેક પ્રકારે પીડાય છે, આ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. રાજા અગ્નિવર્ણનું ચરિત્ર તેનું પ્રમાણ છે, જે રઘુકુલના પતનનું કારણ બન્યો. ભોગમાં તે એટલો ડૂબેલો હતો કે પ્રજાને દર્શન આપવાનો તેને અવકાશ ન હતો. મંત્રીઓની વિનંતીથી જ્યારે કોઈકવાર દર્શન આપતો તો બારીમાંથી લટકાવેલ પોતાના ચરણોનું! પ્રજા પોતાના રાજાનું મુખદર્શન કરવા આવતી હતી પરંતુ તેના ચરણોનું દર્શન કરીને પાછી ફરતી હતી ।[૧૪]

---

૯ संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् । (कुमार० ३/६६)

१० भस्माऽवशेषं मदनं चकार । (कुमार० ३/७२)

११ तथा समक्षं दहता मनोभवं,
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती । (कुमार० ५/१)

१२ अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः,
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ । (कुमार० ५/८६)

१३ उपाध्याय बलदेव, संस्कृत साहित्यका इतिहास : पृ० १९४.

१४ गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां,
दर्शनं प्रकृतिकांक्षितं ददौ ।
तदा गवाक्षविवरावलम्बिना
केवलेन चरणेन कल्पितम् । (रघु० १९/७)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ધનનો ત્યાગ કે દાન જ ધર્મને અનુકૂળ છે, કારણ કે તેનાથી જ સમષ્ટિનું કલ્યાણ થાય છે. માત્ર ભોગ માટે ધન ભેગું કરવું તે પાપ છે. ગીતાનું પ્રમાણ છે કે જેઓ ત્યાગપૂર્વક ભોગ કરે છે, તેઓ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ જેઓ ત્યાગ કર્યા સિવાય ભોગ એકલા જ કરે છે, તેઓ પાપનો ભોગ કરે છે.[૧૫]

કાલિદાસે રઘુવંશના પાંચમાં સર્ગમાં દાનનું ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંત પ્રસ્તુત કર્યું છે. વરતંતુના શિષ્ય કૌત્સ ગુરુદક્ષિણા માટે એવા સમયે રઘુ રાજા પાસે જાય છે કે જ્યારે તેમણે પોતાની સઘળી સંપતિ યજ્ઞમાં આપી દીધી છે. રઘુ અલકાપુરી પર ચઢાઈ કરીને ધન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમના આક્રમણના સમાચાર સાંભળતા જ કુબેર રઘુના કોશમાં સોનામહોરોની વૃષ્ટિ કરે છે. રાજાનો આગ્રહ છે કે શિષ્ય સંપૂર્ણ ધન લઈ જાય આ બાજુ શિષ્યનો આગ્રહ છે કે તે પોતાની આવશ્યકતાથી વધારે એક કોડી પણ લેશે નહિ.[૧૬] દાતા અને ગ્રહીતાનો આ સંવાદ રોમહર્ષક છે. આવું દૃશ્ય સંપૂર્ણ દેશના ઈતિહાસમાં દુર્લભ છે. આ જ કારણે સૂર્યવંશમાં રઘુ સૌથી તેજસ્વી રાજા થયા અને તેમના નામથી તેમનો વંશ ‘ રઘુવંશ ’ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યો. તેમની મહાનતાનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ લખે છે કે માત્ર તેમનું ધન જ પરોપકાર માટે ન હતું પણ તેમના બધા જ સદ્ગુણ બીજાઓને માટે કલ્યાણકારી હતા. તેમનું બળ પીડિતોના ભય અને દુઃખનું નિવારણ કરનારું હતું અને તેમનું શાસ્ત્રાધ્યયન વિદ્વાનોના સત્કાર અને આદર માટે પ્રયોજાતું હતું.[૧૭]

આ પ્રમાણે અર્થ અને કામ ધર્મની મર્યાદામાં રહે છે ત્યારે સમષ્ટિનું કલ્યાણ થાય છે, અને સ્વસ્થ સમાજનું નિર્માણ થાય છે. વર્તમાન સમાજની અવસ્થાનું મૂળ કારણ અનિયંત્રિત અર્થ અને કામ જ છે. રઘુનું જીવન ધર્મને અનુકૂળ હતું તો રઘુવંશનો અભ્યુદય થયો અને અગ્નિવર્ણનું જીવન ધર્મને પ્રતિકૂળ હતું તેથી તેનું અધઃપતન થયું. ત્યાગ, તપ અને તપોવનમાં આસ્થા રાખનાર રઘુવંશના રાજાઓના મહાન ગુણોના મહિમાનું કીર્તન કરતાં કાલિદાસ લખે છે કે તેઓ ત્યાગ માટે ધનનો સંચય કરતા હતા. સત્યપાલન માટે મિતભાષી હતા. યશ માટે વિજયની અભિલાષા રાખતા હતા, પ્રજા કે રાષ્ટ્રોને પદદલિત કરવા માટે નહિ. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે ગૃહસ્થ બનતા હતા, કામવાસનાની પૂર્તિ માટે નહિ. બાળપણમાં વિદ્યાભ્યાસ, યૌવનમાં વિષયોની અભિલાષા, વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિવૃત્તિ અને યોગદ્વારા શરીરનો ત્યાગ કરતા હતા.[૧૮]

---

१५ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ (गीता ३/१३)

१६ जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ (रघु० ५/३१)

१७ बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहु श्रुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ (रघु० ८/३)

१८ त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ (रघु० १/७–८)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

પ્રસ્તુત વર્ણન વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિના ધર્મની મર્યાદાને સ્પષ્ટ રીતે ઉપસાવી આપે છે, જે સ્વસ્થ અને તંદુરસ્ત સમાજની રચના માટે સર્વને માટે ઉપાદેય છે. આ આદર્શ ભારતીય સમાજની પોતાની વિશેષતા છે.

કાલિદાસે 'અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ'માં પણ આ જ સંદેશ આપ્યો છે કે વ્યક્તિનિષ્ઠપ્રેમ પણ ધર્મને અનુકૂળ થઈને જ વિકસિત થઈ શકે. સમષ્ટિની ઉપેક્ષા કરનાર પ્રેમ શાપિત બની જાય છે. દુષ્યંતના વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમમાં ખોવાઈ ગયેલી શકુન્તલાને સમષ્ટિના પ્રતિનિધિ દુર્વાસાના શબ્દો સંભળાતા નથી અને તેને દુર્વાસાના શાપનું ગ્રહણ લાગી જાય છે.[૧૯]

આ રીતે એકલી વ્યક્તિનિષ્ઠ દામ્પત્યની ભૂમિકા સ્થિર અને સંવાદી બનતી નથી. 'મેઘદૂત'નો યક્ષ કાંતાપ્રણયમાં લીન છે, પણ તે પોતાની ફરજ બજાવવામાં ભારે પ્રમાદ કરી બેસે છે અને સ્વામીના શાપનો ભોગ થઈ પડે છે.[૨૦] અપ્સરા ઉર્વશી પોતાને અસુરથી બચાવનાર રાજવીના પ્રેમમાં ચકચૂર છે પરિણામે સ્વર્ગની નાટ્યશાળામાં લક્ષ્મીનો પાઠ ભજવતાં 'કોનામાં તારો પ્રેમ છે?'–એ પ્રશ્નના જવાબમાં એનું હૃદય એની જીભ પાસે 'પુરુષોત્તમમાં' ને બદલે 'પુરુરવામાં' બોલાવડાવે છે.[૨૧] અને તેનું આ સ્ખલન તેને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર ધકેલી દે છે.

આમ કાલિદાસ શૃંગારના કવિ હોવા છતાં અને તેમનાં 'કાવ્યો અને નાટકોમાં વિલાસનું ભરપૂર વર્ણન હોવા છતાં જીવનમાં અને પ્રેમમાં મર્યાદાબોધનો સંદેશ આપતું તેમનું ભવ્યજીવન-દર્શન તેમને વિશ્વસાહિત્યમાં અગ્રિમ સ્થાને પ્રસ્થાપિત કરે છે. એમનાં દર્શનને પૂરેપૂરું ન સમજી શકનાર ભલે તેમને 'વિલાસનો કવિ' કહે પણ ખરેખર તો તેઓ ધર્મમર્યાદાથી છલકાતા આત્મવિશ્વાસના અને વિશેષ તો ભારતીયદર્શનના કવિ છે.

---

૧૯ विचिन्तयन्ती यमनन्यमनसा तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥
(अभिज्ञानशाकुन्तलम् ४/१)

२० कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः । (मेघ० पूर्वमेघ–१)

२१ द्वितीयः—ततस्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरूरवसीति निर्गता वाणी ।
(विक्रम० तृतीयोऽङ्कः)

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

લેખકોને :

૧ પાનની એક જ બાજુએ, ટાઈપ કરેલા અને એ શક્ય ન હોય તો શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખો મોકલવા. ટાઈપ નકલમાં ટાઈપકામની ભૂલોને સુધાર્યા પછી જ લેખ મોકલવો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશ પ્રમાણે જોડણી રાખવી આવશ્યક છે. લેખની મૂળ પ્રત જ મોકલવી. લેખની કાર્બન નકલ મોકલો ત્યારે તે અંગેનું સ્પષ્ટ કારણ જણાવવું.

૨ લેખમાં અવતરણો, અન્ય વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો ટાંકવામાં આવે તો તે અંગેનો સંદર્ભ પૂરેપૂરી વિગત સાથે આપવો અનિવાર્ય છે. પાદટીપમાં એ સંદર્ભની વિગત આપતાં લેખક અથવા સંપાદક/સંશોધક (અટક પહેલી), ગ્રંથ, પ્રકાશક, પ્રકાશનવર્ષ, આવૃત્તિ પૃષ્ઠ, એ ક્રમ જાળવવો જરૂરી છે.

૩ 'સ્વાધ્યાય'માં છપાયેલ સર્વ લેખોનો કૉપીરાઈટ મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા હસ્તક છે. લેખકે અથવા અન્ય કોઈએ લેખમાંનો કોઈ અંશ લેખિત પરવાનગી વગર પુનર્મુદ્રિત કરવો નહીં.

૪ સંક્ષેપશબ્દો પ્રયોજતા પહેલાં એ શબ્દો અન્ય સ્થાને પૂરેપૂરા પ્રયોજેલા હોવા જોઈએ.

૫ પાદટીપોનો ક્રમ સળંગ રાખી જે તે પૃષ્ઠ ઉપર તે તે પાદટીપોનો નિર્દેશ જરૂરી છે.

સ્વાધ્યાય

સ્વાધ્યાય અને સંશોધનનું ત્રૈમાસિક

સંપાદક : મુકુંદ લા. વાડેકર

વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડે છે—દીપોત્સવી અંક, વસંતપંચમી અંક, અક્ષયતૃતીયા અંક અને જન્માષ્ટમી અંક.

લવાજમ :

—ભારતમાં...રૂ. ૪૦=૦૦ પૈ. (ટપાલખર્ચ સાથે)

—પરદેશમાં...યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા માટે...૧૨=૦૦ ડૉલર (ટપાલખર્ચ સાથે)

—યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે...પૌં. ૭=૦૦ (ટપાલખર્ચ સાથે)

આખા વર્ષના ગ્રાહકો લવાજમના વર્ષની શરૂઆતથી જ નોંધવામાં આવે છે. લવાજમ અગાઉથી સ્વીકારવામાં આવે છે. લવાજમ મોકલતી વખતે કયા ગ્રંથ માટે લવાજમ મોકલ્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાવવું. લવાજમવર્ષ નવેમ્બરથી ઑક્ટોબર સુધીનું ગણાય છે, જે આ સરનામે મોકલવું—**નિયામકશ્રી, પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા—૩૯૦ ૦૦૧.**

જાહેરાતો :

આ ત્રૈમાસિકમાં જાહેરાતો આપવા માટે લખો—

સંપાદક, 'સ્વાધ્યાય', પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા—૩૯૦ ૦૦૧.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

તૈત્તિરીય ઉપનિષદના ભાષ્યકારો

મીના. પી. પાઠક*

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ કૃષ્ણયજુર્વેદીય શાખાની તૈત્તિરીયસંહિતાની અંતર્ગત આવેલા તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના ભાગરૂપ તૈત્તિરીય આરણ્યકનો સાતમો, આઠમો અને નવમો ભાગ છે.

કદની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો તૈ. ઉ. ઘણું નાનું છે, ગુણની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો તે ઘણું વિશાળ છે. તે પરમ તત્ત્વનું વર્ણન સરળ ભાષામાં રજૂ કરે છે. તેમાં રહેલા વિચારોએ ઘણી નવી નવી દાર્શનિક ક્ષિતિજોનો વિસ્તાર કર્યો છે, જે આગળ ઉપર સમગ્ર દર્શનશાસ્ત્ર પર પ્રભાવ પાડે છે. આ એક એવું ઉપનિષદ છે કે જેણે શંકરાચાર્યને તેના પર ભાષ્ય રચવા માટે આકર્ષિત કર્યા હતા. આ ઉપનિષદે શંકરાચાર્યને ઘણા જ પ્રભાવિત કર્યા હતા, તેનું પ્રમાણ એ છે કે શંકરાચાર્યે પોતાના બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યમાં તૈ. ઉ. ની જુદી જુદી શ્રુતિઓનો ૧૪૭ વખત ઉલ્લેખ કર્યો છે. શંકરાચાર્ય પછી તેમના અનુયાયીઓ આનંદગિરિ, સુરેશ્વર, શંકરાનંદ વગેરેએ અને સાયણ, માધવ વગેરે આચાર્યોએ તેના પર વિસ્તૃત ટીકાઓ લખી.

તૈ. ઉ. પર લખાયેલી ભાષ્ય કે ટીકાઓની સંખ્યા Aufretch's C. C.માં ૨૫ અને બીજી ત્રણ નામ વગરની દર્શાવવામાં આવી છે.[1] જ્યારે કે. કુંજુનીરાજના N.C.C. માં આ સંખ્યા ૪૮ બતાવવામાં આવી છે. ઉપરાંત નામ વગરની ૧૦ ટીકાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.[2] પરંતુ હકીકતમાં ટીકાઓની સંખ્યા ૬૧ છે અને બીજી ૧૦ નામ વગરની નોધવામાં આવી છે. આ બધી ટીકાઓ આ ઉપનિષદના મહત્ત્વની દ્યોતક છે. અહીં આ બધી ટીકાઓના લેખક, ટીકાનું નામ, શકય તેટલો વ્યક્તિગત પરિચય, બીજી કૃતિઓ વગેરે માહિતી એકત્ર કરી દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. બધા લેખકોનો સમયગાળો વિવાદાસ્પદ કે શંકાસ્પદ હોવાના કારણે તેઓને અહીં alphabetical Order માં કક્કાવાર ક્રમમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) **અચ્યુત કૃષ્ણાનન્દતીર્થ** :—તેઓ ૧૧મી સદીમાં દક્ષિણ ભારતમાં થઈ ગયા. તેઓ સ્વયંપ્રકાશાનન્દતીર્થના શિષ્ય હતા. સર્વજ્ઞ અને અદ્વૈતાનંદ સરસ્વતી પણ તેમના ગુરુ હતા. તૈ.ઉ. પર લખેલી ટીકા 'વનમાલા' તરીકે ઓળખાય છે અને તે વાણી વિલાસપ્રેસ, શ્રીરંગમ્ તરફથી ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૧, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૩-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪, પૃ. ૧૭-૨૭.

* પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, વડોદરા.

1 Aufretch T. Catalogus Catalogorum, Vol. I, p. 234.

2 Kunjuniraja K., New Catalogus Catalogorum, Vol. VIII, pp. 219-223.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

(૨) અદ્વૈત કૃષ્ણાનંદતીર્થ :—તેઓના જીવન વિશે કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ તેમણે લખેલી તૈ.ઉ.ની ટીકા 'તાત્પર્યદીપિકા' તરીકે ઓળખાય છે અને તે પ્રકાશિત થયેલી છે.[3]

(૩) અમરદાસ:—તેઓ શ્રીમદ્ ઉદાસીનવર્ય અમરદાસ અભયવિદુષ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેમણે લખેલી તૈ.ઉ.ની ટીકા 'મણિપ્રભા' નામે ઓળખાય છે અને તે ગણેશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ અને નિર્ણય સાગર પ્રેસ તરફથી ૧૯૧૦માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. તૈ.ઉ. ઉપરાંત તેમણે બીજાં મુખ્ય ૧૧ ઉપનિષદો પર પણ ટીકા લખી છે.[4]

(૪) આનંદગિરિ:—તેઓ આનંદજ્ઞાન અને આનંદજ્ઞાનગિરિ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેમના બીજાં નામ આનંદશૈલ અને બોધપૃથ્વીધર બહુ ઓછાં જાણીતાં છે. તેઓ અનુભૂતિ-સ્વરૂપાચાર્ય અને શુદ્ધાનંદના શિષ્ય હતા. 'તત્ત્વલોક' નામની કૃતિ તેઓએ જનાર્દનના નામે રચી હતી. તેઓ ૧૩મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા તેવું તેમણે લખેલી ટીકા 'પદાર્થ-તત્ત્વનિર્ણય' પરથી સાબિત થાય છે. તેમણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જ્યારે ઓરિસ્સામાં નૃસિંહદેવ રાજા રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે આ કૃતિ રચી હતી. રાજા નૃસિંહદેવ (પહેલા) ૧૨૩૬–૧૨૬૪માં અને રાજા નૃસિંહદેવ (બીજા) ૧૨૭૬–૧૩૦૬માં થઈ ગયા. તેઓ પુરુષોત્તમના ઉપાસક હતા તેવું તેમણે લખેલી ગીતાભાષ્ય, માંડૂક્યભાષ્ય, આત્મજ્ઞાન, વાક્યવૃત્તિ વગેરે પરની ટીકા પરથી અનુમાન કરાય છે. તેઓ પુરીના નીલાદ્રીનો ઉલ્લેખ પણ પોતાના બૃહદારણ્યક ભાષ્ય પરની ટીકાના મંગલાચરણ શ્લોકમાં કરે છે. સુરેશ્વરાચાર્યના વાર્તિક પર તૈ. ઉ. અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ટીકા લખી તે પછી તેમણે વિશ્વાનુભવપાદ નામ ધારણ કર્યું. તેમણે લખેલી તૈ. ઉ.ની ટીકા સૌ પ્રથમ Bib. Ind. 6 તરફથી ૧૮૫૦માં અને ત્યારપછી આનંદાશ્રમ પ્રેસ પુનાથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી.[5] તેમણે અન્ય ૩૨ કૃતિઓ રચી છે

(૫) આનંદજ્ઞાન:—તેઓ સૂર્યનારાયણ મહહીના પુત્ર હતા. તેઓ ચેરપ્રદેશના રહેવાસી હતા. તેમનું બાળપણનું નામ ચિન્નાય હતું. શ્રી ગૌરીની કૃપાથી તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. સંન્યાસ લીધા પછી તેઓ આનંદજ્ઞાન તરીકે ઓળખાયા અને કાંચીપીઠના શંકરાચાર્યપદે નિયુક્ત થયા. તેઓએ ૬૬ વર્ષ સુધી તે પદને શોભાવ્યું. કોઈ ધાર્મિક યાત્રાએથી પાછાં ફરતા શ્રીશૈલમાં નિર્વાણ પામ્યા.[6] તેમણે શંકરાચાર્યે લખેલા દરેક ઉપનિષદભાષ્ય પર અને સુરેશ્વરાચાર્યના વાર્તિક પર ટીકા લખી છે. પરંતુ તેના પ્રકાશન અંગેની માહિતિ મળતી નથી.

(૬) આનંદસ્વરૂપયતિ:—તેમનું જીવનવૃત્તાંત પ્રાપ્ત નથી પરંતુ તેમણે તૈ.ઉ. પર વ્યાખ્યા નામે ટીકા લખી છે અને તે અપ્રકાશિત છે.[7]

---

3 જુઓ, Catalogue of the India Office (CIOL) Library, Vol. II, Part, I, p, 2608.

4 એજન p, 2613.

5 જુઓ, Kunjuniraja K., op.cit., p. 218.

6 Upadhyaya B., Sri Śaṅkarācārya, p. 223.

7 જુઓ, A MSS Preserved in the Travanacore uni., 1256 B. (Tirav. uni.)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

(૭) આનંદતીર્થ ઊર્ફે મધ્વાચાર્ય:—તેઓ દ્વૈતસંપ્રદાયના સ્થાપક હતા. તેમનો જન્મ ઉડિપિ તાલુકાના રજકક્ષેત્ર નામના ગામમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મધ્યગેહ અને માતાનું નામ વેદવતી હતું. બાળપણમાં તેઓ વાસુદેવ તરીકે ઓળખાતા હતા. સાત વર્ષની ઉંમરે યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી થોતમ થીલ્લય નામના ગુરુ પાસે ભણવા ગયા. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે એકદંડી પંથના આચાર્ય અચ્યુતપ્રેક્ષા પાસેથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરી પૂર્ણ-પ્રજ્ઞ કહેવાયા. સાત વર્ષ પછી તેઓ અચ્યુતપ્રેક્ષાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નિમાયા ને આનંદતીર્થ નામે ઓળખાયા. તેમણે સમગ્ર ભારતની ત્રણ વખત યાત્રા કરી, ઘણાં સ્થળોની મુલાકત લીધી અને દ્વૈતસંપ્રદાયનો ફેલાવો કર્યો. તેમણે પ્રસ્થાનત્રયી પર ભાષ્ય રચ્યાં ને મધ્વાચાર્ય કહેવાયા. ૭૯ વર્ષની ઉંમરે (૧૨૩૬–૧૩૧૭) બદરીધામમાં તેમના ભૌતિક શરીરનો વિલય થયો.[૮] તેમણે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ભાષ્ય સહિત ૩૬ ગ્રંથો પર પોતાના ભાષ્ય રચ્યાં છે.

(૮) અપ્પણ્ણાચાર્ય :—તેમના જીવન અને કાર્ય વિશે કોઈ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ તેમણે લખેલી તૈ. ઉ. ટીકા અડયાર અને મૈસુરમાંથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.[૯]

(૯) બલભદ્રશર્મા :—તેઓ શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્તિન્ હતા. તેમણે તૈ. ઉ. પર ટીકા લખી છે. પરંતુ તેના પ્રકાશન અંગેની માહિતી ઉપલબ્ધ નથી[૧૦]

(૧૦) બાલકૃષ્ણદાસ :—તેમના જીવન વિશે કોઈ જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેમણે તૈ. ઉ. અને ઐતરય ઉપનિષદ પર ટીકા લખી છે પરંતુ તેનું પ્રકાશન અનિશ્ચિત છે.

(૧૧) બાલકૃષ્ણાનંદ :—તેઓ બાલકૃષ્ણ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેઓ શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. શ્રીધરાચાર્યના શિષ્ય હતા. તેમણે સ્વયંપ્રકાશ, ગોપાલ, શિવરામ, પુરુષોત્તમ અને પૂર્ણાનંદ પાસેથી અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે લખેલી તેમની આઠ કૃતિઓમાંની એક એવી તૈ. ઉ. ટીકાનું પ્રકાશન અનિશ્ચિત છે.

(૧૨) ભાસ્કરરાય :—તેઓ ભાસ્કરરાય દીક્ષિત અને ભાસ્કરનંદનાથ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેઓ ગંભીરરાયના પુત્ર અને નૃસિંહ અને શિવદત્તના શિષ્ય હતા. ઈ. સ. ૧૬૨૯માં તેઓ બનારસમાં રહેતા હતા. સંન્યાસદીક્ષા લીધા પછી તેઓ ભાસુરાનંદ તરીકે ઓળખાયા.

તેમણે લખેલી તૈ. ઉ. ટીકાના પ્રકાશન અંગેની માહિતિ ઉપલબ્ધ નથી. તેમણે અન્ય ચોવીસ જેટલી કૃતિઓ રચી છે.

(૧૩) ભટ્ટભાસ્કરમિશ્ર :—તેઓ કુમારસ્વામીના[૧૧] પુત્ર હતા. પરંતુ તૈત્તિરીય-સંહિતાની ટીકામાં તે પોતે જણાવે છે કે તેઓ સિંહવર્મનના પુત્ર હતા.[૧૨] તેઓ તેલુગુ બ્રાહ્મણ

8 Sharma B.N.K., 'A History of the Davita School of Vedānta and its literature', Vol. I, part II, p. 104.
9 Kunjuniraja K, op.cit, p. 219
10 Shah J. G. 'Śri Vallabhācārya, His philosophy and Religion, p. 502.
11 Aufretch, op.cit., Vol. I, p. 411
12 तैत्तिरीयसंहिता 1.9.10, with the Com. of Bhatta Bhāskar Miśra and Sāyaṇa-cārya.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

હતા. તેમની સમયમર્યાદાની બાબતમાં જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણની ટીકામાં તેઓ ૧૫મી સદી એટલે કે ઈ. સ. ૧૪૨૦નો[૧૩] સમય બતાવે છે. પરંતુ સાયણાચાર્ય પોતાના ઋગવેદભાષ્યમાં ભટ્ટ ભાસ્કર મિશ્રનો ઉલ્લેખ કરે છે સાયણ ૧૪મી સદીમાં થઈ ગયા. તો પછી ભટ્ટ ભાસ્કર મિશ્રની ૧૫મી સદી હોઈ ન શકે. પરંતુ બીજા બધા[૧૪] વિદ્વાનો તેમને ૧૧મી સદીમાં થઈ ગયા એવું માને છે. તેઓ જ્ઞાનયજ્ઞના નામે પણ ઓળખાય છે. તેમની બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા વિદ્વાન વ્યક્તિ તરીકે ગણના થતી હતી. તેમને સ્વર, માત્રા અને તત્ત્વજ્ઞાનનું અગાધ જ્ઞાન હતું. તેમણે તૈત્તિરીયસંહિતા ભાષ્ય, તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ભાષ્ય ઉપરાંત આઠ કૃતિઓ રચી છે.

તૈ. ઉ. પરની ટીકા અલગ રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવી નથી. પરંતુ તેમણે લખેલી તૈ. આ. પરની ટીકા પ્રકાશિત થયેલી છે.[૧૫]

(૧૪) ભીમસેન શર્મા :—તેમના જીવન વિશે કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત નથી. પરંતુ તેમણે તૈ. ઉ. પર ટીકા લખી છે અને તે હિન્દી ભાષામાં સરસ્વતી પ્રેસ, અલ્હાબાદથી ૧૮૯૫[૧૬]માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

(૧૫) દામોદરાચાર્ય :—તેઓ દામોદર શાસ્ત્રિન નામે પણ જાણીતા છે. તેઓનો ઉપનિષદોના ટીકાકાર તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. તેમણે લખેલી તૈ. ઉ. ટીકાની હસ્તપ્રત ઈ. સ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૬ના સમય દરમ્યાન પ્રાપ્ત થઈ છે અને હાલમાં તે કલકત્તામાં[૧૭] સંગ્રહ કરાયેલી છે.

(૧૬) દેશિકાચાર્ય :—તેઓ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદિન હતા. તેમણે વેંકટનાથે લખેલી તૈ. ઉ.ની ટીકા પંચિકા પર પોતાની 'અસ્તિ બ્રહ્મેતિશ્રુત્યર્થ વિચાર' નામે ટીકા લખી છે. તેમણે પ્રયોગ રત્નમાલા નામે શ્રીભાષ્ય પર પણ ટીકા લખી છે.[૧૮]

(૧૭) ગોવિંદરાજ :—તેમના વિશે કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ નથી પરંતુ તેમણે તૈ. ઉ. પર ટીકા લખી છે ને તે અપ્રકાશિત છે.

(૧૮) ગોવિંદરાજ ;—તેઓ વરદરાજના પુત્ર હતા. તેઓ કૌશિક ગોત્રના વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ હતા. કાંચી અથવા શોલિંગુર તેમનું વતન હતું. તેઓ શઠકોપદેશિકના શિષ્ય હતા. તેમના

---

13 तैत्तिरीय ब्राह्मण IInd chapter p. 43. also see the preface written by Sastri R. S.
14 Datta Bhagavad, Vaidika Vanmayakā Itihāsa, Vol. II, p. 225.
15 तैत्तिरीय आरण्यक भट्ट भास्कर भाष्य सहित edited—by Raṅgācārya and Mahadeo from Government Branch Press, Mysore, 1900.
16 જુઓ, CIOL, Vol. II, part I, p. 2696.
17 જુઓ, Report on the search of Sanskrit MSS, Calcutta. Vol. II from 1901 to 1906.
18 Dāsguptā S. N., A History of Indian Philosophy, Cambridge University Press 1940, Vol. III, p, 131,

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

કાર્યમાં તેઓને કંડલના વાધૂલગોત્રના ભાવનાચાર્યની ઘણી જ પ્રેરણા મળી હતી. તેઓ ૧૬મી સદીના મધ્યભાગમાં થઈ ગયા. તિરુપતિના બાલાજીના તેઓ ઉપાસક હતા. રામાયણ પર ટીકા લખવા માટે સ્વપ્નમાં તેઓને પોતાના ઈષ્ટદેવની પ્રેરણા થઈ હતી.

તૈ. ઉ. પર મિતાક્ષરા નામની ટીકા, તે દેવનાગરી લિપિમાં સંપૂર્ણ લખાયેલી છે. પરંતુ પ્રકાશિત થઈ નથી. આ ઉપરાંત રામાયણ અને શ્રીસૂક્ત પર ટીકાઓ લખી છે.

(૧૯) જયગોપાલ ભટ્ટ :—તેઓ વલ્લભ સંપ્રદાયના હતા. તેમણે તૈ. ઉ. પર ટીકા લખી છે તે ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતી પ્રેસ બોમ્બે તરફથી ૧૯૧૯માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.[૧૯]

(૨૦) જ્ઞાનામૃતયતિ–તેઓ અદ્વૈતવેદાન્તિન હતા. ઉત્તમામૃતયતિના શિષ્ય તેઓ જ્ઞાનામૃત તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેમણે દશમહાઉપનિષદ, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ અને સાંખ્યસૂત્ર પર ટીકા લખી છે.

તૈ. ઉ. ટીકાના પ્રકાશન અંગેની માહિતી મળતી નથી.

(૨૧) જ્ઞાનયતિ :—તેમના જીવનવૃત્તાંત અંગે કોઈ જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. તેમણે તૈ. ઉના શાંકરભાષ્ય પર ટીકા લખી છે. તેમના નામ વિશે શંકા છે કે તેઓ કદાચ આનંદગિરિ પણ હોઈ શકે.[૨૦]

(૨૨) કાન્થમણિ શર્મા :—તેમના વિશે કોઈ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ તેઓ શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયના હતા. તેમણે તૈ. ઉ પર ટીકા લખી છે. પરંતુ પ્રકાશન વિશે ચોક્કસ માહિતી નથી.[૨૧]

(૨૩) કૂરનારાયણ :—તેમના અંગત જીવન વિશેની માહિતિ પ્રાપ્ત નથી. પરંતુ તેમણે લખેલી તૈ. ઉ. ટીકાની હસ્તપ્રત[૨૨] ઉપલબ્ધ છે અને તે સુદર્શન પ્રેસ, કાંજીવરમથી ૧૯૦૫માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.[૨૩]

(૨૪) માધવાચાર્ય :—તેમના પિતાનું નામ માયણ અને માતાનું નામ શ્રીમાયી અથવા શ્રીમતી હતું. તેઓ આંધ્ર પ્રદેશના ભારદ્વાજ ગૌત્રોત્પન્ન કૃષ્ણયજુર્વેદીય બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૮૬માં થઈ ગયા. તેઓ સાયણના મોટાભાઈ હતા. તેઓ વિજયનગરના રાજા હરિહર બુક્કાના પ્રથમ પ્રધાન હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૩૪૭ થી ૧૩૭૭ સુધી મંત્રીપદે રહ્યા. ત્યારપછી ઈ.સ. ૧૩૭૭માં સંન્યાસ લીધો અને વિદ્યારણ્ય નામ ધારણ કર્યું, તેમના સંન્યાસગુરુ ભારતીતીર્થ (૧૩૮૦ ઈ.સ.)ના અવસાન પછી તેઓ શ્રૃંગેરીમઠના અધિપતિ તરીકે નિયુક્ત થયા. ૭ વર્ષ સુધી અધ્યક્ષપદે રહ્યા અને ઈ.સ. ૧૩૮૬માં તેઓ નિર્વાણ પામ્યા.[૨૪]

---

19 જુઓ, CIOL, Vol. II part I, p. 2697
20 Kunjuniraja K, op cit,, Vol. VII, p. 333.
21 Shah J. G,, op.cit., p. 502.
22 A catalogue of MSS preserved in BOI Vol. I. pp. 96-99.
23 જુઓ CIOL, Vol. II. part I, p. 2696.
૨૪ વધુ વિગત માટે જુઓ, उपाध्याय बलदेव, आचार्य सायण और माधव પૃ. ૧૪૭-૧૫૩.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

તેમણે લખેલાં ૧૨ ઉપનિષદોનું પ્રકાશન ભગવાનદાસ પોદ્દાર બનારસ તરફથી કરવામાં આવ્યું છે.

(૨૫) મોહનલાલ શાસ્ત્રી :—તેઓ શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયના હતા. તેમણે તૈ.ઉ. પર ટીકા લખી છે. પરંતુ બીજી કોઈ વિગત તેમના વિશે પ્રાપ્ત નથી.[૨૫]

(૨૬) નરસિંહાચાર્ય :—તેમના જીવન વિશે માહિતી મળતી નથી. પરંતુ તેમણે ઐતરેય, શ્વેતાશ્વતર અને તૈ.ઉ. પર ટીકા લખી છે. નારાયણ ઉપનિષદ પર ‘ સાર ’ નામની ટીકા લખી છે. તેમણે લખેલી તૈ.ઉ. ટીકા તેલુગુલિપિમાં છે પરંતુ તે સંપૂર્ણ નથી.[૨૬]

(૨૭) નરસિંહયતિ :—તેઓ દ્વૈત સંપ્રદાયના વિદ્યાધીશતીર્થના શિષ્ય હતા. તેમનું મૂળ નામ સત્યાભિનવ હતું. તેઓ ઈ. સ. ૧૭૦૭માં નિર્વાણ પામ્યા. તૈ.ઉ. પર રાઘવેન્દ્રયતિની ‘ ખંડાર્થ ’ ટીકા પર ‘ પ્રકાશ ’ નામની ટીકા, ઉપરાંત અથર્વવેદ અને પ્રશ્નોપનિષદ પર ટીકા લખી છે.

(૨૮) નારાયણમુનિ :—તેઓ રામાનુજ સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. તેઓ ઈ.સ. ૧૭૨૬માં થઈ ગયા. રામેન્દ્ર સરસ્વતી તેમના ગુરુ હતા. તેમણે ૪૩ ઉપનિષદો પર ‘ દીપિકા ’ નામની ટીકા લખી છે. તેમણે લખેલી તૈ.ઉ. ટીકા આનંદ આશ્રમ પ્રેસ, પૂના તરફથી ૧૯૧૦માં પ્રકાશિત થઈ છે.

(૨૯) નારાયણેન્દ્ર :—તેમના વિશે કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ તેમણે લખેલી તૈ.ઉ.ની ટીકા આનંદજ્ઞાનની ટીકાને મળતી આવે છે. તેની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ છે પણ પ્રકાશિત થયેલી નથી.[૨૭]

(૩૦) રાઘવેન્દ્રયતિ :—તેઓ દ્વૈત સંપ્રદાયના અનુયાયી અને સુધિન્દ્રના શિષ્ય હતા. તૈ.ઉ. પર પ્રકાશિકા, બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય પર તન્ત્રદીપિકા નામની ટીકા, તૈ.ઉ. ખંડાર્થ, ભાગવદ્ગીતાર્થ વિવરણ, ભાગવદ્ગીતાર્થ સંગ્રહ ઉપરાંત ઈશ, કઠ જેવા અન્ય ઉપનિષદો પર ભાષ્યો લખ્યાં.

(૩૧) રામચંદ્ર :—તેઓ અદ્વૈતવેદાન્ત સંપ્રદાયના હતા. તેમણે તૈ.ઉ. પર ટીકા લખી છે. તેની હસ્તપ્રત મૈસુરમાં ઉપલબ્ધ છે.[૨૮]

(૩૨) રામસુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રિન્ :—તેઓ રામાનુજ સંપ્રદાયના હતા. તેઓ ઘણું કરીને ઈ. સ.ની ૧૬મી અથવા ૧૭મી સદીમાં થઈ ગયા. તેમણે લખેલી તૈ. ઉ.ની ટીકા વિલાસ નામે ઓળખાય છે અને તેની હસ્તલિખિત પોથી પ્રાપ્ય છે.[૨૯]

---

25 Shah J. G.. op.cit. p. 502.
26 BOI, Vol. I, pp. 96-99.
27 List of Sanskrit, Jaina and Hindi MSS. deposited in the Sanskrit College, Banaras.
28 A catalogue of MSS Government Oriental Library, Mysore, p. 433.
29 A triennial catalogue of MSS collected for the Government Oriental MSS Library, (MT) Madras, Sr. No. 1819.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

(૩૩) રંગરામાનીય :—તેમના વિશે કોઈ જાણકારી નથી. પરંતુ તેમણે લખેલી તૈ. ઉ. ટીકા પ્રકાશિત થયેલી છે.[૩૦]

(૩૪) રંગરામાનુજ :—તેઓ ચુસ્ત વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદિન હતા તેઓ મોટે ભાગે ૧૫મી સદીમાં થઈ ગયા. તેઓ વાત્સ્ય અનંતાર્ય અને પરકાલયતિ કે કુમ્ભકોણુ તાતાયાર્યના શિષ્ય હતા. તેમણે લખેલી તૈ.ઉ.ની ટીકા 'પ્રકાશિકા' નામે ઓળખાય છે અને તે વિલ્લા પ્રેસ મદ્રાસથી ઈ.સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. ઇશાવાસ્યોપનિષદ ભાષ્યટીકા; મુંડકોપનિષદ ભાષ્ય, માંડુક્યોપનિષદ ભાષ્ય જેવી અન્ય સોળ કૃતિઓ તેમણે રચી છે.

(૩૫) સબલ કિશોર ચતુર્વેદી :—તેઓ વલ્લભ સંપ્રદાયના હતા. તેમના વિશે બીજી માહિતી મળતી નથી. તેમણે તૈ.ઉ. પર ટીકા લખી છે પણ પ્રકાશન અંગેની માહિતી નથી.[૩૧]

(૩૬) શંકરાચાર્ય :—શંકરાચાર્યના જીવન અને કવન વિશે ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે તેમના વિશે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે. તેથી તેમના જીવન ચરિત્ર વિશે અહીં માહિતી આપવામાં આવી નથી.[૩૨] તેમણે કુલ ૫૯ ગ્રંથોની રચના કરી છે. લેખના વિસ્તારના ભયે તેમનો અહીં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

(૩૭) શંકરાનંદ :—તેઓ વાંચ્છેશ અને વેંકટામ્બાના પુત્ર હતા. તેઓ આનંદાત્મનના શિષ્ય અને સાયણના ગુરુ હતા. તેમણે તૈત્તિરીય, ઇશ, કઠ અને અન્ય અનેક ઉપનિષદો પર દીપિકા નામની ટીકા લખી છે. ભાગવદ્ગીતા તાત્પર્યબોધિની, શિવસહસ્રનામટીકા જેવા પાંચ ગ્રંથો પણ લખ્યા છે.

(૩૮) સત્યપ્રિયતીર્થ :—તેમણે તૈ.ઉ. પર વિવરણ નામની ટીકા લખી છે અને તે અપ્રકાશિત છે.[૩૩]

(૩૯) સાયણ :—તેઓ માધવના નાના ભાઈ હતા. તેમની કૌટુંબિક વિગત માધવ પ્રમાણે જ છે.[૩૪] તેઓ ઈ.સ. ૧૩૧૫ થી ૧૩૮૭માં થઈ ગયા. તેઓ વિષ્ણુસર્વજ્ઞ, શંકરાનંદ અને રામકૃષ્ણના શિષ્ય હતા.[૩૫] બલદેવ ઉપાધ્યાયના મતે વિદ્યાતીર્થ, ભારતીતીર્થ અને શ્રી કંઠાચાર્ય તેમના ગુરુ હતા.[૩૬] માધવના લખેલા ઘણા બધા ગ્રંથો તેમના નામે ચઢાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેમના લખેલા ભાષ્યગ્રંથો અને અન્ય ગ્રંથોની સંખ્યા સત્તાવીસ જેટલી છે.

---

30 જુઓ CIOL, Vol. II part I, p. 2679
31 Shah J. G., op.cit., p. 503.
32 વધુ વિગત માટે જુઓ, Kuppuswami A, 'Śri Bhagavadpāda Śankarācārya'. pp. 20 to 35.
33 A catalogue of Sanskrit MSS in the Punjab Uni. Library, Lahore, (PUL) Vol. I. 1932, Vol. II. 1941.
૩૪ જુઓ આ લેખમાં ભાષ્યકાર નં.-૨૪.
35 Aufretch A., op.cit., p. 711.
36 उपाध्याय बलदेव op.cit., p. 60-82.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

તેમની તૈ. ઉ. પર લખેલી ટીકા ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ તૈત્તિરીયારણ્યક પર લખેલી ટીકા ૧૮૯૭માં આનંદ આશ્રમ પ્રેસ, પૂનાથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

(૪૦) સીતાનાથ :—તેમનું પૂરું નામ સીતાનાથ દત્તભૂષણ હતું. તેઓ કેવલાદ્વૈતવેદાન્ત સંપ્રદાયના હતા. તેમણે તૈ. ઉ. પર શંકરકૃપા નામની ટીકા લખી છે અને તે બ્રહ્મમિશન પ્રેસ કલકત્તાથી ૧૯૦૮[૩૭] માં પ્રકાશિત થઈ છે.

(૪૧) સીતારામ ;—તેઓ અચ્ચણ્ણાસૂરી અને વીરમામ્બાના પુત્ર અને વેલ્લિન્કય કુળના કૌણ્ડિન્ય ગોત્રોત્પન્ન હતા. તેમણે તૈ. ઉ. પર આગમામૃત નામે ટીકા લખી છે. તેનું પ્રકાશન થયું નથી પરંતુ તે તેલુગુલિપિમાં લખાયેલી અપૂર્ણ છે.[૩૮]

(૪૨) શિવાનંદયતિ :—તેમણે તૈ. ઉ. પર 'ટિપ્પણ' નામની ટીકા લખી છે. અને તે **यत्प्रकाशसुखासीन** શબ્દોથી શરૂ થાય છે. તેનું પ્રકાશન થયું નથી પરંતુ તેની હસ્તલિખિતપોથી ઉપલબ્ધ છે.[૩૯]

(૪૩) શ્રદ્ધાનંદ પૂજ્યપાદ :—તેમની તૈ. ઉ. ટીકા 'ટીકા' તરીકે ઓળખાય છે. તે પ્રકાશિત નથી થઈ પરંતુ તેની હસ્તલિખિતપોથી મળે છે.[૪૦]

(૪૪) શ્રીનિવાસ :—તેઓ શ્રીનિવાસતીર્થ અને શ્રીનિવાસાચાર્ય તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેઓ દ્વૈત વેદાન્ત સંપ્રદાયના હતા. તેઓ યદુપત્યાચાર્યના શિષ્ય હતા. તેમણે આનંદ-તીર્થનાં ઉપનિષદભાષ્યો પર ટીકા લખી છે. તેમની તૈ. ઉ. ટીકા અપ્રકાશિત છે.

(૪૫) શ્રીનિવાસ :—તેઓ શ્રીનિવાસ બિડર્હલ્લી તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેઓ પણ યદુપત્યાચાર્યના શિષ્ય હતા. તેમની તૈ. ઉ. ટીકા 'પદાર્થ દીપિકા' તરીકે ઓળખાય છે. તેનું પ્રકાશિત પુસ્તક પ્રાપ્ય છે.[૪૧] તે શ્રીનિવાસતીર્થની ટીકા કરતાં જુદી છે.

(૪૬) શ્રીનિવાસ યજ્વમાન :—તેમણે તૈ.ઉ. પર ટીકા લખી છે પરંતુ પ્રકાશિત થઈ નથી[૪૨]. તેમના વિશે બીજી માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

(૪૭) સુદર્શન :—તેઓ વિશિષ્ટાદ્વૈત સંપ્રદાયના અનુયાયી અને વાધૂલ શ્રીનિવાસના શિષ્ય હતા. તેઓ લગભગ ૧૩મી સદીમાં થઈ ગયા. તેમણે તૈ.ઉ. પર મંગલદીપિકા નામની ટીકા લખી છે. ઉપનિષદો પર આધારિત એક અદ્વૈત વિદ્યાવિજય નામનું ત્રણ પ્રકરણમાં વહેંચાયેલું એક પુસ્તક પણ લખ્યું છે[૪૩]

37 જુઓ CIOL, Vol. II. Part I, p. 2696.
38 OIB, Vol. I. pp. 100-101.
39 Government Oriental Manuscript Library, Madras. Vols. 1 to 29.
40 A hand list of 11266 Sanskrit MSS in the Indian Museum, Culcutta, No. 795.
41 OIB Vol. I, Sr. No. 381, Acc. No. 6162, pp-98-99.
42 PUL, Vol. II, p. 17.
43 CIOL, Vol. II. Part I, p. 2698.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

(૪૮) સુરેશ્વરાચાર્ય ;—તેમનું મૂળનામ વિશ્વરૂપ હતું. પરંતુ તેઓ વિધ્વત્મંડલના અધ્યક્ષ હોવાના કારણે મંડનમિશ્ર તરીકે પણ ઓળખાતા હતા. તેમના પિતાનું નામ હિમમિત્ર હતું. તેમનો જન્મ મિથિલામાં થયો હતો. પરંતુ તેઓ નર્મદા નદીના કિનારે મંધાત નામના ગામમાં આવીને વસ્યા હતા. તેમની પત્નીનું નામ શારદા ઉર્ફે ભારતી હતું. બંને મીમાંસા-શાખાનાં અનુયાયી હતાં અને બંને શાસ્ત્રમાં પણ વિદ્વાન હતાં. તેઓ કુમારિલ ભટ્ટના શિષ્ય હતા. પરંતુ શંકરાચાર્યથી શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત થયા બાદ તેમણે અદ્વૈતવાદ સ્વીકાર્યો અને સુરેશ્વર નામ ધારણ કર્યું. ત્યાર પછી તેઓ શૃંગેરી મઠના અધિપતિ તરીકે નિયુક્ત થયા. વેદાંત-સાહિત્યમાં તેઓ વાર્તિકકાર તરીકે જાણીતા હતા. તેમણે ૧૨ જેટલા ગ્રંથોની રચના કરી હતી જેમાંનું તૈ.ઉ. ભાષ્યવાર્તિક પૂનાથી ૧૮૮૯માં પ્રકાશિત થયેલું છે.

(૪૯) શ્યામલાલ ગોસ્વામીન :—તૈ.ઉ. પર તેમણે 'ટીકા' નામની ટીકા લખી છે અને તે વાણીવિલાસ પ્રેસ, કલકત્તાથી ૧૯૦૭માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

(૫૦) તારક બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી :—તેઓ ગોપાલનાથયતિ અને રાઘવાનન્દના શિષ્ય હતા. તેમની લખેલી તૈ. ઉ. ટીકા પ્રકાશિત થઈ નથી.

(૫૧) ઉપનિષદ્બ્રહ્મેન્દ્ર ;—તેમના વિશે કોઈ માહિતી પ્રાપ્ય નથી પરંતુ તેમણે તૈ. ઉ. પર ટીકા લખી છે. તેની હસ્તપ્રત પ્રાપ્ય છે પણ પ્રકાશિત થઈ નથી.[૪૪]

(૫૨) વરદાચાર્ય :—તેઓ વાધૂલ વરદાચાર્ય તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેઓ શ્રીનિવાસાચાર્યના શિષ્ય હતા. તેમના વિશે વધુ માહિતી પ્રાપ્ત નથી પરંતુ તેઓ દક્ષિણ ભારતના અને રામાનુજ સંપ્રદાયના હોય એવું લાગે છે. તેમણે લખેલી તૈ. ઉ. ની ટીકા અપ્રકાશિત છે.

(૫૩) વરદરાજ :—તેઓ વામનાચાર્યના પુત્ર અને અનંતનારાયણના પૌત્ર હતા. તેમણે ઋગવેદભાષ્ય, તૈત્તિરીયારણ્યકાભાષ્ય જેવા ગ્રંથો રચ્યા છે.

(૫૪) વરદતીર્થ :—તેમણે તૈત્તિરીયકસાર નામની ટીકા તૈ. ઉ. પર લખી છે. તે અપ્રકાશિત છે અને તેની હસ્તપ્રત મૈસુરમાં સચવાયેલી છે.[૪૫]

(૫૫) વેંકટ રામચંદ્ર શર્મન્ :—તેમણે તૈ. ઉ. પર 'ટીકા' નામની ટીકા લખી છે. તે જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રેસ પૂના તરફથી ઈ. સ. ૧૮૧૪માં પ્રકાશિત થઈ છે અને તે મરાઠી ભાષામાં છે.[૪૬]

(૫૬) વિદ્ધુશેખર ભટ્ટાચાર્ય :—તેમણે તૈ. ઉ. પર 'વ્યાખ્યા' નામની ટીકા લખી છે અને તે ઈ. સ ૧૯૧૦-૧૧માં પ્રકાશિત થયેલી છે.[૪૭]

---

44 A hand list of 670 MSS in the Upanisad Brahmamutt of Kāñcī, Canjeevaram, No. 8917.

45 A list of Printed Sanskrit and Kannad MSS in the Palace Saraswati Bhandar, Mysore.

46 CIOL, Vol. II, Part I., p. 2698

47 CIOL, Vol. II, Part I., p. 2698.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

(૫૭) વિજ્ઞાનભિક્ષુ :—તેઓ ઈ. સ. ૧૪મી સદીમાં થઈ ગયા. તેઓ સાંખ્ય યોગશાસ્ત્રના પ્રખર આચાર્ય હતા. કાશીમાં રહેતા હતા. શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવેદાન્તનું તેમણે ખંડન કર્યું છે. તેઓ યોગસૂત્રવૃત્તિના લેખક ભાવગણેશ દીક્ષિતના ગુરુ હતા. તેઓ અનિરુદ્ધ પછી અને મહાદેવ પહેલાં થઈ ગયા તેમણે તૈતિરીયોપનિષદાલોક, સાંખ્યકારિકાભાષ્ય જેવા અઢાર ગ્રંથોની રચના કરી.

(૫૮) વિજ્ઞાનાત્મભગવત્ :—તેમના જીવન વિશે કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ તેમણે તૈ. ઉ. પર 'વિવૃત્તિ' નામની ટીકા લખી છે અને તેની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ છે.[૪૮]

(૫૯) વિજ્ઞાનાત્મન્ :—તેઓ વિજ્ઞાનાશ્રમન નામે પણ ઓળખાય છે. તેઓ જ્ઞાનોત્તમના શિષ્ય હતા. તેમણે તૈતિરીયોપનિષદ્વૃત્તિ અને અન્ય ઉપનિષદ વિષયક ત્રણેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તૈ. ઉ. ની ટીકાના પ્રકાશન અંગે માહિતી મળતી નથી.

(૬૦) વિશ્વાનુભવયતિ :—તેઓ વિશ્વાનુભાવનૢા નામે પણ ઓળખાય છે. તેમણે તૈ. ઉ. પર 'સંગતિ' નામની ટીકા લખી છે. તેની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ છે.[૪૯]

(૬૧) વ્યાસતીર્થ :—તેઓ વ્યાસતીર્થબિન્દુ, વ્યાસપતિ અથવા વ્યાસરાજ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેઓ લક્ષ્મીનારાયણતીર્થના શિષ્ય અને વિદેશભિક્ષુના ગુરુ હતા. તેઓ દ્વૈત સંપ્રદાયના અનુયાયી અને વ્યાસરાય મઠના સ્થાપક હતા. તેઓ ઈ. સ. ૧૩૩૯માં નિર્વાણ પામ્યા. તેમણે આનંદતીર્થનાં ઉપનિષદો જેવાં કે કઠોપનિષદ, કેનોપનિષદ, છાંદોગ્યપનિષદ, તૈત્તિરીયોપનિષદ, બૃહદારણ્યકોપનિષદ, માંડુકયોપનિષદ અને મુંડકોપનિષદનાં ભાષ્ય પર ટીકા લખી.

તૈ. ઉ. પરની તેમની ટીકા પ્રકાશિત નથી પરંતુ તે અપૂર્ણ છે અને હસ્તપ્રત સચવાયેલી છે.[૫૦]

ઉપર દર્શાવવામાં આવેલ ૬૧ ટીકાકાર ઉપરાંત બીજી ૧૦ ટીકાઓ એવી પ્રાપ્ત થાય છે જેનાં નામ અજ્ઞાત છે તે ટીકાઓ આ પ્રમાણે છે :—

(૧) તૈ. ઉ. પર 'ટીકા' નામની ટીકા જે અલ્હાબાદ, ભાંડારકર ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અને નોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવીન્સીઝમાં ઉપલબ્ધ છે.

(૨) 'વ્યાખ્યા' નામની ટીકા જેની 'યસ્તે નાનુત્પાદ્યતે સર્વમ્'થી શરૂઆત થાય છે તે ગવર્નમેન્ટ ઓરીએન્ટલ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ લાઈબ્રેરી મદ્રાસમાં સુરક્ષિત છે.

(૩) 'લઘુદીપિકા' નામની અદ્વૈતવાદિન્ લેખકની ટીકા તિરુપતિના કેટલોગમાં અનુક્રમ નં. ૧૪૪માં મળે છે.

(૪) 'ઉપનિષદમંગલાભરણ' નામની ટીકા તાંજોર મહારાજાના મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ કેટલોગમાં ઉપલબ્ધ છે.

---

48 M.T. and Trav. Uni. Li., 126 2C.
49 MT and Trav. Uni. Li., 126 2C.
50 OIB, Vol. I, pp. 98-99.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

(૫) 'ટિપ્પણ' નામની ટીકા સંસ્કૃત સાહિત્ય પરિષદ કલકત્તા ગ્રંથ ૧ વેદાન્ત નં. ૩૬ અને ત્રાવણકોર યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરીમાં જોવા મળે છે.

(૬) 'વિવરણ' નામની ટીકા જોધપુર લાઇબ્રેરીમાં ક્રં નં ૧૨૧, સંસ્કૃત કૉલેજ બનારસમાં, ૧૯૧૮–૩૦, પાન નં. ૧૨ અને ઉજ્જૈનના કેટલોગમાં ગ્રંથ ૨, પાન નં. ૪ પર જોવા મળે છે.

(૭) 'ભાષ્ય' નામની ટીકા વિશિષ્ટાદ્વૈત સંપ્રદાયના અનુયાયીએ લખેલી છે ને તે અડ્યાર લાઇબ્રેરી, મદ્રાસમાં ગ્રંથ–૧, પાન નં.–૧૮૯ પર જોવા મળે છે.

(૮) વિશિષ્ટાદ્વૈત સંપ્રદાયના શ્રીનિવાસગોત્રોત્પન્ન શ્રીનિવાસના શિષ્યે લખેલી ટીકા ગવર્નમેન્ટ ઓરીએન્ટલ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ લાઇબ્રેરી, મદ્રાસમાં ઉપલબ્ધ છે.

(૯) અપ્પણ્ણાચાર્યના પુત્ર અને યદુપત્યાચાર્યના શિષ્યે લખેલા ટીકા એ. સી. બર્નેલ, લંડનના કેટલોગમાં ૯૯–એ માં અને તાંજોર મહારાજાનાં મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ કેટલોગમાં ૧૬૩૧માં જોવા મળે છે.

(૧૦) કૃષ્ણાનંદ અને રામના શિષ્યે લખેલી 'લઘુદીપિકા' નામની ટીકા ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટયૂટ બરોડા, નં. ૧૦૫૩, બર્નેલ લંડન, ૩૨બી, ગવર્નમેન્ટ ઓરીએન્ટલ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ લાઇબ્રેરી મદ્રાસ, ૫૧૧, એ ટ્રાયેનીયલ કેટલોગ ઓફ ગવર્નમેન્ટ ઓરીએન્ટલ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ લાઇબ્રેરી, મદ્રાસ ૧૨૬૪, કેટલોગ ઓફ પંજાબ યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરી લાહોર ગ્રંથ–૧, પાન નં. ૩૫, તાંજોર મહારાજાના મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ કેટલોગમાં ૧૪૯૪ અને ત્રાવણકોર યુનિવર્સિટીના કેટલોગમાં જોવા મળે છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલા

		રૂા. પૈ.
૧	**પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ**—સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ; દેવનાગરી ટાઈપ	૧૦=૫૦
	વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ, ગુજરાતી ટાઈપ	૬=૫૦
૨	**વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૧—મૂલ પાઠ**—સં. : ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા	૯=૫૦
૩	**ભાલણકૃત નલાખ્યાન** (ત્રીજી આવૃત્તિ)—સં. : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૧=૫૦
૪	**ઉદયભાનુકૃતવિક્રમચરિત્રરાસ**—સંપાદક : સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર	૨=૫૦
૫	**ભાલણ : એક અધ્યયન**—લેખક : પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૭૧)	૮=૦૦
૬	**વર્ણક-સમુચ્ચય, ભાગ ૨**—સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને શબ્દસૂચિઓ. કર્તા : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા	૧૦=૫૦
૭	**પંચાખ્યાન બાલાવબોધ, ભાગ ૧**—સંપાદક : ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ	૨૪=૦૦
૮	**સિંહાસનબત્રીસી**—સં. ડૉ. રણજિત મો. પટેલ	૧૫=૫૦
૯	**હમ્મીરપ્રબન્ધ**—સં. : ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા અને ડૉ. સો. પારેખ	૬=૦૦
૧૦	**પંચદંડની વાર્તા**—સં. ડૉ. સોમાભાઈ ધૂ. પારેખ (૧૯૭૪)	૩૧=૦૦
૧૧	**વાગ્ભટાલંકાર બાલાવબોધ**—સં. ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	૧૨=૦૦

સ્વ. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ગ્રન્થમાળા

૧	વિવિધ વ્યાખ્યાનો ગુચ્છ ૧	૨=૫૦
૨	,, ,, ,, ૨	૨=૫૦
૩	,, ,, ,, ૩	૬=૫૦
૪	નિરુત્તમા	૨=૫૦
૫	**વિક્રમોર્વશી**—(અનુવાદ : મનનિકા સહિત)	૨=૫૦
૬	**પ્રવેશકો, ગુચ્છ પહેલો**	૪=૫૦
૭	**પ્રવેશકો, ગુચ્છ બીજો**	૩=૦૦
૮	**અંબડ વિદ્યાધર રાસ**	૪=૦૦
૯	**મ્હારાં સૉનેટ** (બીજી આવૃત્તિ : બીજું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૦	**આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ** (બીજી આવૃત્તિ; છઠ્ઠું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૧	**નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો** (પ્રથમ આવૃત્તિ; પહેલું પુનર્મુદ્રણ)	૪=૦૦
૧૨	**પ્રો. બ. ક. ઠાકોર ડાયરી, ભાગ ૧**—સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ મ. ત્રિવેદી	૨=૦૦
૧૩	**પ્રો. બ. ક. ઠાકોર અધ્યયનગ્રન્થ**	૧૫=૫૦
૧૪	**પ્રો. બ. ક. ઠાકોરની ડાયરી, ભાગ ૨**—સંપાદક : ડૉ. હર્ષદ ત્રિવેદી	૬=૭૫
૧૫	**વિવેચક**—પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોર	૨૫=૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : **યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,**

જનરલ ઍજ્યુકેશન સેન્ટર, પ્રતાપગંજ, વડોદરા–૩૯૦ ૦૦૨.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

વડોદરાનો એક સરસ ઉલ્લેખ

જયન્ત પ્રે. ઠાકર*

એક સુન્દર અમુદ્રિત માહાત્મ્યગ્રન્થ છે: 'વિશ્વામિત્રીમાહાત્મ્યમ્'. તેની બે હસ્તપ્રતો વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરમાં સચવાયેલી છે. છવ્વીસ અધ્યાયના આ ગ્રન્થમાં વિશ્વામિત્રી નદીના બન્ને તટ ઉપર આવેલાં તીર્થસ્થાનોની ઉત્પત્તિની આખ્યાયિકાઓ અને માહાત્મ્ય વર્ણવેલાં છે.

આ ગ્રન્થના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં ૩૪ શ્લોક છે. તેમાં 'વિમલેશ્વરતીર્થ'ની આખ્યાયિકા તેમજ માહાત્મ્ય વર્ણવેલાં છે. તેને ટૂંકમાં આ રીતે રજૂ કરી શકાય:

પ્રાચીન યુગમાં સમલ નામનો એક રાજા હતો. તે પાપી, દુરાચારી, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, હિંસક અને મૃગયારસિક હતો. એક વખત તે ઘોડા ઉપર બેસીને શિકાર માટે નીકળ્યો. તેણે પુષ્કળ (शतशः) પ્રાણીઓને સંહાર્યાં અને છેવટે મધ્યાહ્નને ભૂખ્યો-તરસ્યો વિશ્વામિત્રીતટે પહોંચ્યો. ત્યાં સામે જ તેણે એક દિવ્ય પ્રિયદર્શન વડ જોયો. તેને જોતાં જ તે આનન્દ પામ્યો. કૌશિકી અર્થાત્ વિશ્વામિત્રીનું પાણી પીને તે દિવ્ય વૃક્ષ નીચે તેણે વિશ્રામ લીધો. આથી એવો ચમત્કાર થયો કે તે રાજાને સાચું જ્ઞાન લાધ્યું. તેથી પોતાના સૈનિકોને પાટનગરમાં પાછા મોકલી પોતે ત્યાં તપ કરવા રોકાયો.

ઋષિનદી (વિશ્વામિત્રી)માં સ્નાન કરીને તે વડ નીચે કુશના આસન ઉપર બેસીને તે શાંતચિત્ત બની તપ કરવા લાગ્યો. તપથી તુષ્ટ થઈ ભગવાન્ શંભુ પ્રગટ થયા અને વરદાન માગવા કહ્યું. રાજાએ પ્રાર્થનાપૂર્વક કહ્યું:

"મારા એક સંશયને છેદો: આ ન્યગ્રોધ (વડ)ના દર્શનમાત્રથી મારી પાપબુદ્ધિ કેમ ચાલી ગઈ? આજે આ વડને હું સુવર્ણમય જોઉં છું, પણ પહેલાં તે તેવો જણાયો ન હતો તેનું શું કારણ?"[1]

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૧, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી-વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૩-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪, પૃ. ૨૯-૩૮.

* 'વરેણ્યમ', ૬૯, મનીષા સોસાયટી, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૨૦.

१ भगवन् संशयं मे त्वं छेत्तुमर्हसि साम्प्रतम् ।
कथं गता पापबुद्धिर्न्यग्रोधस्य च दर्शनात् ॥
अद्य हेममयं शम्भो पश्यामि वटमुत्तमम् ।
तत्कथं न पुरा दृष्टः शम्भो वीरवटः स्वयम् ॥ અધ્યાય ૧૯, શ્લોક ૧૮-૧૯

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

આ સાંભળી મહાદેવજી તે શ્રીમદ્વીરવટનું માહાત્મ્ય જણાવવા લાગ્યા :

એક વખત વિદ્વાન્ કૌશિકઋષિ ફરતા ફરતા થાકેલા અને તાપથી સંતપ્ત થયેલા અહીં આવ્યા અને આ વટવૃક્ષ નીચે સૂઈ ગયા. ત્યાં તેમનો થાક ઊતરી જતાં પ્રસન્ન થઈને તે ઋષિએ તે વૃક્ષને વરદાન આપ્યું :

'हे सद्वृक्ष सदा त्वं हि
जातरूपमयो भव।'[2]

અર્થાત્ 'હે સદ્વૃક્ષ સદા માટે
સોનાનો તું બની રહે!'

વૃક્ષે ચરણસ્પર્શ કરીને મનુષ્યની વાણીમાં તરત જવાબ આપ્યો :

'હે ઋષિવર! આ તો આપે ઉપકાર નહિ પણ અપકાર કર્યો! કેમ કે સોનાના લોભથી લોકો મને કાપ્યાં કરશે!'

ઋષિ બોલ્યા :

"મારું વચન મિથ્યા તો નહિ થાય. પરન્તુ કોઈ દુર્બુદ્ધિ તને સુવર્ણમય જોઈ નહિ શકે, અને તારી છાયાનો આશ્રય કરતાં દુર્મતિ પણ સુમતિ બની જશે. વળી અહીં તારા નામથી 'વટપદ્ર' નામનું નગર હું સ્થાપીશ જે ઉત્તમ વીરાયતન થશે." આમ કહી ઋષિ ચાલી નીકળ્યા.[3]

ત્યારે રાજાએ વળી યાચ્યું :

"હે મહેશ્વર! સમલ એવો હું અહીં વિમલ બની ગયો છું તેથી અહીં જગત્પુરમાં આપ 'વિમલેશ્વર' નામ ધારણ કરીને સ્થિર થાઓ!"[4]

'તથાસ્તુ' કહીને ભગવાન અન્તર્ધાન થઈ ગયા અને ત્યારથી આ તીર્થ 'વિમલેશ્વર' નામથી ખ્યાતિ પામ્યું.

---

૨ અધ્યાય ૧૯. શ્લોક ૨૨ ગદ્ય

૩ पुनस्तु कौशिकेनोक्तो "मद्वचो न वृथा भवेत् ।
न त्वां पश्यति दुर्बुद्धिर्जातरूपमयं क्वचित् ॥
तव नाम्न्यात्र नगरं भविष्यति मया कृतम् ।
वटपद्रेति विख्यातं वीरायतनमुत्तमम् ॥
दुर्मतिः सुमतिर्यस्ते छायामाश्रित्य तिष्ठति ।
भविष्यति न सन्देह" एवमुक्त्वा जगाम सः ॥ અધ્યાય ૧૯, શ્લોક ૨૫—૨૭

૪ समलो विमलो जातो ह्यहमत्र महेश्वर ।
विमलेश्वरनाम्ना त्वं स्थिरो भव जगत्पुरे ॥ અધ્યાય ૧૯, શ્લોક ૨૯

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

આ તીર્થમાં સ્નાન કરીને વિમલેશ્વરનું પૂજન કરનારને એક હજાર ગાયના દાનનું પુણ્ય મળે છે. આ સ્થળે કેવળ શાકનું ભોજન બ્રાહ્મણોને કરાવે તેને પણ એક કરોડ વાનગી જમાડયાનું પુણ્ય મળે. અહીં ભક્તિપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરનારના પિતૃઓ તૃપ્ત થઈને તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે. અહીં સ્નાન કરીને વિમલેશ્વરદેવને વિધિપૂર્વક પૂજે તેને છસો સંવત્સર સુધી ગર્ભવાસ કરવો પડતો નથી.[૫]

અહીં આ ઓગણીસમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

આ વૃત્તાન્તમાં ચાર મહત્ત્વની વાતો જણાય છે :

(૧) વિમલેશ્વર તીર્થની સ્થાપના અને તેનું માહાત્મ્ય;

(૨) જગત્પુર નામના સ્થળમાં આ તીર્થ ઊભું થયું. તે જગત્પુર એટલે આજનું કયું સ્થળ હોઈ શકે તેનો વિચાર કરવાનો આવે;

(૩) વિશ્વામિત્ર ઋષિએ જેને સુવર્ણમય થવાના આશીર્વાદ આપ્યા તે ચમત્કારિક વડ વિષે કોઈ માહિતી મળે તો મેળવવી જોઈએ; અને

(૪) આ વડની પાસે તેના નામને અનુરૂપ '**વટપદ્ર**' નામના નગરની સ્થાપના વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કરી તે નગર કયું હશે તેનો નિર્ણય કરવાનો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ચારે બાબતની સંક્ષિપ્ત છણાવટ કરી લઈએ.

(૧) **વિમલેશ્વરતીર્થ** :—આ સ્થળ આજે એ જ નામથી વડોદરામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયના સાહિત્ય કલાસંકાય (ફેકલ્ટી ઑફ આર્ટસ)ની પાસે તે જ કમ્પાઉન્ડમાં આ મહાદેવનું મન્દિર આવેલું છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં જણાવ્યું છે કે કામેશ્વરતીર્થથી તે અર્ધા કોશને અન્તરે આવેલું છે.[૬] કામેશ્વરતીર્થ તે વડોદરાના સયાજીબાગ કે કમાટીબાગમાં આવેલ કામનાથ મહાદેવનું સ્થળ. ત્યાંથી આશરે આટલા અન્તરે જ આ વિમલેશ્વરમંદિર આજે પણ સ્થિત છે.

---

૫ तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयेद्विमलेश्वरम् ।
गोसहस्रफलं तस्य जायते नाऽत्र संशयः ॥
विमलेश्वरमासाद्य ब्राह्मणान् यस्तु भोजयेत् ।
शाकेनाऽपि सदाचारं कोटिभोज्यफलं लभेत् ॥
तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
पितरस्तृप्तिमायान्ति प्रददति समीहितम् ॥
स्नात्वा यः पूजयेद्देवं विधिना विमलेश्वरम् ।
न स्याद्गर्भपुरे वासः संवत्सरशतानि षट् ॥ ૧૯.૭૧–૭૪

૬ क्रोशार्धे तु ततः पुण्यं पावनं विमलेश्वरम् । ૧૯.૧
ततः એટલે તેનાથી એટલે ૧૮ મા અધ્યાયમાં જેની કથા છે તે તીર્થથી અર્થાત્ કામેશ્વરતીર્થથી.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

આ વિમલેશ્વરમન્દિરમાં પાંચ લિંગ પાસેપાસે આવેલાં છે. તેમાં એકને નાગ તથા છત્ર છે. તેથી તે મૂળ વિમલેશ્વર મહાદેવ હશે. આ પાંચે લિંગનું સ્થાન સહેજ ઊંડું હોવાથી થોડાં પગથિયાં ઊતરીને લિંગ પાસે પહોંચાય છે. આ સ્થળે કેટલાક સાધુ રહે છે અને પૂજન આદિ કરે છે. મન્દિર સાફસૂફ અને સારી હાલતમાં છે.

લબ્ધપ્રતિષ્ઠ પુરાતત્ત્વવિદ્ અને સંકાયના નિવૃત્ત 'ડીન' ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતાએ વડોદરાનાં વિવિધ સ્થળોએ અને અન્યત્ર પણ ઘણું સંશોધનાત્મક ખોદકામ કરેલું છે. તેમનું "વડોદરા: એક અધ્યયન" એ નામનું એક પુસ્તક મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલયની સયાજી સાહિત્ય માળામાં કેટલાંક વર્ષો પહેલાં પ્રકાશિત થયું છે. તેના પૃ. ૨ ઉપર તેમણે એમ જણાવેલું છે કે આ મંદિરમાંના લિંગના ચોક્કસ સ્થળનું અવલોકન કરતાં સમજાય છે કે મૂળ ખુલ્લી જગામાં રહેલા લિંગ ઉપર આ ઘુમ્મટવાળું મંદિર પાછળથી બાંધવામાં આવ્યું છે અને એ મન્દિરની રચનામાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી ઈંટોનો પ્રકાર જોતાં એમ કહી શકાય કે આ પ્રકારની ઈંટોનો ઉપયોગ સત્તરમા શતકમાં શરૂ થયેલો.[૭]

અહીં એ નોંધવું રસપ્રદ થશે કે જે ગ્રન્થમાં આ તીર્થસ્થળની વિગત આપેલી છે તે 'विश्वामित्रीमाहात्म्य' પણ સત્તરમા શતકમાં રચાયેલો લાગે છે.

આ તીર્થ વિશ્વામિત્રી નદીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર આવેલું છે.

(૨) **જગત્પુર** :—આ સ્થળનામનો ઉલ્લેખ બે સ્થળે આવે છે :

(અ) **न्यग्रोधपादपस्तत्र जगत्पुरसमीपतः ।**
कामदः सर्वजन्तूनां कल्पद्रुम इवाऽपरः ॥ १९.२ ॥

અર્થાત્—"તે વિમલેશ્વરતીર્થમાં **જગત્પુર** સમીપે એક ઇષ્ટફળ આપનાર વડનું ઝાડ હતું."

(આ) **समलो विमलो जातो ह्यहमत्र महेश्वर ।**
विमलेश्वरनाम्ना त्वं स्थिरो भव जगत्पुरे ॥ १९.२९ ॥

અર્થાત્—"સમલ એવો હું અહીં વિમલ બની ગયો તેથી હે મહાદેવ! અહીં **જગત્પુર**માં આપ વિમલેશ્વર નામ ધરીને સ્થિર થાઓ."

આ બે ઉલ્લેખો ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે **જગત્પુર** એ નામનું કોઈ ગામ હશે જેમાં વિમલેશ્વરનું તીર્થક્ષેત્ર આવેલું હશે. પરન્તુ આ સ્થળની આસપાસમાં આવા નામનું કોઈ ગામ હોવાનું આપણે જાણતા નથી. ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ કેવળ એક જ **જગત્પુર**ને ઓળખે છે અને તે છે ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં છેક પશ્ચિમ સમુદ્રતટ ઉપર આવેલું પ્રસિદ્ધ યાત્રાધામ દ્વારિકા.

---

૭ મહેતા રમણલાલ નાગરજી : 'વડોદરા : એક અધ્યયન', પ્ર. નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા, ૧૯૮૭, આ. ૧, પૃ. ૨

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

પુરાતત્ત્વવિદોના મત અનુસાર વડોદરાના પશ્ચિમ છેડે આજે આવેલ **અકોટા** ગામ **પ્રાચીન** સમયમાં **અંકોટ્ટક** નામથી જાણીતું એક સમૃદ્ધ શહેર હતું અને વડોદરા તો ત્યારે તેનું નાનકડું પરું હતું !—જો કે આ વિમલેશ્વરમાહાત્મ્યમાં **અંકોટ્ટક** કે **અકોટા**નો નામોલ્લેખ મળતો નથી.

આ **જગત્પુર**ને આજનું વડોદરા માનવામાં એવો મોટો અવરોધ આવે છે કે રાજા સમલે ભગવાન્ શંકરને **જગત્પુર**માં વિમલેશ્વર નામ ધારણ કરીને સ્થિર થવા વિનતિ કરી હતી અને આથી વિમલેશ્વર ત્યાં રહ્યા તે પહેલાંથી તે **જગત્પુર** અસ્તિત્વમાં હતું જ એવો અર્થ આ ઉલ્લેખમાંથી સ્પષ્ટ રીતે નીકળે છે; જ્યારે ભગવાન્ શંકરે કહેલી આ કથામાં જણાવાયું છે કે મહર્ષિ વિશ્વામિત્રે વટવૃક્ષને વચન આપ્યું કે પોતે ત્યાં તેનું નામ ધારણ કરેલા **વટપદ્ર** નામના વીરાયતન નગરની સ્થાપના કરશે. આથી તે સમયે **વટપદ્ર** સ્થપાયેલું ન હોય. તેથી **જગત્પુર=વટપદ્ર** એમ માની શકાય નહિ.

આ સાથે બીજી એક દલીલનો પણ વચાર કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કૃત શબ્દ '**जगत्**'નો અર્થ થાય 'હમેશાં ગતિમાન, પ્રગતિ કર્યા કરતું, વિકસ્યા કરતું, સમૃદ્ધ થયા કરતું' (**गच्छति गच्छति इति जगत्**). આ પરિસ્થિતિ આપણને **જગત્પુર** એ જ વડોદરા એવું માનવા પ્રેરે છે; કેમકે પાંચ હજાર વર્ષ જૂનું **અંકોટ્ટક** પાછળ પડી ગયું અને નાનકડું **વટપદ્ર** ધીમે ધીમે વિકસીને વડોદરા શહેર બની ગયું !

આની સામે વળી એક બીજી દલીલ પણ વિચારવા જેવી છે. પ્રાચીન કાળમાં **અંકોટ્ટક** મોટું સમૃદ્ધ શહેર હતું એમ પુરાતત્ત્વવિદો માને છે, તો '**गच्छति गच्छति इति जगत्**' એ રીતે **અંકોટ્ટક**ને પણ વિકસ્યા કરતું સ્થાન કહી શકાય, કેમકે પ્રાચીન કાળમાં તો વડોદરા તેના પરા જેવું જ હતું, અને આ ઉલ્લેખ પ્રાચીન કાળનો છે એ સ્પષ્ટ છે. વળી **જગત્પુર** પાસે વિમલેશ્વર રહ્યા અને તેની પાસેના વડના નામ ઉપરથી તેની નજીક **વટપદ્ર** પાછળથી વસાવ્યું એ કથાનો અંશ એટલું તો સ્પષ્ટ કરે છે જ કે **વટપદ્ર** વસ્યું તે પૂર્વે **જગત્પુર** અસ્તિત્વમાં હતું જ. આથી પ્રાચીન **અંકોટ્ટક**નો ઉલ્લેખ '**जगत्पुर**' દ્વારા કરવામાં આવ્યો હોય તે વધારે ઉચિત લાગે છે. પુરાતત્ત્વવિદોના મત મુજબ વડોદરા નદીની પૂર્વમાં અને **અંકોટ્ટક** કે **અકોટા** નદીની પશ્ચિમે વસેલાં હતાં. આજે પણ એમ જ છે અને વિમલેશ્વર પશ્ચિમતટે હોવાથી **જગત્પુર** અર્થાત્ **અંકોટ્ટક**માં આવેલું ગણવું એ બરાબર લાગે છે. આમ 'વિશ્વામિત્રીમાહાત્મ્ય'નું **જગત્પુર** **અંકોટ્ટક** કે **અકોટા** હોવાનો વધારે સંભવ છે.

(૩) **હિરણ્મય ન્યગ્રોધ :**—આ વડનો નામોલ્લેખ આ વિમલેશ્વરમાહાત્મ્યમાં દસ કરતાં યે વધારે વખત આવે છે. તે દરેક સ્થળની વિગત અહીં આપવી એ પુનરુક્તિ જેવું થશે, કેમકે ઉપર વિમલેશ્વરમાહાત્મ્યની કથા સંક્ષેપમાં આલેખી છે તેમાં તે બધી વિગતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે જ. તેથી તેના વિષેનો વિમર્શ જ કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્વા ૫

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

આ વડને 'દિવ્ય' કહ્યો છે.[૮] તેને માટે નીચેના શબ્દપ્રયોગો કરાયા છે : ન્યગ્રોધ, પાદપ, વટવર, દિવ્યવટ, વટ, વીરવટ, શ્રીમદ્‌વીરવટ, સદ્‌વૃક્ષ અને સુપાદપ. ન્યગ્રોધ એટલે વડ; પાદપ એટલે મૂળિયાંથી પીનાર અર્થાત્ વૃક્ષ; વટવર એટલે ઉત્તમ (वर) વડ; દિવ્યવટ એટલે તેજસ્વી–અલૌકિક–ચમત્કારી વડ; વટ એટલે વડ; વીરવટ એટલે શક્તિશાળી–પ્રભાવશાળી–અસાધારણ વડ; શ્રીમદ્‌વીરવટ એટલે લક્ષ્મીવાન–અસન્ત શોભાયુક્ત–સમૃદ્ધ અદ્‌ભુત વડ; સદ્‌વૃક્ષ એટલે સારું–શોભાયુક્ત–સાત્ત્વિક ઝાડ અને સુપાદપ એટલે પણ સારું–શોભન ઝાડ. આ અદ્‌ભુત વટવૃક્ષ વિમલેશ્વરના સ્થાનકમાં આવેલું હતું. તેને 'कामद' અર્થાત્ કલ્પવૃક્ષની જેમ ઇચ્છાપૂર્તિ કરનારું જણાવ્યું છે, તે વિશ્વામિત્રના વરદાનથી આવેલી ભવ્યતાનો નિર્દેશ ગણાય. તે વડને ઋષિની ચરણરજને સ્પર્શતો તથા મનુષ્યની વાણીમાં બોલતો પણ અહીં નિર્દેશ્યો છે. વરદાનને પરિણામે તેને દુષ્ટ માણસો હિરણ્મય જોઈ શકે નહિ અને તેની છાયામાં આશ્રય લેવાથી દુર્જન પણ સજ્જન બની જાય તેવો તેનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે. એથી જ સમલ રાજા વિમલ–નિર્મલ બની ગયો હતો. તે સમલ હતો ત્યારે તેણે તેને સુવર્ણમય જોયો ન હતો, પરન્તુ નિર્મળ બની જતાં તે તે વૃક્ષના સાચા હિરણ્મય સ્વરૂપને જોઈ શક્યો !

અહીં આપેલા આલેખનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ અદ્‌ભુત વટવૃક્ષ વિમલેશ્વરતીર્થ પાસે જ આવેલું હતું અને પાંદડાંથી ચોતરફ વીંટળાયેલું તે સેંકડો શાખાઓથી શોભતું હતું.[૯]

આપણે ઉપર જોયું કે વિમલેશ્વરતીર્થ તે મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલયના સાહિત્ય–કલા–સંકાયના કમ્પાઉન્ડમાં આવેલું આજનું વિમલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. પરન્તુ તેની પાસેના આ વટવૃક્ષના કોઈ અવશેષો હાલ તે સ્થળ પાસે ઉપલબ્ધ નથી ! આથી તેના ચોક્કસ સ્થાન વિષે આપણે કંઈ કહી શકીએ એમ નથી !

(૪) **વટપદ્ર નગર** :—આ નગર તે નિર્વિવાદ રીતે આજના વડોદરા શહેરનું પૂર્વરૂપ જ છે. તેના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે અહીં આવેલા છે :

(અ) ૧૯.૨૬ : વિશ્વામિત્ર ઋષિ દિવ્ય વડના મનનું સમાધાન કરતાં તેને કહે છે કે "તારા નામથી '**વટપદ્ર**' નામથી વિખ્યાત (થનારું) વીરપુરુષોનું ઉત્તમ નિવાસસ્થાન એવું નગર મારા વડે અહીં વસાવાશે."[૧૦]

(આ) ૧૯.૨૮ : મૂળ કથા યુધિષ્ઠિરને કહેનાર શ્રીકૃષ્ણ અહીં કહે છે કે "તમારા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મેં આ 'વીરવટ'નું શ્રેષ્ઠ (वरं) આખ્યાન તેમજ **વટપત્તનની** ઉત્પત્તિની સઘળી વિગત તમને કહી."[૧૧]

---

૮ ददर्शाग्रे वटं दिव्यं विश्वामित्रीतटे स्थितम् । १९.८कख

૯ शाखाशतसमायुक्तं पत्रैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ १९.८गघ વળી જુઓ પાદટીપ ૮.

१० तव नाम्नात्र नगरं भविष्यति मया कृतम् ।
वटपद्रेति विख्यातं वीरायतनमुत्तमम् ॥ १९.२६

११ एतत्ते कथितं सर्वं यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ ।
वरं वीरवटाख्यानं वटपत्तनसम्भवम् ॥ १९.२८

For Private and Personal Use Only

આ બે નિર્દેશો ઉપરાન્ત આ માહાત્મ્યગ્રન્થમાં અન્ય એક સ્થળે પણ આ નગરનો ઉલ્લેખ આવે છે. વિશ્વામિત્રીમાહાત્મ્યનો ૪૪ શ્લોક ધરાવતો પંદરમો અધ્યાય '**વૈદ્યનાથ-માહાત્મ્ય**'નો છે. તેમાં એક **વૈદ્યની કથા** આવે છે. તેને '**વરવટપુરવાસી**' **અર્થાત્** ઉત્તમ એવા **વટપુર**નો નિવાસી કહ્યો છે.[૧૨] (આ વૈદ્યનાથ તે જ વડોદરા પાસેના દન્તેશ્વરમાં આવેલ 'વૈજનાથ' મહાદેવનું સ્થાનક છે.)

આ રીતે આ ગ્રન્થમાં વડોદરા માટે ત્રણ નામ મળે છે: વટપદ્ર, વટપત્તન અને વટપુર. આ ત્રણે નામનું **પ્રથમ** પદ 'વટ' છે અટલે આ નગરની સ્થાપનામાં કોઈ વડનું મહત્ત્વ છે એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આપણા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આ નગર માટે આ ઉપરાન્ત પણ નીચેનાં નામ મળે છે: વટપદ્રક, વટપત્ર, પટપદ્ર(ક), વડપદ, વડવદ, વડોદય (વડ-ઉદય), વડોદ્ર (વડ-ઉદ્ર), વડોદ્રા (વડ-ઉદ્રા) અને પ(વ)રપદ્રક.

અહીં એ નોંધવું ઉચિત થશે કે આપણે ત્યાં 'પત્તન' શબ્દ સામાન્ય રીતે વિકસિત શહેર માટે **પ્રચલિત** હતો, 'નગર' સામાન્ય શહેરના **અર્થમાં** યોજાતો **અને** 'પુર' કોઈ પણ નાના-મોટા ગામ માટે પ્રયોજાતો. આ સામાન્ય રૂઢિ હતી. 'પદ્ર' એટલે 'પાદર'. 'વટ' (**प्रा.** વડ) એટલે વડનું ઝાડ. આથી '**वटपद्र**' કે '**वडपद्र**' જેના પાદરમાં વડનું વૃક્ષ આવેલું હોય તેવા કોઈ પણ નાના-મોટા ગામ માટે યોજાય. એ જ રીતે '**वटपत्तन**' એટલે વડના **વૃક્ષની** નજીકમાં વસેલ શહેર.

'વડોદરા' એ નામનું સંસ્કૃતીકરણ કરીએ તો '**वटोदरम्**' થાય. 'ઉદર' એટલે 'પેટ, ગુફા, પોલાણ'. આથી '**वटोदरम्**'ના બે **અર્થ** થાય-વડના ઉદરમાં વસેલું સ્થળ **અર્થાત્** વડની નજીક વસેલું સ્થળ; **અને** વડ જેના **ઉદરમાં** એટલે જેની અંદર કે મધ્યમાં છે તેવું સ્થળ. આ શહેરના નામ વિષે ડૉ. ર. ના. મહેતાનું વિધાન રસપ્રદ તેમજ નોંધવા યોગ્ય છે. તેમના ઉપરિનિર્દિષ્ટ પુસ્તક 'વડોદરા: એક અધ્યયન'ના પૃષ્ઠ ૭ ઉપર તેઓ જણાવે છે કે 'વડોદરા' એ શબ્દને ફારસીમાં લખતાં '**બડોદહ**' કે '**બડોદા**' એવો ઉચ્ચાર ઊભો થાય છે. આ ઉચ્ચારમાંથી મરાઠી શબ્દ '**बडोदें**' ઉત્પન્ન થયો. એ સૌને સુવિદિત છે કે **અંગ્રેજો** આપણા 'ડ'ના ઉચ્ચાર 'ર' જેવો કરતા. ઉદાહરણ તરીકે 'કાઠિયાવાડ'ને એ લોકો 'Kathiawar' 'કાઠિયાવાર' કહે છે અને તેમના અનુકરણમાં નિષ્ણાત ભારતીયો પણ એવો જ ઉચ્ચાર કરવામાં મગરૂબી સમજતા હોય છે! એવી રીતે પેલા ફારસી ઉચ્ચાર 'બડોદા'નું **અંગ્રેજીમાં** 'Baroda'-'**બરોડા**' થઈ ગયું! આજે તો ભારત સરકારે બધાં રાજકીય લખાણો

---

१२ वरवटपुरवासी राजयक्ष्माभिभूतो
धनसुतपशुहीनो वैद्यविद्यानुजीवी ।
धिगिति जनसमूहैर्निन्दितः कोऽपि विद्वान्
गिरिवरभृगुतुङ्गात्पातबुद्धिं प्रचक्रे ॥ १५.९

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

માટે પણ વધારે પ્રચલિત 'વડોદરા' એ નામને જ સ્વીકાર્યું છે અને અંગ્રેજીમાં પણ આ વિશેષનામને 'Vadodara' એ રીતે જ લખવાનું પ્રચલિત કર્યું છે, જે સર્વ રીતે સમુચિત જ છે.

આજે નદીના બન્ને કાંઠે વડોદરા વસેલું છે; પણ મૂળ વડોદરા તો પૂર્વતીરે જ હતું. આથી પ્રાચીન ઉલ્લેખો તે પૂર્વ તરફના વિભાગ માટે જ થયેલા છે.

વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરમાં સચવાયેલ એક તામ્રપત્રની નોંધ કરવી અહીં આવશ્યક છે. આ તાંબાના દાનપત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્કસુવર્ણવર્ષે શક સંવત્ ૭૩૪ (ઈ સ. ૮૧૨)ના વૈશાખ માસની પૂર્ણિમાએ વલભીવાસી સોમાદિત્યના પુત્ર ભાનુને **વડપદ્રક** દાનમાં આપેલું. આ તામ્રપત્રમાં **વડપદ્રકની** ચારે બાજુની સીમા સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે. આ સીમાના આધારે પ્રખર પુરાતત્ત્વવિદ્દ ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા એવો નિર્ણય કરે છે કે મૂળ વડોદરા વિશ્વામિત્રીના તટ ઉપર પહાડી નાળા અને દાંડિયાબજારના નાળાની વચ્ચે કંઈક ઉચ્ચ એવા કોઠી–પ્રદેશમાં વસેલું હતું.[13] આ હકીકત વિમલેશ્વરની પાસે વડોદરા વસાવ્યાની વિશ્વામિત્રી-માહાત્મ્યની કથાને પુષ્ટિ આપે છે. પરન્તુ સમલ રાજાના વિમલ થયાની તે ગ્રન્થની કથાને કશો ઐતિહાસિક આધાર પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. જેમણે હાલના વડોદરાના **અકોટાપ્રદેશમાં** તેમ જ અન્ય વિસ્તારોમાં પુરાતત્ત્વીય ખોદકામ કરેલું તેવા ડૉ. મહેતા સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે જેનું પ્રાચીન નામ **અંકોટ્ટક** હતું તે **અકોટા** આન્તરરાષ્ટ્રીય વેપાર ધરાવતું શહેર હતું અને વડોદરા તો કોઠીના ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર વસેલું તે નગરનું એક નાનકડું પરું હતું![14]

નવમા શતકમાં દાનમાં અપાયું હોવાથી ત્યાં સુધી **વડપદ્રક** બહુ જ ધીમી ગતિએ વિકાસ પામતું હશે–વિશેષત: નજીક આવેલા **અંકોટ્ટક** શહેરના અસ્તિત્વને લીધે! પરન્તુ તે પછી તેનો વિસ્તાર તથા વિકાસ વધ્યો હશે.

સંજન તામ્રપટ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે લાટના રાજા ચાલુક્ય વિક્રમપાલે (વડપદ્રક પાસે) ઈ. સ. ૧૦૭૪માં ચૌલુક્ય કર્ણદેવને પરાજય આપેલો. આ હકીકત એટલું સ્પષ્ટ કરે છે કે નવમા શતક સુધી નાનકડું લાગતું **વડપદ્રક** અગિયારમા શતકના અન્ત સુધીમાં નજીકના **અંકોટ્ટકના** ભોગે વિસ્તર્યું–વિકસ્યું હશે એટલું જ નહિ, પણ રાજકીય મહત્ત્વ પણ ધરાવતું થઈ ગયું હશે.

'મિરાત–એ–સિકંદરી'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતના સુલતાન મહેમૂદ બેગડાના વારસ મુઝફ્ફરે અમદાવાદથી ચાંપાનેર પાછા ફરતી વખતે વચ્ચે આવતા આ સ્થાન પાસે ઈ. સ. ૧૫૧૧માં એક કિલ્લો બાંધ્યો હતો અને તેને '**કિલા–એ–દૌલતાબાદ**' (અર્થાત 'શ્રીમંતોનું નગર) એવું સૂચક નામ આપેલું. આ નિર્દેશ આજના વડોદરાનો જે ભાગ માંડવીની આસપાસ લહેરીપુરા દરવાજે, ચાંપાનેરી દરવાજે, પાણીગેટ દરવાજે તથા ગેંડીગેટ દરવાજે–એ ચાર

---

૧૩ મહેતા ર. ના. : ઉપરિનિર્દિષ્ટ પુસ્તક, પૃ. ૫–૬
૧૪ મહેતા ર. ના. : ઉપરિનિર્દિષ્ટ પુસ્તક, પૃ. ૧૩૭–૮

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

દિશામાંના ચાર દરવાજા વચ્ચે આવેલો છે તેને અંગેનો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ 'કિલ્લેબંધ વડોદરા'નો પ્રદેશ તેની પશ્ચિમે આવેલા અસલ વડોદરાની પછીનો પ્રદેશ ગણાય.

આથી પ્રાચીન સાહિત્યમાંના આ શહેરના સઘળા ઉલ્લેખો આ જૂના મૂળ વડોદરા અંગેના જ ગણાય, ચાર દરવાજા વચ્ચેના 'કિલ્લેબંધ' પ્રદેશના નહિ.

વિશ્વામિત્રીમાહાત્મ્યમાં '**વટપદ્ર** નગર'ને 'વીરાયતન' અથવા 'શૂરવીરોનું રહેઠાણ' કહ્યું છે (૧૯.૨૬), તેના અનુસંધાનમાં સોળમા–સત્તરમા શતકના નામાંકિત ગુજરાતી કવિઓ નાકર તથા પ્રેમાનન્દે તેને 'વીરવતી' અને 'વીરક્ષેત્ર' કહેલું છે તે હકીકતનું સ્મરણ થઈ જાય છે. આ બન્ને વિશેષણોનો અર્થ 'શૂરવીરોનું વતન' એવો થાય છે. અને પ્રસ્તુત વિશ્વામિત્રીમાહાત્મ્ય પણ એ જ અરસામાં રચાયેલું હોવાનો સંભવ છે.

આ રીતે આ માહાત્મ્યગ્રન્થ વીરાવત્તન વડોદરાની સ્થાપના વિષે રોચક આખ્યાયિકા આપે છે, જેમાં જગતપુરના વિમલેશ્વર મહાદેવના તીર્થક્ષેત્ર તથા તેની પાસેના દિવ્ય ચમત્કારિક વડની વાત પણ સંકળાયેલી છે, કેમકે આ વડનું નામ આ શહેરે તેની સ્થાપનાથી જ ધારણ કરેલું છે

For Private and Personal Use Only

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

		રૂ. પૈ.
૩૩૩	**કૈલાસ**—સ્વામી પ્રણવતીર્થજી	૧૩=૦૦
૩૩૪	**અંબિકા, કોટેશ્વર અને કુંભારિયા**—(સ્વ.) શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવે	૫=૫૦
૩૩૫	**ઐતિહાસિક લેખસંગ્રહ**—(સ્વ.) શ્રી પંડિત લાલચંદ ભ. ગાંધી	૧૮=૦૦
૩૩૬	**હરિભદ્રસૂરિ**—પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૧૧=૦૦
૩૩૮	**ભવાઈના વેશની વાર્તાઓ**—(સ્વ) શ્રી. ભરતરામ ભા. મહેતા	૩=૦૦
૩૩૯	**શ્રીમદ્ ભાગવત (ગુજરાતી અનુવાદ): ભાગ ૧, સ્કંધ ૧-૩**—(સ્વ.) શ્રી નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા (૧૯૬૫)	૮=૦૦
૩૪૦	**ગુજરાત સ્થળનામ સંસદ વ્યાખ્યાનમાલા, ભાગ ૨** (૧૯૬૫)	૯=૦૦
૩૪૨	**કુદરતની રીતે વધુ આરોગ્ય**—શ્રી. શાંતિલાલ પ્ર. પુરોહિત (૧૯૬૭)	૭=૫૦
૩૪૩	**ભારત-રત્ન**—શ્રી. ઉપેન્દ્રરાય જ. સાંડેસરા (૧૯૬૭)	૧૫=૫૦
૩૪૪	**મહાગુજરાતના મુસલમાનો, ભાગ ૧-૨**—શ્રી કરીમ મહંમદ માસ્તર	૧૭=૦૦
૩૪૬	**પેટ્રોલિયમ**—શ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૭૦)	૧૩=૦૦
૩૪૭	**પંચદશી તાત્પર્ય**—સ્વામી પ્રણવતીર્થજી (૧૯૭૧)	૬=૦૦
૩૪૮	**અખો અને મધ્યકાલીન સંતપરંપરા**—(સ્વ.) ડૉ. ગો. જ. ત્રિપાઠી	૧૪=૫૦
૩૪૯	**શ્રીમદ્ ભાગવત: ભાગ ૨**—(સ્વ.) નાગરદાસ અ. પંડ્યા (૧૯૭૨)	૧૧=૫૦
૩૫૦	**ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૧**—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય (૧૯૭૩)	૨૬=૦૦
૩૫૧	**ગુજરાતનો પોટરી ઉદ્યોગ**—શ્રી. શાંતિલાલ પી. પુરોહિત (૧૯૭૫)	૮=૭૫
૩૫૨	**ઊંડાણનો તાગ**—શ્રી છોટુભાઈ સુથાર (૧૯૭૫)	૧૫=૦૦
૩૫૩	**ભારતીય વીણા**—(સ્વ.) પ્રો. રસિકલાલ એમ. પંડ્યા (૧૯૭૮)	૩૧=૦૦
૩૫૪	**ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૨**—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય (૧૯૭૯)	૯૬=૦૦
૨૫૫	**ચાંપાનેર: એક અધ્યયન**—ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા (૧૯૮૦)	૩૬=૦૦
૩૫૬	**દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ**—(સ્વ.) શ્રી ક. ન. જોષી	૪૪=૦૦
૩૫૭	**આધુનિક ગુજરાતના સંતો, ભાગ ૨**—ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કર (૧૯૭૯)	૪૫=૦૦
૩૫૮	**સૂર્યશક્તિ**—શ્રી. પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૮૧)	૫૨=૫૦
૩૫૯	**કવિ ગિરધર: જીવન અને કવન**—ડૉ. દેવદત્ત જોશી	૫૧=૦૦
૩૬૦	**વનૌષધિકોશ**—પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૫=૭૫
૩૬૧	**સહસ્રલિંગ અને રુદ્રમહાલય**—(સ્વ.) શ્રી કનૈયાલાલ ભા. દવે	૭૯=૦૦
૩૬૨	**વૈષ્ણવતીર્થ ડાકોર**—(સ્વ.) ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુંદાર	૪૮=૦૦
૩૬૧	**વૃદ્ધત્રયી અને લઘુત્રયી**—(સ્વ.) ડૉ. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૩૩=૦૦
૩૬૩	**વડોદરા એક અધ્યયન**—ડૉ. આર. એન. મહેતા	૪૪=૦૦
૩૬૪	**મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજા**—(સ્વ.) પ્રો. હસિત બૂચ	૪૯=૦૦
૩૬૫	**નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો-એક અધ્યયન**—શ્રી મૂળશંકર હિ. કેવલીયા	૪૪=૦૦
૩૬૬	**લેસર**—શ્રી. પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૪૮=૦૦
૩૧૭	**આહારવિજ્ઞાન**—(પુનઃ મુદ્રણ) ડૉ. જયશંકર ધ. પાઠક અને (સ્વ.) અનંતરાય મ. રાવળ (૧૯૯૧)	૬૦=૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન: **યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ,**
જનરલ એજ્યુકેશન સેન્ટર, પ્રતાપગંજ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૨.

પ્રવાસકૃત્યં–ગુજરાતના વિદ્વાન ગંગાધરનો એક દુર્લભ ગ્રંથ

મુકુંદ લાલજી વાડેકર*

પ્રાસ્તાવિક—

સંસ્કૃત સાહિત્યના અનેક શાસ્ત્રોના અગણિત ગ્રંથો પ્રકાશિત થયેલા છે. તેમ છતાં આપણા ગ્રંથભંડારોમાં અનેક અલ્પજ્ઞાત ગ્રંથકારોના જુદા જુદા શાસ્ત્રોના ગ્રંથો હજુ પણ અપ્રકાશિત અને અજ્ઞાત રહેલા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાં ગુજરાતનું અમૂલ્ય પ્રદાન રહેલું છે.[1] ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ ગુજરાતના વિદ્વાનોએ સારો એવો ફાળો આપેલો છે. પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રના વ્યાખ્યાકાર ભર્તૃયજ્ઞ નવમી સદીના ગુજરાતના પ્રાચીન ગ્રંથકાર છે.[2] શિવરામ શુકલના અનેક ગ્રંથો ધર્મશાસ્ત્રના જુદા જુદા વિષયો ઉપર છે, જે હજી અપ્રકાશિત છે.[3] ઉત્સવનિર્ણયમંજરીકાર ગંગાધર અમદાવાદના વતની હતા.[4] કુંડકલાના કર્તા વાસુદેવ-પુત્ર મહેશ વડોદરાના ગ્રંથકાર હતા.[5] ગુજરાતના વિદ્વાનોનું ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રદાન એ વિષયે પ્રસ્તુત લેખકનું સંશોધન ચાલે છે. ગંગાધર નામના પણ અનેક વિદ્વાનો થયા છે.[6] ઉપર

'**સ્વાધ્યાય**', પુ. ૩૧, અંક ૧-૨, દીપોત્સવી–વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૩-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪, પૃ. ૩૯–૫૨

* પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા–૩૯૦ ૦૦૧.

1 See Articles by Solomon E.A., Shastri A. D., Shah U. P., Jani A. N., Sandesara B. J. etc. in—*Proceedings of First International Sanskrit Conference*, Vol. I, Part I, ed. by V. Raghvan, 1955.

2 Joshi, P, H.: Unpublished Commentarics of Bhartṛyajña—An Ancient Vedic Scholar from Gujarat, *Journal of the Oriental Institute*, Vol. 17, P. 434.

૩ જોષી, પી. એચ.: ગુજરાતના વિદ્વાન શિવરામ શુક્લની સામવેદીય કૃતિઓ–સ્વાધ્યાય પુસ્તક ૨૪, પૃ. ૪૦૯.

4 Wadekar, M. L.: Utsavanirṇayamañjarī—A Rare and unpublished work of Gāṅgādhara, A Scholar from Gujarat, *Journal of the Oriental Institute*, Vol. 37, nos. 1-2, Sept.-Dec., 1987 Issue. pp. [illegible]9-125 and Vol. 37, nos. 3-4, March-June, 1988 Issue, pp. 253-284.

5 Nambiyar, Raghvan: *An Alphabetical List of Manuscripts in the Oriental Institute*, Baroda, Vol. I, Oriental Institute, Baroda, 1942 manuscript no. 4610, p. 304.

6 V. Raghvan; *New Catalogus Catalogorum*, Vol. V, University of Madras, 1969, pp. 169-208.

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

નોંધ્યું છે તેમ, અમદાવાદના વતની ગંગાધરે છન્દોબદ્ધ પદ્ધતિથી ઉત્સવો અંગે ધર્મશાસ્ત્રીય વિચાર ઉત્સવનિર્ણયમંજરીમાં પ્રસ્તુત કર્યો. પ્રસ્તુત લેખમાં જેમના વિશે વિચાર કર્યો છે, તે ગંગાધર ખંભાતના મહાયાજ્ઞિક હોઈ પ્રવાસકૃત્ય નામક ગ્રંથના કર્તા હતા. પ્રવાસકૃત્ય નામક પ્રસ્તુત અલ્પજ્ઞાત અને અપ્રકાશિત ગ્રંથ અને એના ગ્રંથકાર ગંગાધરનો પરિચય આપવાનો પ્રસ્તુત લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

ન્યુ કેટલોગસ્ કેટૅલોગોરમ્માં ગંગાધર નામના અનેક વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર તેમ જ એની કૃતિઓ અંગે ટૂંકમાં પણ ઘણી સારી માહિતી મળે છે.[૭] મ.મ. પી.વી. કાણેએ પોતાના હિસ્ટ્રી ઑફ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રથમ ખંડના બીજા ભાગમાં[૮] ધર્મ-શાસ્ત્રના ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોની જે સૂચીઓ આપી છે, એમાં પણ એનો ઉલ્લેખ મળે છે. તે માહિતી પણ ખૂબ જ ઓછી છે. એમાંથી પ્રવાસકૃત્યગ્રંથના ગ્રંથકાર ગંગાધર ખંભાતના વતની હતા, એ અગત્યની કડી મળે છે. એના પરથી ગુજરાતના પ્રસ્તુત ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથકારના ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ વિશે વધુ જાણવાની ઈચ્છા થઈ. પણ પ્રવાસકૃત્યગ્રંથ ગુજરાતના ગ્રંથભંડારોમાં નહીં, પણ ઍશિઍટિક સોસાયટી ઑફ કલકત્તાની એક દુર્લભ હસ્તપ્રતમાં સચવાયેલો હોવાથી, ગ્રંથની માફક એની હસ્તપ્રત પણ અગત્યની બની રહે છે. પ્રસ્તુત લેખક માર્કંડેય પુરાણની હસ્તપ્રતોના કામ માટે કલકત્તા ગયો હતો, ત્યારે ગુજરાતની અસ્મિતાથી પ્રેરાઈને ઉક્ત દુર્લભ હસ્તપ્રતની ઝેરોક્સ નકલ સંશોધનાર્થે લાવ્યો, જેના આધાર પર આ લેખ દ્વારા એ અલ્પજ્ઞાત ગ્રંથ અને ગ્રંથકારને પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન છે. ઍશિઍટિક સોસાયટી ઑફ કલકત્તાના સત્તાવાળાઓએ એ હસ્તપ્રતની ઝેરોક્સ આપી, તે માટે લેખક એમનો ઋણી છે.

દુર્લભહસ્તપ્રત—

ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રવાસકૃત્યગ્રંથની એક ખૂબ જ દુર્લભ હસ્તપ્રત ઍશિઍટિક સોસાયટી ઑફ કલકત્તાની II-1063 ક્રમાંકની ખૂબ જ જૂના, જીર્ણ થયેલા કાગળ ઉપર કાળી શાહીથી લખાયેલા છે, જેનાં ૧૦ પાનાં હોઈ, પત્રોની બન્ને બાજુએ એ લખાયેલી છે. દરેક પાનાં ઉપર લગભગ એક બાજુએ ૧૧ લીટીઓ અને દરેક લીટીમાં લગભગ ૨૯ અક્ષરો છે. એક જ લહિયાએ લખેલ આ હસ્તપ્રત ખૂબ જ જૂની હોઈ, અનેક જગ્યાએ એનાં પાનાં ફાટેલાં હોવાથી પૂરેપૂરાં વાંચી શકાય તેમ નથી. હસ્તપ્રતને ઍશિઍટિક સોસાયટીના સત્તાવાળાઓએ લેમિનેશન કર્યું છે. પુષ્પિકામાં લહિયાએ પોતાનો લેખનસમય સંવત્ ૧૭૩૯ (ઈ. સ. ૧૬૮૩), માર્ગ-શીર્ષ કૃષ્ણ પક્ષ સપ્તમી એવો આપ્યો છે. અક્ષરો સુવાચ્ય હોવા છતાં ગ્રંથ અનેક જગ્યાએ તૂટેલો (damaged) હોવાથી અમુક જગ્યાએ વાંચી શકાતો નથી. હસ્તપ્રતનું માપ ૧૯.૫ સે.મિ. × ૧૦ સે.મિ છે. બન્ને બાજુએ હાંસિયા (margins) ૨.૫ સે.મિ.ના અને ઉપર અને નીચે

7 *Ibid*, pp. 203-204.

8 Kane, P. V.: *History of Dharmaśāstra*, Vol. I, Part II, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1975, PP 1072-73 and pp. 1172-73.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

થોડી જગ્યા લગભગ ૧.૫ સે.મિ.ની છોડેલી છે. કેટલાંક સ્થળોએ જોવા મળતા સુધારાઓ અને ઉમેરાઓ લહિયાની લખાણમાં સભાનતા અને વિવેકબુદ્ધિ તેમ જ ચોકસાઈ બતાવે છે.

ગ્રંથકાર ગંગાધર—

પ્રવાસકૃત્યના કર્તા ગંગાધર વિશે ઘણી સારી માહિતી પ્રસ્તુત ગ્રંથની પુષ્પિકાઓમાં અને પુષ્પિકાની પહેલાં આવતા કેટલાક શ્લોકોમાં મળે છે. ન્યૂ કેટેલોગસ્ કેટલોગોરમ્‌માં પણ આ ગંગાધરની કૃતિઓ અને એના સંબંધી વ્યક્તિગત માહિતી ટૂંકમાં પણ સારી એવી મળે છે. ગ્રંથકારનું સંપૂર્ણ નામ ગંગાધર રામચંદ્ર પાઠક. એમના પિતા મહાયાજ્ઞિક હતા. તેઓ હરિશંકરના અનુગામી હોઈ, તેઓ દીક્ષિત તેમ જ મહાયાજ્ઞિક હતા. પોતે ખૂબ જ વિનમ્રતાથી અંતે લખે છે—

यदत्र सौष्ठवं किंचित्तद्गुरोरेव केवलम् ।
यदत्रासौष्ठवं किंचित्तन्ममैव गुरोर्न हि ॥

પોતાના સમય વિશે પણ ગ્રંથકાર ગંગાધરે સ્પષ્ટ રીતે એક શ્લોકમાં માહિતી આપી છે, જે ખૂબ જ ઉપયોગી છે—

वर्षे षोडशके त्रिषष्टिसमये वासन्तिके माधवे ।
पूर्णेन्द्रौ रविवासरे * * गते मार्तण्डके मण्डले ॥
श्रीमद्गुर्जरमण्डले द्विजयुते श्रीस्तम्भतीर्थे शुभे ।
श्रीमत्पाठकरामचन्द्रतनयो गङ्गाधरोऽलीलिखत् ॥

એટલે જ સંવત્ ૧૬૬૩ના વર્ષે વસંતઋતુમાં મધુમાસ એટલે ચૈત્રમહિનામાં પૂનમના દિવસે રવિવારે ઉદગયનમાં સૂર્યમંડળનું ભ્રમણ હતું ત્યારે આ પ્રવાસકૃત્ય ગ્રંથ પૂરો થયો છે. અહીં ૧૬૬૩ વર્ષ એ વિક્રમસંવત્ હોવાથી ગ્રંથકારનો સમય ઈ.સ. ૧૬૦૬–૦૭ થશે. ઉપર્યુક્ત પોતાના વતનની પણ સુસ્પષ્ટ શબ્દોમાં આપણને જાણ કરાવી છે. ગુર્જરમંડળના સ્તંભતીર્થમાં તેઓનું વાસ્તવ્ય હતું—એટલે અત્યારના ખંભાતમાં.

એમના ભાઈ યાજ્ઞિક નારાયણ, બલભદ્ર પાઠક અને એમના પુત્ર દેવભદ્ર પાઠક પણ એમના જ કુટુંબના વિદ્વાનો હતા.

ગંગાધરના પિતા રામચંદ્ર પાઠકનો રુદ્રજપસિદ્ધાન્તશિરોમણિ નામક ગ્રંથ મળે છે. ગંગાધરના પોતાના પ્રવાસકૃત્યસિવાય પર્વનિર્ણય, યાજમાનપદ્ધતિ, યાગકાલવિવેક, સર્વતોમુખપદ્ધતિ, હવિર્યજ્ઞકાલનિર્ણય, અને કાત્યાયનશુલ્વસૂત્ર ઉપરનું ભાષ્ય એવા અનેક ગ્રંથો ન્યૂ કેટલોગસ્ કેટલોગોરમ્‌માં આપેલી માહિતી ઉપરથી જાણવા મળે છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક ગ્રંથો એમણે લખ્યા હોવાનો પ્રસ્તુત સંશોધકનો મત હોઈ એ વિશે વિશેષ સંશોધન ચાલુ છે. દેવભદ્ર પાઠકે પણ દશમુખકોટહોમપદ્ધતિ અને અન્ય ગ્રંથો લખ્યા હોઈ—આ પાઠકકુટુંબનું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રદાન વિશે પ્રસ્તુત સંશોધકનું સંશોધન ચાલુ છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

પ્રવાસકૃત્યનો પરિચય—

પ્રવાસકૃત્ય એ ગ્રંથનું નામ હોવાથી એમાં કંઈક પ્રવાસ સાથે સંકળાયેલાં કૃત્યોનું-કર્મ-કાંડનું વિધાન હશે, કદાચ એમાં ગુજરાત અને અન્ય પ્રદેશોના પ્રવાસના ઉલ્લેખો સાથે કંઈક જરૂરી કર્મકાંડની વિચારણા હશે, એવું એના નામ પરથી અનુમાન થાય છે અને આવી અપેક્ષાએ જ્યારે ગ્રંથનું પરિશીલન કરવા જઈએ ત્યારે એમાં કંઈક પ્રવાસ સાથે સંકળાયેલાં જ પણ જુદા જ વિષયનું વિવરણ જોવા મળે છે. સાગ્નિક જ્યારે પોતાના ઘરેથી કોઈક કારણસર દૂર પ્રવાસે જાય છે, ત્યારે એણે પોતે અગ્નિની પરિચર્યાનું કામ, જે અખંડિત અને અબાધિત રહેવું જોઈએ, તે કેવી રીતે ચાલુ રાખવું એ અંગે કુલ ૧૪૯ અનુષ્ટુપ શ્લોકોમાં (છેલ્લો શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદમાં) જુદા જુદા પ્રાચીન ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોના વિચારોને ધ્યાનમાં લઈ, છંદોબદ્ધ પદ્ધતિથી વિષયવિવરણ કર્યું છે.

ગ્રંથના આરંભમાં જ ગ્રંથકાર ગંગાધર બ્રહ્માનન્દમયી લતાને પ્રણામ કરે છે—

स्वप्रकाशविमर्शाख्यबीजांकुरलतां शुभाम् ।
मृगाटवीसुनिलया(यां) ब्रह्मानन्दमयी(यीं) नुमः ॥

પૈસા મેળવવાના હેતુથી અથવા કોઈક સંકટના કારણે જ્યારે આહિતાગ્નિને પ્રવાસે જવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે અગ્નિકાર્યનો ભાર પત્ની ઉપર સોંપીને ધર્મજ્ઞ વ્યક્તિએ યોગ્ય વિધિ-અનુસાર પ્રવાસે જવું જોઈએ, જે અંગેનું કૃત્ય અહીં પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. ગામની સીમાને બીજે પાર જ્યારે રાત્રે બીજે, રહેવાનું થાય છે, તેને ઋષિઓ પ્રવસન કહે છે. પ્રવાસ દરમ્યાન પોતે નયેંતિ મન્ત્રથી અથવા અમન્ત્રક ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. અન્ય શાખામાં અન્ય મન્ત્રથી ઉપસ્થાન કરવાનું કહેલું છે. કેટલાક લોકો કૌષીતકિ સ્મૃતિનાં અનુસાર પુનઃ અગ્નિમંથન કરી ઉપસ્થાન કરવું એવું જણાવે છે. પત્નીને રજોદોષ પ્રાપ્ત થતાં, તેમ જ સૂતક અને મૃતકના આશૌચપ્રસંગે પણ અગ્નિપરિચર્યા થતી નથી. એક જ પત્ની હોય અને તે અગ્નિપરિચર્યા કરતી હોવાથી એ પ્રવાસે જઈ શકે નહીં, અથવા બીજી પત્ની એ કાર્ય કરી શકે છે. પણ જ્યારે પતિ પ્રવાસે ન ગયો હોય અને અગ્નિપરિચર્યા કરવા અગ્નિસમીપ હોય ત્યારે અને ખૂબ જ આવશ્યક કાર્ય હોય ત્યારે પત્ની પ્રવાસે જઈ શકે છે. પણ કોઈ ખૂબ જ મોટા ભયપ્રદ કારણસર અગ્નિપરિચર્યા કરનાર પત્નીને પણ પ્રવાસે જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે અગ્નિપરિચર્યા કરનાર ઘરે કોઈ ન હોવાથી અગ્નિઓને સાથે લઈને જવું પડે છે, એવું ન કરવામાં આવે તો પુનરાધાન કરવું પડે છે.

પ્રવાસે ગયેલા અગ્નિહોત્રીએ મનથી વિહારાદિ અપવર્ગાન્ત સર્વ કર્મો, અગ્નિધ્યાન, ઉપસ્થાન વગેરે કરવા અંગેનું પણ વિવરણ કર્યું છે. કેટલાકના મતે અગ્નિપરિચર્યાના અભાવે ઉપવાસ કરવો જોઈએ, પણ બીજા કેટલાક સૂત્રકારોના મત પ્રમાણે પત્ની વ્રતધારણ કરતી હોવાથી ઉપવાસની જરૂર નથી, તેથી વિકલ્પ માની શકાય, પણ પોતાના સૂત્ર મુજબ વ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય છે, એવું ગ્રંથકારનું મન્તવ્ય છે. આમ અનેક સૂત્રકારો, ભાષ્યકારો વગેરેના પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં મન્તવ્યનો વિચાર કરી, ગ્રંથને પ્રમાણિત કરવાનો પ્રયત્ન ગ્રંથકારે કરેલો છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોનો ઉલ્લેખ—

પ્રસ્તુત છન્દોબદ્ધ ગ્રંથ લખવામાં ગંગાધરે અનેક પૂર્વસૂરિઓ અને એમના ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે અને એમના અથવા એમના ગ્રંથના નામનિર્દેશ સાથે એમનું વચન અથવા મન્તવ્ય પ્રસ્તુત કર્યું છે. નીચેના ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો ગંગાધરે કરેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે.—

मनुसूत्रम्, कौषीतकिस्मृतिः, बह्वृचसूत्रम्, शांख्यायनसूत्रभाष्यम्, देवयाज्ञिकपद्धतिः, मण्डनाचार्यः, रेणुमिश्रः, सांख्यायनकारिका, गर्गाचार्यः, धर्मजिज्ञासापद्धतिः, कात्यायनगृह्यपरिशिष्टम्, सांख्यायनगृह्यम्, ब्रह्मपुराणम्, कर्काचार्यः, गौतमः, मनुः, कल्पसूत्रम्, यज्ञपार्श्वः, सांख्यायनसूत्रम्, छान्दोग्यम्, देवभाष्यम्, पद्मनाभः, वासुदेवमतम्, त्रिकाण्डमण्डनम्, आशार्कभाष्यम्, अन्धभास्करकारः!

અંતિમ એક શ્લોકમાં તેઓ કહે છે—
श्रीकर्कदेवभाष्यादिगुरुवाक्यं च सर्वशः ।
यथामति विचार्येदं साग्नेः कृत्यं प्रवासजम् ।
रचितं तेन मे शम्भुः प्रीयतां यज्ञभुग्गुरुः ॥

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો પરથી ગંગાધરની વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. એમણે કેવળ એક જ શાખાના નહીં પણ જુદી જુદી વેદશાખાનાં સૂત્રો, ભાષ્યો, કારિકાઓ, પદ્ધતિઓ વગેરેનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી, એમની વિશેષતાઓ જાણી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં નોંધ લીધી છે. આમ અનેક સૂત્રો, ભાષ્યો વગેરેનો પરામર્શ કરી ગ્રંથ લખ્યો હોવાથી તે આધારભૂત બને છે.

ઉપસંહાર—

આ લેખમાં ગુજરાતના ખંભાતના વતની અલ્પજ્ઞાત ગ્રંથકાર ગંગાધરનો અને એના અપ્રકાશિત અને અજ્ઞાત રહેલા અનુષ્ટુપ છન્દમાં લખેલા ઉપર્યુક્ત પ્રવાસકૃત્યગ્રંથનો અલ્પપરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ધર્મશાસ્ત્રના ગુજરાતના ગ્રંથકારોનાં પ્રદાનમાં ગંગાધરના અનેક ગ્રંથોની નોંધ અવશ્ય લેવી જોઈએ.

વળી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શ્રૌતવિષયની ચર્ચા હોવાથી અને અનેક જગ્યાએ હસ્તપ્રતના પાનાં ફાટેલાં હોવાથી ઘણી જગ્યાએ એ અસ્પષ્ટ રહ્યો છે. પણ શ્રૌતયાગના અભ્યાસકોને તે ખાસ ઉપયોગી નીવડશે, અને શ્રૌત પંડિતો એનો ઊંડો અભ્યાસ કરી શકે, એ હેતુથી એ પૂરો ગ્રંથ જે રીતે મને ઉકલ્યો છે તેવો અત્રે પ્રસ્તુત કર્યો છે. અન્ય કોઈ હસ્તપ્રત મળે તો એ વધુ સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ થઈ શકશે.[૯]

---

૯ N.C.C., Vol. XIII. pp. 87–88 ઉપર બીજી કેટલિક હસ્તપ્રતોનો ઉલ્લેખ છે જે મેળવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

મુદ્રિત લાલજી પાઠક ર

प्रवासकृत्यम् ।

(गङ्गाधरविरचितम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

स्वप्रकाशविमर्शाख्यबीजाङ्कुरलतां पराम् ।
भृङ्गाटवीसुनिला(यां) ब्रह्मानन्दमयीं नुमः ॥ १ ॥
धनार्जने तथापत्तौ प्रवासे समुपस्थिते ।
अग्नेर्भारं प्रतिष्ठाप्य पत्न्यामृत्विक्षु धर्मवित् ॥ २ ॥
प्रवसेद् विधिना सम्यक् तस्य कृत्यमिहोच्यते ।
प्रवासागमनयोर्नान्दीश्राद्धं न स्यान्निषेधतः ॥ ३ ॥
स्वाग्निसमन्वितग्रामसीमामतीत्य यो निशि ।
वासः प्रवसनं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्ववर्दशिभिः ॥ ४ ॥
अध्वर्युर्विहरेदग्नीन्स्वामी कुर्यादुपस्थितिम् ।
यत्र कर्त्रन्तरं प्राप्तं परिक्रमविधानतः ॥ ५ ॥
समाख्या प्राप्तिकाध्वर्योस्तत्रैवान्य × × × तत् ।
कर्ता तेनोद्धरेत्स्वामी ह्येतन्न्यायविदो मतम् ॥ ६ ॥
नर्येति प्रतिमन्त्रं तु नर्यादीनां यथाक्रमम् ।
अमन्त्रं वा ह्युपस्थानं सभ्यावसथ्ययोर्नतिः ॥ ७ ॥
संव्रजेद् वाग्यतो मत्या गत्वा वाचो विसर्जनम् ।
उपस्थाने कृते नैव प्रवसेच्चेदुपस्थितिः ॥ ८ ॥
आगतस्य तदा कार्या मनुसूत्रादथापि च ।
उपस्थाने कृते दैवान्मानुषात्प्रोषितो यदा ॥ ९ ॥
प्रवासोपस्थितिः कार्या विहाराभिमुखेन तु ।
वाङ्मयो नेह यद्वेहैवेति मन्त्रादुपस्थितिः ॥ १० ॥
एतच्छाखान्तरे प्रोक्तमुपबद्धं प्रसङ्गतः ।
प्रवसेच्चेत्समारूढे आगच्छेद् वानुपस्थितिः ॥ ११ ॥
कौषीतकीस्मृतेरन्ये निर्मथ्योपस्थितिं जगुः ।
रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ॥ १२ ॥
प्रवसेच्चेत्तदाग्नीनां विनाशः स्यादिति स्थितिः ।
अग्निहोत्रस्य कालेन प्रवसेत्पर्वसन्धिषु ॥ १३ ॥
न वृथा तीर्थयोरग्निनाशोऽन्यथा तथाचिरम् ।
भूयांस्तु दशरात्राच्चेत्प्रवासस्तु भवेत्तदा ॥ १४ ॥
आगत्योपस्थितेरूर्ध्वं शंस्यमुद्धृत्य संस्कृतिम् ।
कृत्वाज्यस्य चतुर्जुह्वां गृहीत्वा जुहुयात्ततः ॥ १५ ॥

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सौत्रेण च मनोज्योतिरि[ति]बह्वृचसूत्रतः ।
अग्न्यान्वाधानतस्तूर्ध्वमकृतेष्टिं यदा व्रजेत् ॥ १६ ॥

अकामाज्जुहुयात्तत्र तुभ्यन्ता इति मन्त्रतः ।
तथा चान्वाहितेरूर्ध्वं प्रयाणे त्वग्निभिः सह ॥ १७ ॥

उपस्थितेऽथ तानग्नीन्पृथग् नीत्वा वसेद्यतः ।
स्थापयित्वाथ तानग्नीनिष्टिं कुर्याद्यथोदिताम् ॥ १८ ॥

यद्वा हुत्वाथ तुभ्यन्ता इति मन्त्रेण तांस्ततः ।
पृथक् पृथक् समारोह्य प्राप्ते देशे तु म(मं)थनम् ॥ १९ ॥

कृत्वा तान्स्थापयित्वेष्टिं कुर्यादित्यपि भण्यते ।
पत्न्या नैव प्रवासोऽस्ति यद्वा पत्न्यन्तरेऽथवा ॥ २० ॥

पत्यावग्निसमीपस्थे कार्येऽत्यावश्यके तदा ।
प्रवासोऽपि भवेत्तस्या * * * (नान्वाहृवा)नादिकं न हि ॥ २१ ॥

सधर्मं भक्षणं पर्वकाले कार्यं क्षितौ शयः ।
एकाकिनी भयाद्याने वह्नीनादाय गच्छति ॥ २२ ॥

अन्यथा पुनराधानमिति धर्मो व्यवस्थितः ।
तत्रापि गमने प्राप्ते देशे संधानमन्त्रतः ॥ २३ ॥

चतूरात्रे न होतव्यं गृह्याग्नौ तु नवाहुतीः ।
अन्वहं गमने सायं प्रातरुद्धृत्य हूयते ॥ २४ ॥

स्वामिनि प्रोषिते पत्न्या कार्यं कर्म यथोदितम् ।
अग्निहोत्रजपर्वेऽग्निर्नवान्ने पितृसंज्ञकः ॥ २५ ॥

कर्मोपपातकर्माणि विना तु पुनराहितिम् ।
पुनराधिनिमित्ते चेन्न कार्या पुनराहितिः ॥ २६॥

अग्न्यभावाच्च कर्माणि न स्युरेके वदन्त्यथ ।
निर्मथ्य विहरेत्सर्वप्रायश्चित्तं विधाय च ॥ २७ ॥

मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतीः ।
अग्निहोत्रादिकर्माणि यथाकालं समाचरेत् ॥ २८ ॥

स्वाम्यागम[न]पर्यन्तमागते पुनराहितिः ।
इत्यूचुरपरे गेहदाहाद्यादिसमागते ॥ २९ ॥

यजमाने भवेदेष निर्णयः सर्वसम्मतः ।
चातुर्मास्यानि पश्विज्या सोमश्च पोषिते भवेत् ॥ ३० ॥

इति शांख्यायने सूत्रभाष्ये नित्यत्वहेतुतः ।
एतच्च लिखितं श्रीमद्देवयाज्ञिकपद्धतौ ॥ ३१ ॥

For Private and Personal Use Only

स्वामिनि प्रोषिते न स्युः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः ।
इति श्रीमण्डनाचार्यैः स्वग्रन्थे लिखितं तथा ॥ ३२ ॥
प्रवसत्याहिताग्नौ यद्याग्रायणमुपागतम् ।
व्रीहिस्तम्बमग्निहोत्रीमिति पक्षं समाश्रयेत् ॥ ३३ ॥
भूरिशोऽन्ये विशेषाश्च ततो ज्ञेयाश्च याज्ञिकैः ।
प्रथमोऽप्यग्निहोत्रादेः प्रयोगः प्रोषिते भवेत् ॥ ३४ ॥
आधानस्य निषेधोक्तेर्मण्डनादौ च तद्यथा ।
आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ॥ ३५ ॥
स्मार्ते त्वग्नियुतं कर्म कारयेच्च यथोदितम् ।
प्रोषितस्याथ यत्कर्म होमादौ तद्विविच्यते ॥ ३६ ॥
विहाराभिमुखः सर्वं कर्म कुर्यादतन्द्रितः ।
यत्तूक्तं रेणुमिश्रेण त्यागा*गांस्यतश्चरेत् ॥ ३७ ॥
न तद्युक्तं विहा[रा]भिमुखः कुर्यादिति श्रुतेः ।
त्यजेत्तद्दिङ्मुखः शुचिरिति मण्डनतोऽपि च ॥ ३८ ॥
विहाराद्यपवर्गान्तं सकलं मनसा स्मरेत् ।
होमेऽत्र संचरध्यानमाचम्याग्निप्रजापती ॥ ३९ ॥
इष्ट्वा नर्याहुतीस्त्यक्त्वाथर्वाहुत्योर्यजिस्ततः ।
मनसाग्नेरभिध्यानमुपस्थानेऽग्निहोत्रके ॥ ४० ॥
उपस्थानद्वयं चाग्न्योः केचित्तु मह इत्यपि ।
उपस्थानमिति प्रोचुरथाचम्य तु संचरम् ॥ ४१ ॥
विसृजन्मनसा त्वग्नेरथर्वस्य ह्युपस्थितिः ।
प्रातःशंस्याहुतिः पूर्वा सौर्यमन्त्रात् ह्युपस्थितिः ॥ ४२ ॥
मह इत्यपि केचित्तु ततः सम्यस्य भस्मनः ।
अग्निः प्रजापतिः सायं प्रातः सूर्यः प्रजापतिः ॥ ४३ ॥
इज्यः स्मार्ते उपास्थानं केचिदूचुः स्मृतेर्न वा ।
मध्याह्ने च ततः सायं वैश्वदेवयजिः स्मृता ॥ ४४ ॥
पचनं यदि कुर्वीत प्र[व]सन्नग्निमान् द्विजः ।
समारोपे कृते चाग्नौ वैश्वदेवस्तु लौकिके ॥ ४५ ॥
इतीह वाक्यतः पञ्च यज्ञाः स्युरिति केचन ।
तथा शांख्यायनस्यापि कारिकावचनं यथा ॥ ४६ ॥
प्रवासे तु पञ्चश्राद्धे साग्निको लौकिकेऽनले ।
वैश्वदेवस्तु तत्र स्यादग्नौकरणमेव च ॥ ४७ ॥
गर्गाचार्यमतेनैव वैश्वदेवः प्रवासके ।
अथातो धर्मजिज्ञासापद्धतौ दर्शितं स्फुटम् । ४८ ॥

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

तथा **कात्यायनेनापि परिशिष्टे** प्रदर्शितम् ।
स्वेऽग्नावेव **भवेद्धोमो** लौकिके न कदाचन ॥ ४९ ॥
न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।
अग्निसंयुक्तकर्मर्थिमृत्विजः परिकल्पनम् ॥ ५० ॥
दर्शितं च तथा तेन प्रवासे समुपस्थिते ।
निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प(ल्प्य) च (ऋ)त्विजम् ॥ ५१ ॥
प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो मृषैव न चिरं क्वचित् ।
तथा **शांख्यायने गृह्ये** गृह्येऽग्नौ स्याद्वचो यथा ॥ ५२ ॥
नोपवासः प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम् ।
पुत्रो भ्राताथवा पत्नी शिष्यो वास्य बलिं हरेत् ॥ ५३ ॥
तथोक्तं **रेणुमिश्रेण** वैश्वदेवं प्रकृत्य च ।
प्रोषिते वाप्यशक्ते वा स्वामिन्यनधिकारिणी(णि) ॥ ५४ ॥
पुत्रो भ्राताथवा पत्नी शिष्यो वा जुहुयादिति ।
तथा प्रवासकर्माणि प्रकृत्योक्तं च तेन च ॥ ५५ ॥
प्रवासे नैत्यकं कर्म कृत्वा [चै]व यथाविधि ।
संकल्प्य पूर्वतत्या(स्त्या)गान्स्तान् कुर्यात्पञ्चयज्ञवत् ॥ ५६ ॥
पितृणामपसं[व्यं तु] मनुष्याणा(णां)निवीतिना ।
दक्षिणोदङ्मुखेन स्यात्क्रमात्पितृमनुष्ययोः ॥ ५७ ॥
नात्र जानुनिपातः स्यात्परार्थत्वादिति **श्रुतिः** ।
स्वकाले पितृयज्ञः स्यादेवं पक्षादि कर्म च ॥ ५८ ॥
तथा **चाशार्कभाष्येन** वैश्वदेवः प्रवासके ।
तथा **ब्रह्मपुराणेऽपि** श्राद्धं नैव वचो यथा ॥ ५९ ॥
अमावास्यादिनियतं प्रोषिते सहचारिणी(णि) ।
पत्यौ तु कारयेच्छ्राद्धमन्येनाप्यृत्विगादिना ॥ ६० ॥
अमाश्राद्धं स्मृतौ तूक्तं मासि संवत्सरादृते ।
कर्काचार्यमते साग्नेः पाकश्राद्धं च तद्गृहे ॥ ६१ ॥
तस्य गृह्याग्निसाध्यत्वादनग्नेरत एव तु ।
श्राद्धे नैवाधिकारो यत्पाकसंस्थासु पठ्यते ॥ ६२ ॥
अष्टकापार्वणश्राद्धमिति **श्रीगौतमेन** तु ।
तथा च **मनुना** प्रोक्तं गूढार्थं वचनं यथा ॥ ६३ ॥
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ।
न पैतृयज्ञिको होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ ६४ ॥
भूरिवाक्यानि सन्त्वत्र विस्तरादुपरम्यते ।
पौर्णमासे तथा दर्शे कृत्यमिष्टेरथोच्यते ॥ ६५ ॥

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

मांसमथुनसंकल्पो वपनं च यथोदितम् ।
विधाय देवयज्ञस्य त्यागान् दर्शेऽथ पैतृके ॥ ६६ ॥
अथर्वहोमयोस्त्यागौ पिण्डानामपसव्यतः ।
त्यागाच्छ्राद्धस्य निर्वत्य(र्त्य) भूतयज्ञादिका यजिः ॥ ६७ ॥
पराग्निपक्वमन्नं तु नाश्नीयात्पर्वणोः सदा ।
यस्त्वन्येनाहितोऽग्निः स्यात्स पराग्निर्न लौकिकः ॥ ६८ ॥
अतो लौकिकपक्वस्य न निषेधोऽपरे जगुः ।
सर्वदा लौकिके पाकः सर्वाधानवतो गृहे ॥ ६९ ॥
ततः कश्चिद्विशेषस्तु प्रवासेनोपलभ्यते ।
अपरे नैवमेवाहुर्लौकिकः स्वाहितात्परः ॥ ७० ॥
तत्पक्वस्य निषेधोऽतो विना तु गुडगौरसे ।
एवं हि स्मृतिवाक्यानां स्वारस्यमुपलभ्यते ॥ ७१ ॥
केचित्पर्वान्यकालेऽपि नाद्यादन्नं पराग्निजम् ।
इत्याहुर्गृह्यसाध्यत्वात्पचेस्तन्न समञ्जसम् ॥ ७२ ॥
वाक्याभावात्तथा पर्वकाले तस्य निषेधतः ।
दृश्यते कल्पसूत्रे च प्रवसंस्तु यदाहुतम् ॥ ७३ ॥
अन्ये वाथ प्रभुञ्जीत तथोपोष्यापि पर्वणि ।
संस्थितं तु तदा मन्येताथ भुञ्जीत साग्निकः ॥ ७४ ॥
गृह्येऽग्नौ पचनं प्रोक्तमदृष्टार्थं ततोऽपि च ।
प्रसङ्गाद् दृष्टकार्यस्य सिद्धत्वान्न पृथक्पचिः ॥ ७५ ॥
न च दृष्टार्थता तस्य यज्ञपार्श्ववचो यथा ।
पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतकेऽपि वा ॥ ७६ ॥
अपक्त्वा तु वसेद्रात्रिं पुनराधानमर्हति ।
तस्माच्छ्रद्धाविशेषात्तन्नियमो न तु वाक्यतः ॥ ७७ ॥
भोजनव्यतिरेकेण न पातव्यं जलं यथा ।
तथैवात्रापि विज्ञेयं सम्यक् संकल्पजं फलम् ॥ ७८ ॥
भक्षयत्फलमूलानि गव्यमैक्षव्यमेव च ।
भ्राष्ट्रभ्रष्टान् यवान् भक्ष्यद्रव्याभावादशक्तितः ॥ ७९ ॥
पृष्टो दिवि विधानेन संस्थाप्यानलकं तदा ।
स्वान्नं पक्त्वा भुजिः कार्या स्मृतिवाक्यवशात्तथा ॥ ८० ॥
उपवासनिषेधोऽपि सूत्राच्छा(त्सा)ङ्ख्यायनाद् यथा ।
नोपवासः प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम् ॥ ८१ ॥
छान्दोग्ये प्रवसन्नोपवसेत्पत्न्या व्रतं भवेत् ।
इत्याहुरिति सूत्रस्य विकल्पो गौहि भाष्यतः ॥ ८२ ॥

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

यथावानित्यनन्तरं सूत्राद् विकल्पस्फुटः ।
यथासूत्रं व्यवस्था वा प्रागास्येन व्रतग्रहः ॥ ८३ ॥
सायंकालेऽग्निहोत्रस्य यजमानं क्षितौ शयः ।
प्रातर्होमकृतिः प्रातर्वाग्यमः पात्रसादनम् ॥ ८४ ॥
प्रोक्षणीपात्रमासाद्य पवित्रे छेदनानि च ।
पूर्णपात्रं कुशौ छित्त्वा प्रोक्षणीनां सुसंस्कृतिः ॥ ८५ ॥
पूर्णपात्रं तु सर्वाभिः प्रोक्ष्य वाचं विसृज्य च ।
वित्तादित्रितयं स्पृष्ट्वाप्युक्तान्यतमकालतः ॥ ८६ ॥
व्रतस्य ग्रहणं कार्यं केवलं त्ववबन्धनम् ।
प्राजापत्यं तथैन्द्रं च यागं कृत्वा प्रयाजतः ॥ ८७ ॥
त्यागानुमन्त्रणे चाग्नेः सोमस्याग्नेर्यजिस्ततः ।
अग्नीषोमौ तु यष्टव्यावुपांशूचैः पुनस्तु तौ ॥ ८८ ॥
पौर्णमास्याममायां तु वैष्णवः स्यादुपांशु च ।
ऐन्द्राग्नं त्वथ सान्नाय्ये चाग्नीषोमावुपांशु च ॥ ८९ ॥
ऐन्द्रं मादूदकं(?)वापि यागं कुर्याद् विशेषतः ।
स्विष्टस्य यागतः स्पृष्ट्वाऽपोमयीदममुं जपेत् ॥ ९० ॥
पवित्रप्रतिपत्तिर्हि प्रधानकर्मता भवेत् ।
कृत्वानुयाजयागांश्च प्रस्तरं भागकं त्यजेत् ॥ ९१ ॥
सान्नाय्ये तूपवेषस्य त्यागः संस्रवहोमके ।
पत्नी संयाजयागांश्च मयीदं संस्रवाहुतेः ॥ ९२ ॥
[सं]त्यागश्चार्थहोमानां ध्रौवाज्यस्य च बर्हिषः ।
कृत्वा राक्षसयागं तु पूर्णपात्रादिकं ततः ॥ ९३ ॥
प्राचो विष्णुक्रमान्कुर्यादाव्रतस्य समागमात् ।
न भागावेक्षणं तत्र वेद्यग्नी मनसा स्मरेत् ॥ ९४ ॥
तर्पणं * * [ब्राह्म]णस्यापि सप्रैषं धर्ममात्रतः ।
प्रैषः पदार्थधर्मत्वाद् वाग्यमेऽपि प्रवर्तते ॥ ९५ ॥
यथोक्तं देवभाष्येऽन्यः पूर्णपात्रावसेचनम् ।
कुर्यात् तद्वच्च संप्रैषेऽन्यः स्यादिति विनिर्णयः ॥ ९६ ॥
एवमन्यस्य कर्तृत्वे साधिते प्रोक्षणीकृतिः ।
प्रोक्षणं पूर्णपात्रस्य कार्यमन्येन यत्नतः ॥ ९७ ॥
प्रोषिते यजमाने[न] यदध्वं पुरतस्ततम् ।
क्रत्वर्थत्वोऽपि यत्कर्मस्थमु(?) कुर्यात्तद्वेदकमसमञ्जसम(?) ॥ ९८ ॥
न हि क्रत्वर्थमात्रेण त्वयमर्थः प्रसिध्यति ।
क्रत्वर्थमपि यत्कर्म स्पर्शि वेदादि तत्पुनः ॥ ९९ ॥

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

મુકુંદ લાલજી વાડેકર

विवक्षितमिदं नोचेत्पर्णपात्रादिकं तदा ।
क्रियेत न च तद्युक्तं हेतूपदेशबाधनम् ।। १०० ।।
भवेदपि च देशैक्यमङ्गप्रधानयोरपि ।
तदुक्तं नैव च तद्युक्तं वचनं तस्य बाधकम् ।। १०१ ।।
किं च त्यागः प्रधानं तद्देशस्तस्य प्रशस्यते ।
कर्काचार्यमते सर्वा प्रणीताभ्यो ह्यपांक्रिया ।। १०२ ।।
अतः पूर्वं प्रणीतानामुत्पत्तिः सर्वसंयुता ।
ब्रह्मणतो वृत्तिः पूर्वं तस्य कार्या विचारतः ।। १०३ ।।
एषैव प्रक्रिया भाष्ये दर्शिता स्फ्यादिसूत्रके ।
स्फ्यतृणप्रोक्षणार्थं तु प्रोक्षण्युत्पादने तथा ।। १०४ ।।
युक्ता पुनः प्रणीतानामुत्पत्तिरिति चोच्यते ।
तत्संस्काराभिनिर्वृत्त्यं ते च स्यात्प्रतिपत्तितः ।। १०५ ।।
इति सोमस्य भाष्येऽपि संप्रदाये तथा पशौ ।
प्रवासे तु परं सोमेऽग्रन्थोक्तं नेति घोषणा ।। १०६ ।।
भाष्ये यद्यप्यनुज्ञात इति सूत्रस्य वर्णितः ।
प्रयोजनं तथाप्यन्यत् ज्ञेयं यस्याप्रवासके ।। १०७ ।।
प्रणीतानामिहोत्पत्तिः पद्मनाभेन दर्शिता ।
इति सद्भिर्विचार्यैव युक्तं कार्यं प्रयत्नतः ।। १०८ ।।
ये तु श्रीसंप्रदायेन पदार्था दर्शिता इह ।
नान्येषां परिसंख्यार्थं तज्ज्ञेयास्तूपलक्षणाः ।। १०९ ।।
अन्यथा मांसभक्षादेः प्रवृत्तिर्नवधेष्यते ।
व्रतस्य ग्रहणं चाग्निसंयोग्यपि प्रवर्तते ।। ११० ।।
उपस्थानं तथा चाशीर्योगादप्यर्थकर्मतः ।
यत्तु मण्डनमिश्रेण ××त्यागे ××स्थितिः ।। १११ ।।
सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ।
असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका ।। ११२ ।।
असंन्निधौ तु पत्न्यायाद(म)ध्वर्युस्तदनुज्ञया ।
उन्मादे प्रवासे चार्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ।। ११३ ।।
सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिङ्मुखः शुचिः ।
इति नैमित्तिके ज्ञेया नित्ये स्वामीत्य××दा ।। ११४ ।।
प्रवसन् दक्षिणादानं तु कुर्यादित्यादिसूत्रतः ।
तथैव दक्षिणा[दानं] त्यागोऽत्रापि भवेदिति ।। ११५ ।।
अथ स्मार्ते तु पक्षादौ प्राजापत्यं तथैन्द्रवम् ।
आग्नेयं च तथा सौम्यं त्यागमग्निं यजेत्ततः ।। ११६ ।।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अग्नीषोमौ यजेत् द्विस्तु पौर्णमास्यं तु दर्शके ।
यजेद्विष्णुं तथैन्द्राग्नी सान्नाय्यं चेत्पुरोदितम् ।। ११७ ।।
इष्ट्वा साधारणं चातो ब्रह्माणं च प्रजापतिम् ।
विश्वान्देवास्ततो द्यावापृथिवी च बलेस्ततः ।। ११८ ।।
विश्वान्देवास्तथा भूतगृह्यानावकमाहुतेः ।
अग्निं प्रजापतिं विश्वान्देवान्स्विष्टकृतं यजेत् ।। ११९ ।।
आ[हु]ति बलि दानानां यागं कृत्वाहुतेस्ततः ।
अग्निं वायुं च सूर्यं च द्विरग्नवरुणौ यजेत् ।। १२० ।।
अयासं वरुणादींश्च वरुणं च प्रजापतिम् ।
दक्षिणाद्रव्यसंत्यागो बर्हियागस्ततो भवेत् ॥ १२१ ॥
ब्राह्मणं तर्पयेत्पश्चाद् वैश्वदेवादिकं ततः ।
यथोक्तं कर्कपक्षाणां विशेषोऽतः प्रतन्यते ॥ १२२ ॥
अह्नयेव वैश्वदेवस्य त्यागा सर्वत्र दर्शवे ।
पञ्चयज्ञान्वितिर्मर्त्यपिण्डयज्ञयजिस्ततः ॥ १२३ ॥
तत्रापसव्यतो होमत्यागौ न प्रस्तरे यजिः ।
कणे चान्ते त्यजेद्भागं श्रौते स्मार्तेऽथ कथ्यते ॥ १२४ ॥
इन्द्राग्नी एव सान्नाय्ये वासुदेवमतादिह ।
आदिबलिप्रदानानामर्वाग्ब्राह्मणतर्पणात् ॥ १२५ ॥
यजिर्नैव भवेद् बर्हियोगोऽन्यद्यत्समानकम् ।
यत्तूक्तं रे[णु]मिश्रेण नीविबन्धविसर्जने ॥ १२६ ॥
भवतोऽत्र गृहान्नश्च जपेत्तन्न समञ्जसम् ।
पिण्डकर्तुरयं धर्मः प्रवासे तु कथं भवेत् ॥ १२७ ॥
श्रुतिसूत्रन(स)दाचारविरुद्धत्वादुपेक्षणम् ।
प्रवासे तु पदार्थानां यदि विस्मरणं भवेत् ॥ १२८ ॥
स्मरणादि ततो विष्णोः कृत्वा कुर्यादुपस्तुतान् ।
अन्धभास्करकारेण युक्तमेतदुदीरितम् ।। १२९ ।।
अ*(र्च)नमनादिष्टमादिष्टं वागन्यभावतः ।
कथं स्यान्न कियाक्षेपादाधातुं युज्यतेऽत्र तु ॥ १३० ॥
[एता]व्रताग्निसूत्रेण नैव प्रतिनिधिर्भवेत् ।
अग्नेरङ्गानुरोधेन प्रधानस्यानुबाधतः ।। १३१ ।।
अनङ्गं [तु]स्वरूपं स्यात्स्मृत्युक्तविषयो ह्ययम् ।
प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ॥ १३२ ॥
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ।
प्रत्यागच्छत्समित्पाणिरनुपेत्य गुरूनपि ॥ १३३ ॥
वाग्यमोम(?)तिदेशात्स्यादागच्छेदग्निसन्निधौ ।
अध्वर्युर्विहरेदग्नीन्स्वामी कुर्यादुपस्थितिम् ॥ १३४ ॥

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्वयमुद्धृत्य वा न्यायात्स्वामी कुर्यादुपस्थितिम् ।
शंसमागन्ममन्त्रेण समिधं च तृणा[नि च] ॥ १३५ ॥
उपविश्य क्षिपेदग्नावग्निरिति * * स्थिति: ।
कार्या नर्यस्य तत्रापि [वा]ग्वत्समित्तृणानि च ॥ १३६ ॥
अथर्यमुपतिष्ठताग्निरिति * * मन्त्रतः ।
तथा समित्तृणान्यत्र यद्वा तूष्णीमुपस्थिति: ॥ १३७ ॥
परतन्त्रे यदा गच्छेत्तत्रैवोपस्थितिर्भवेत् ।
सभ्यगृह्यौ नमस्कृत्य तथैव कुलदेवताः ॥ १३८ ॥
गृहानेति गृहान् गत्वा क्षेमायेति विशेद्गृहान् ।
पुत्रं दृष्ट्वा * * * * (पुनस्त्वङ्गा)दङ्गादिति शिरस्ततः ॥ १३९ ॥
जिघ्रेत्प्रजापतेष्ट्वेति त्रिर्गवां त्वेति मन्त्रतः ।
* * * * * * * * * * * * ज्याय सूत्रत: ॥ १४० ॥
दक्षिणेऽस्य जपेत्कर्णे वा * प्रैयधे मन्त्रक ? ।
* * प्रष्ठानि सव्ये तु प्रतिपुत्रं प्रवर्तते ॥ १४१ ॥
पुत्र्यास्तु केवलं तूष्णीमाजिघ्रेच्छिरस्ततः ।
कृत्वापराधगृह्यास्तु तद्दिने नैव ताडयेत् ॥ १४२ ॥
कामं श्व इति सूत्रेण यथाकाममतः परम् ।
विहायाग्निं यदा गच्छेदध्वानं शतयोजनम् ॥ १४३ ॥
आगत्योपस्थितेरूर्ध्वमचिरात्पुनराहरेत् ।
त्रिकाण्डमण्डनेनात्र विशेषा भूरि दर्शिताः ॥ १४४ ॥
विज्ञेयास्तु ततः [सर्वे] विद्वद्भिर्नेह लिख्यते ।
श्रीकर्कदेवभाष्यादिगुरुवाक्यं च सर्वशः ॥ १४५ ॥
यथामति विचार्येदं साग्नेः कृत्यं प्रवासजम् ।
रचितं तेन मे शम्भुः प्रीयतां यज्ञभुग्गुरुः ॥ १४६ ॥
यन्मयोक्तमिहाज्ञानात्तन्महत्स्वल्पमन्यथा ।
* * * * * त्सुशोध्यं * * का अयमञ्जलिः ॥ १४७ ॥
यदत्र सौष्ठवं किंचित्तद्गुरोरेव केवलम् ।
यदत्रासौष्ठवं किंचित्तन्ममैव गुरोर्न हि ॥ १४८ ॥
[वर्षे]षोडशके त्रिषष्टिसमये वासन्तिके माधवे ।
पूर्णेन्दौ रविवासरे * * गते मार्तण्डके मण्डले ।
श्रीमद्गुर्जरमण्डले द्विजयुते श्रीस्तम्भतीर्थे शुभे
श्रीमत्पाठकरामचन्द्रतनयो गङ्गाधरोऽलीलिखत् ॥ १४९ ॥

॥ इतिश्रीमन्महायाज्ञिकदीक्षितहरिशंकरानुगतश्रीमन्महायाज्ञिकपाठकरामचन्द्रसूनुगङ्गाधरविरचितं प्रवासकृत्यं समाप्तम् ॥

॥ शुभमस्तु । संवत् १७३९ वर्षे मार्गशी(र्ष)मासे कृष्णपक्षे सप्तम्यां लिखितमिदमात्मार्थे परार्थे च ॥ शुभमस्तु ॥

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सुभाषितपारिजात–એક પરિચય

ઉષા એમ. બ્રહ્મચારી*

કવિશ્રી પદ્માકરવિરચિત 'સુભાષિતપારિજાત' વડોદરાસ્થિત પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરમાં, અનેક હસ્તપ્રતોના ખજાનામાંની એક અપ્રકાશિત અને અપૂર્ણ કૃતિ છે. કવિ પદ્માકર વિષે વિગતે માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ પ્રાપ્ય હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાં મંત્રી કેશવના પુત્ર પદ્માકર હતા એવી નોંધ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત લેખમાં અજ્ઞાત અને અપરિચિત એવી આ કૃતિ ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ન્યુ કેટલૉગસ કેટેલૉગોરમ્‌ના અગિયારમા વિભાગના પાન નંબર ૧૫૨ ઉપર આ હસ્તપ્રત વિષે નોંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

હસ્તપ્રતવર્ણન :

પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરના હસ્તપ્રત સંગ્રહમાં ક્રમાંક ૪૩૯૭ ધરાવતી આ હસ્તપ્રતમાં કુલ ૭ પાનાં છે. દરેક પાનાં બંનેબાજુ ઉપર લખાયેલાં છે. દરેક પત્રમાં એક બાજુએ લગભગ ૧૩ લીટીઓ છે અને દરેક લીટીમાં આશરે ૩૩ અક્ષરો છે. પત્રની લંબાઈ ૨૧ સેંટિમિટર અને પહોળાઈ ૧૨ સે.મિ. છે. આ સુભાષિતસંગ્રહમાં કુલ ૭૧ શ્લોકો છે. પ્રથમશાખામાંનું પાંચમું સ્તબક ધરાવતી આ હસ્તપ્રત અપૂર્ણ છે. જેમાં મુખ્યત્વે ષડ્‌ઋતુવર્ણનની વિગતો આપવામાં આવી છે. પ્રારંભના પાંચ સ્તબકોનો અહીં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠા સ્તબકની શરૂઆત **अथ । नवरसवर्णनं ।**થી કરવામાં આવી છે પણ કૃતિ ત્યાંથી અપૂર્ણ છે તેથી પૂર્ણ કૃતિ કેટલી હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

લહિયા :

લહિયા વિષે કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. નાલીકેર, દ્રાવિડ સ્ત્રી, દક્ષિણવાયુ, કાવેરી જેવા ઉલ્લેખો ઉપરથી દાક્ષિણાત્યનો અણુસાર જણાય છે. લહિયાની ખાસિયત મુજબ અહીં અવગ્રહનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. તદુપરાંત પરસવર્ણ અને વિસર્ગોનો પ્રયોગ પણ અલ્પ પ્રમાણમાં થયો છે. ક્યારેક દીર્ઘને બદલે હ્રસ્વ અને श ને બદલે स નો પ્રયોગ કર્યો છે. હસ્તપ્રત ઉપરથી જણાય છે કે આ સર્વે સુભાષિતોમાં લહિયાએ કાળજીપૂર્વક સુધારા પણ કર્યા હશે.

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૧, અંક ૧–૨, દીપોત્સવી–વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૩–ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪, પૃ. ૫૩–૬૬.

* પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર, મ. સ. યુનિ. વડોદરા.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

સુભાષિતપારિજાત :

ક્રમાનુસાર કુલ ૭૧ સુભાષિતો ધરાવતા આ સંગ્રહમાં મુખ્યત્વે છ ઋતુઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભિન્ન ભિન્ન છંદપ્રયોગોમાં જગતી, અનુષ્ટુપ, શાર્દુલવિક્રીડિત જેવા છંદોનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. કાવ્યનો પ્રારંભ વસંતઋતુથી કરવામાં આવ્યો છે. કવિ રસિક છે. ઋતુવર્ણનમાં પણ રસિકતા દાખવી છે. શૃંગારરસનો પ્રયોગ પ્રચુર પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ કૃતિમાંનાં વર્ણનો અલંકારયુક્ત કાવ્યમય રસ પરિપોષયુક્ત છે. કાવ્યરચનામાં રસ, અલંકાર અને છંદ વગેરેનો પ્રયોગ જોતાં લાગે છે કે કવિ પદ્માકર જ આવા સાહિત્યિક અને કાવ્યમય શ્લોકોની રચના કરી શકે. શૃંગારરસપ્રધાન શ્લોકોનું વર્ણન કરીને કવિએ ઉદ્દીપનવિભાવ દ્વારા આમજનતાને મનોરંજનયુક્ત કૃતિનો આસ્વાદ કરાવ્યો છે.

ષડ્ઋતુના વર્ણનમાં કૃતિની શરૂઆત વસંતઋતુના વર્ણનથી કરવામાં આવી છે. પ્રથમ શ્લોકમાં વસંતની સરખામણી હનુમાન સાથે કરવામાં આવી છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને શ્લેષ અલંકાર સહિત જગતીછંદનો પ્રયોગ થયો છે. દ્વિતીય શ્લોકમાં કુલીનવ્યક્તિ અને કોકીલની સરખામણી કરી છે. કુલીનનો તેના આચરણથી અને કોયલનો તેના અવાજથી પરિચય થાય છે. અહીં છંદ અનુષ્ટુપ અને અલંકાર ઉપમા પ્રયોજાયા છે. તૃતીયશ્લોકમાં શાર્દૂલવિક્રીડિતછંદ છે. સાતમાશ્લોકમાં કામદેવના પંચબાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આ બાણ કયા તે જણાવ્યું નથી. આઠમા શ્લોકથી વસંતવાયુનું વર્ણન શરૂ થાય છે. સ્રગ્ધરાછંદમાં કરાયેલા દાક્ષિણાત્યવાયુના વર્ણનમાં કાવેરી નદી, નાલિકેર અને દ્રાવિડસ્ત્રીના ઉલ્લેખમાં દક્ષિણ ભારતની વિશિષ્ટતા જોવા મળે છે. બારમા શ્લોકમાં પણ દક્ષિણનો અણસાર જણાય છે. અહીં શબ્દાનુપ્રાસનો સુંદર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્લોક તેરથી સોળમાં વસંતપથિકનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સત્તરથી ઓગણીસ શ્લોકમાં ગ્રીષ્મઋતુનું વર્ણન છે. વીસમા શ્લોકથી મધ્યાહ્નનું વર્ણન શરૂ થાય છે. આ શ્લોકમાં ઉદ્દીપન વિભાવ દ્વારા શૃંગારરસનું રસિક વર્ણન કરાયું છે. શ્લોક ૩૪થી ૪૨ માં મેઘનું, ૪૩ થી ૪૭માં સમુદ્રનું અને ૪૮ થી ૫૦માં નદીનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

તરુણી સુખદાયિની ગંગાને અડતાલીસમાં શ્લોકમાં અપ્સરા કહી છે. ત્યારપછી ભ્રમર-ક્રીડાનું વર્ણન એકાવનથી ત્રેપનશ્લોકોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં પણ શૃંગારરસનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. ચોપનથી સાઠ શ્લોકોમાં અનુક્રમે વાયુ, શરત્પથિક, હેમંતઋતુનું વર્ણન, તેમજ કન્દુકક્રીડા, પુનઃ વાયુ અને પાન્થનું વર્ણન છે, એકસઠથી પાંસઠમાં શિશિરનું વર્ણન, પછીના બે શ્લોકોમાં દર્પણમિલનક્રીડા, પુનઃ વાયુ અને શિશિર પથિકનો ઉલ્લેખ થયો છે. અંતિમ બે શ્લોકોમાં મલયાનિલ, મનસિજ તેમજ नागरवणां विनोद : અને कामभिः कामदेवः જેવા શબ્દોના પ્રયોગો કવિની રસિકતાના દ્યોતક છે.

સમગ્ર કૃતિના અવલોકન પછી જણાય છે કે સુભાષિતરૂપી પારિજાતવૃક્ષનું આ એકમાત્ર સ્તબક ઉપલબ્ધ છે. અપૂર્ણ એવી આ કૃતિમાં 'ષડ્ઋતુવર્ણન' વિષે નોંધ મળે છે. હસ્તપ્રતમાં ઉપલબ્ધ અંતિમ માહિતી અનુસાર આ પછીની બીજી શાખામાં 'નવરસવર્ણન' પ્રાપ્ત થશે. પુષ્પિકામાં જણાવ્યા મુજબ—

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

'मन्त्रि केशवात्मज मन्त्रि पद्माकरविरचिते'
કવિ પદ્માકર રાજદરબારમાં મન્ત્રી હોઈ શકે. એવું અનુમાન કરી શકાય કે પિતા-પુત્ર બંનેએ રાજદરબારમાં રાજાની આજ્ઞાનુસાર આ ગ્રંથની રચના કરી હશે.

અન્ય હસ્તપ્રતોની અનુપલબ્ધિને લીધે અપ્રકાશિત એવી આ કૃતિનો પાઠ-નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં 'સુભાષિતરત્નભાંડાગાર'ની કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબની પાંચમી આવૃત્તિ જે તુકારામ જાવજી દ્વારા મુંબઈથી પ્રકાશિત થયેલ છે તેની સાથે પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતના પાઠ સરખાવી પાઠભેદ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

पद्माकरविरचितः

सुभाषितपारिजातः

प्रथमशाखा—

अथ षड्ऋतुवर्णनम् ॥

तत्र वसन्तः ॥

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसर—
प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो
वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥ १ ॥
कोकिलश्चूतशिखरे मञ्जरीरेणुपिञ्जरः ।
गदितैर्व्यक्ततामेति कुलिनश्चेष्टितैरिव ॥ २ ॥
मन्दोऽयं मलयानिलः किशलयं च्यूतद्रुमाणां वनं[१]
माद्यत्कोकिलकूजितं विचकिलामोदः पुराणं मधु ।
बाणानित्युपादि(दी)करोति सुरभिः पञ्चैव पञ्चैव ते[२]
यूनामिन्द्रियपञ्चकस्य युगपत्संमोहसंपादिनः ॥ ३ ॥
उद्यत्वि(द्वि)द्रुमकान्तिभिः किश(स)लयैस्ताम्रत्विषं बिभ्रतो
भृङ्गालीव नताः सुकोकिलरव[३]व्याहारलीलाभृतः ॥
घूर्णन्ता[४](न्तो) मलयानिलाहतिचलैः शाखासमु(मू)है[५]र्मुहु—
र्भ्रान्तिं प्राप्य मधुप्रसङ्गजनितां[६] मत्ता इवामी द्रुमाः ॥ ४ ॥

ફૂટનોટમાં આપેલા પાઠભેદ 'સુભાષિતરત્નભાંડાગાર' કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબ, આવૃત્તિ પાંચ, મુંબઈ,ના આધારે લખ્યા છે. ફૂટનોટમાં કાંસિયામાં આપેલા પાઠ હસ્તપ્રત મુજબનો છે.

१ नव (वनं, वर्णविपर्यय). २ पञ्चेषवे (पञ्चैव ते).

३ —विरुतैः कलैरविशदः— ([इ]व नताः सुकोकिलरव—). ४ भ्राम्यन्तो (घूर्णन्ता(न्तो))

५ —सहस्रै- (—समुहै—). ६ —मधुना (—जनितां).

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

स्थाने स्थाने मलयमरुतः पूरयन्त्यंका(क)पालीं
पुष्पालीषु स्मरगजरजःस्नानयोग्याः परागाः ॥
जातं चूते मधु मधुकरप्रेयसीजानुदघ्नं(घ्नं)
निर्विघ्नं ते सपदि भजते[7] रागराज्याभिषेकः ॥ ५ ॥

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यं
आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥ ६ ॥

असंख्यपुष्पाणि[8] मनोभवस्य पञ्चैव बाणार्थमयं ददाति ।
एवं कदर्यत्वमिवावधार्य सर्वं ममाग्राहि[9] वचो[10] वधूभिः ॥ ७ ॥

वसन्तवायुः ॥

पानीयं नालिकेरीफलकुहरकुहूत्कालि कल्लोलयन्तः
कावेरीतीरतालद्रुमभरितसुराभाण्डभाण्डारकु(च)ण्डाः ॥
एते तन्वङ्गि वेलावनललितलताताण्डवद्राविडस्त्री-
-कर्पूरापाण्ड(ण्डु)गण्डस्थललुलि(ठि)तरया वायवो दाक्षिणात्याः ॥ ८ ॥

सुललितमलकानां वल्लरीं नर्तयन्तो
मधुसुरभिमुखाब्जोच्छ्वासगन्धानुबन्धाः ।
उपर[11]तरतभाजां योषितां स्वेदबिन्दून्
सतृष इव पिबन्तो वान्ति मन्दं समीराः ॥ ९ ॥

उषसि मलयवासी जालमार्गे प्रविष्टः
स्फुरित[12]कमलरेणून् निह्विर[13]न्मोहचूर्णम् ।
झटिति[14] शमितदीपो वायुचौरो वधूनां
हरति सुरतजातस्वेदमुक्ताफलानि ॥ १० ॥

चूतश्रेणीपरिमलसुखर्ध्वि[15]चिरीकानुयाता—
भूयो भूयः कुवलयकुटीकोटरे लीयमानाः ॥
मन्दं मन्दं सुरतविरतौ वान्ति सीमन्तिनीनां
गण्डाभोगश्रमजललवग्राहिणो गन्धवाहाः ॥ ११ ॥

---

७ भवते (भजते) ८ पुष्पोऽपि (—पुष्पाणि) ९ सर्वस्यमग्राहि (सर्वं ममाग्राहि)
१० मधौ (वचो). ११ नवतर— (उपरत—) १२ विकच— (स्फुरित—)
१३ व्याकिरन् (निह्विरन्) १४ सपदि (झटिति)
१५ —मुषश्चञ्चरी— (—सुखर्ध्विचिरी—)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लीलादोलातिखेलारसरभसलसच्चीन[१६]चेलाञ्चलानां
चोला(ली)नामापिबन्तो मृगमदसुरभिस्वेदबिन्दूनमन्दान् ॥
आलोल:[१७] केरलीनां[१८] कुचकलशलसत्कुङ्कुमालेपनेषु
श्लिष्यन्तो मालती(वी)नां मलयजमृदुला:[१९] कञ्चुली(की)र्वान्तिवाता:॥१२॥

वसन्तपथिकः ॥

भो पान्था(:) स्वगृहाणि गछ(च्छ)त सुखं सेवाक्षणो मुच्यतां
मानं मानिनि मुञ्च वल्लभजने कोपानुबन्धेन किम् ।
आयातः कुसुमाकरः क्षपयति प्राणान् वियोगातुरे-
ष्वित्येवं परपुष्टनादपटहो वक्ति च कामाज्ञया ॥ १३ ॥
एतस्मिन् दक्षिणाशानिलचलितलतालीनमत्तालिमाला-
पक्षक्षोभावधूतश्च्युतबहु(हु)लरजोह्लादि हृद्ये वसन्ते ॥
प्रेमस्वेदार्द्रबाहुश्लथवलयलसत्प्रौढसीमन्ती(न्ति)नीनां
मन्दः कण्ठग्रहोऽपि ग्लपयति हृदयं किं पुनर्विप्रयोगः ॥ १४ ॥
वसन्ते वासन्तिद्रुमकुसुमसौरभ्यलहरी-
भ्रमद्भृङ्गश्रेणिरुचितविहगालापमधुरे ॥
प्रियां स्मृत्वाऽनाथां विहतहृदयो मन्मथवशाद्-
अहो हा हा हा हा हरिहरिभृतः कोऽपि पथिकः ॥ १५ ॥
अध्वन्यैर्मकरन्दशीकरसुरामत्तक्वणकोकिले
मार्गे मार्गनिरोधिनी परिहृता शङ्के शुभाशङ्कया ।
पान्थस्त्रीवधपातकादुपनतं चण्डालचिह्नमधो-
रेखा(षा) खिंखिणिकेव षट्पदमयी मां(भा)कारिणीसां(सं)हतिः ॥ १६ ॥

ग्रीष्मः ॥

कानि स्थानानि दग्धान्यतिशयगहनाः सन्ति के वा प्रदेशाः
किं वा शेषं वनस्य स्थितमिति पवनासङ्गविस्पृ(स्प)ष्टतेजाः ॥
चण्डज्वालावलीढस्फुटिततरुतला[२०]ग्रन्थिमुक्ताट्टहासो
दावाग्निः शुष्कवृक्षे शिष(ख)रिणिगहनेऽधिष्ठितः पश्यतीव ॥ १७ ॥
बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानां
किं त्वं पक्ष्मान्तवातै(न्तै)र्मलिनयसि मुधा वक्त्रमस्तु(श्रु)प्रवाहैः ॥

---

१६ बाल— (चीन—) १७ लोलन्तः— (आलोलः—) १८ करे— (केर—)
१९ —मधुराः (—मृदुलाः) २० —तनुलता— (—तरुतला—)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

एषा प्रोद्वृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण(ण्ण)वन्ध्योपलानां
दावाग्नेः संप्रवृद्धा मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥ १८ ॥
स्फीतं शीतं गतं क्व क्व शिशिरकिरणाः क्वास्ति हेमन्तमासः
आस्ते पानीयपूर्णा मलिनजलधराः क्वाद्य विद्युत्प्रतोदः ॥
इत्युच्चैर्जल्पमानैरिव मुखमुखरैः[21] झल्लिदूनैरुपेतो
वात्योधैश्चागतोऽसौ प्रकटितविजयस्तम्भाचिह्नैर्निदाघः[22] ॥ १९ ॥
मध्याह्नः ।
उन्मृष्टपत्राकलितालकान्ताः कण्ठेषु लग्ना जघनं स्पृशन्तः ।
स्तनस्तने(ले)ष्वाहतिमादधाना गता वधूनां प्रियतां जलौघाः ॥ २० ॥
हृता(तोऽ)ङ्गरागस्तिलकं विमृष्टं लब्धान्तरैरेभिरि(र)तीव मत्वा ।
सुसंहितेनेति तदा जलानामादाये(यि) मध्यं न कुचद्वयेन ॥ २१ ॥
जलनिविजित[23]वस्त्रव्यक्तनिम्नोन्नताभिः
समकल[24]तटभूमिः स्नानमात्रोच्छि(त्थि)ताभिः
रुचिरकनककुम्भ[25]श्रीमहाभोगतुङ्गं
स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्बहुभिः[26] ॥ २२ ॥
वाताकीर्णविशीर्णवीरणतृणश्रेणीझणत्कारिणी(णि)
ग्रीष्मे सोष्मणि चन्द्र(ण्ड)सूर्यकिरणप्रकाश्य(श्य)मानाम्भसि ॥
चित्तारोपितकामिनीमुखशशी(शि)ज्योत्स्नाहृतक्लान्तयो
मध्याह्नेऽपि सुखं प्रयान्ति पथिका(:) स्वं देशमुत्कण्ठिताः ॥ २३ ॥
प्रपापालिका ॥
अङ्गुल्यग्रनिरोधतस्तनुतरां धारामियं कुर्वती
कद्रूपानपरं[27] पयोनिपुणिका दातुं प्रपापालिका ।
विश्लिष्याङ्गुलिना करेण दशनापीडं शनैः पान्थ हे
निष्यंदो..त्तमस्य[28] ॥ २४ ॥
एकस्मिन् दिवसे स्वयं वितरत(:) प्राप्तः कथं चिन्तामणि—
मूल्यं यस्य न विद्यते भवति चेत् पृथ्वी समस्ता ततः ।

---

२१ मुखरमुखभिः (मुखमुखरैः २२ હસ્તપ્રત મુજબ स्तंभाजचिह्नैर्निघदाघैः ।
२३ –विलुलित– (–निविजित–) २४ परिगत– (समकल–)
२५ कनकरुचिरकुम्भ—(લીટી આ માટે) २६ —र्वधूभिः (–र्बहुभिः)
२७ कर्कया नितरां (कद्रूपानपरं)
२८ શ્લોક નં. ૨૪ ની ચોથી લીટી આ પ્રમાણે છે :
स्पन्दो निस्पन्दोर्ध्वविलोचनस्त्वमपि ह्रा जानासि पातुं पयः ॥ २४ ॥

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सोऽयं दैववशादभूदतितरां काचोपमा सांपू(प्र)तं
किं कू(कु)र्मः किमुपास्महे क्व स सुहृद् यस्येदमावेद्यते ॥ २५ ॥
अनस्तमितसारस्य तेजसस्तद्विजृम्भितम् ।
जेम[29]पाषाणखण्डस्य मूल्यमल्पं वसुन्धरा ॥ २६ ॥
संनिन्ये रुधकेतनस्य मणयः किं न्नो(नो)ल्लसत्कान्तयः
किं वा ते(ऽ)पि जनेन भूषणपदं यस्यान्यशोभाभृतः ॥
अन्यः को(ऽ)पि तथापि कौस्तुभमणिः स्फीतान्तरद्दा(द्दी)धिति-
र्यः पूषेव समुज्वलयति ** स्फारं मुरारेरुरः ॥ २७ ॥
शीतं वृतं तथा स्फीतं रश्मितारं जलान्वितं ॥
स्निग्धमाह्लादकं स्वच्छं मौक्तिकस्य गुणा दश ॥ २८ ॥
उत्तंसेषु न नर्त्तन[30]क्षितिभुजां न प्र(प्रे)क्षकैल(ले)क्ष(क्षि)ते(तः)
कासां क्षंलुठना न च स्तनतटे लीलावतीनां क्वची(चि)त् ॥
कष्टं भोश्चिरमन्तरेच(ण) जलधेः दैवाद्विशीर्णो(ऽ)भवत्
खेलव्यालकुलाङ्गघर्षणपरी(रि)क्षीणप्रमाणो मणिः ॥ २९ ॥
यन्मुक्तामणयोऽम्बुधेरुदरतः क्षिप्ता महावि(वी)ची(चि)भि(:)
पर्यन्तेषु लुठन्ति निर्मलरुचः स्पृष्टादृहासा इव ॥
तत्तस्यैव परिक्षये(यो) जलनिधे(:) द्वि(द्वी)पान्तरालम्बिता(नो)
रत्नानां (तु) परिग्रहव्यसनिनः सन्त्येव सांयात्रिकाः ॥ ३० ॥
मरकतमणे मागा खेदं किमत्र रुषापि ते
परिणतिरियं प्राचीनानां तवैव हि कर्मणाम् ।
नरपतिशिरश्चूडारत्नप्रसाधनपण्डितो
हृदि विनिहितः कण्ठे हृदं परिभ्रमते पुनः ॥ ३१ ॥
चिरमरत्न मुधा तरलधिसे तव न कश्चिदिहास्ति परीक्षकः ॥
विधिवशेन परिच्युतमाकरात् त्वमपि काचमणिः कु(क)तमीश्वरः ॥ ३२ ॥
यस्य व्र(व)ज्रमणेर्भेदि(दे) भिद्यन्ते लोहसूचयः ।
करोति तत्र किं नाम नारीनखविलेखनम् ॥ ३३ ॥
मेघः ॥
तृषार्ते पाथोद प्रलपति पुरश्चातकशिशो-
र्यदेतन्नैष्ठुर्यं तदिह गदितुं न स्वरयति(सि) ।

२९ येन (जेम) ३० र्नतिनः (नर्त्तन—)

For Private and Personal Use Only

विपद्वा स्वाधि(धी)ना किमुत जडता वा परिणि(ण)ता
मरुद्वा नैवास्त्यत्यथ धनशरद्वा न भविता ॥ ३४ ॥
हे विश्वासासनैकव्यसन तव घनप्रोन्नत तत्प्रसादात्
कासारस्फारस्वीचि न खलु न भविता शेषशोषं गतोऽपि ।
किंतु क्लान्ताब्जकुंजे चलदलनिजवात् यं पयः शेषमेकं
मुञ्चेतस्मिन् यथासौ शफरीपरिकर(:) प्राणिति प्राणशेषः ॥ ३५ ॥
शुष्कं सरस्तदपि शैवलमञ्जरीणा-
मन्तस्तिमिर्लुठति तापविसंस्थुलाङ्गाः ।
अत्रान्तरे यदि न वारिद वारिपूरैः
संप्लाव्यसे तदनु किं मृतमण्डलेन ॥ ३६ ॥
उद्दामा(ना)म्बुदनान्द(द)नृत्त[31] शिखिनीकेकातिरेकाकुले
सुप्रापं[32] सलिलं स्थलेष्वपि त(स)दा निस्तर्षवर्षागमे ।
भीष्मे(ष्म)ग्रीष्मभरे(टे) परस्परभयादालोक(च्य)माना(नं) दिशो[33]
दानं[34] मीनकुलं न पालयति(सि) रे(चेत) कासार कासारताम् ॥३७॥
दिशां हाराकाराः शमितशमभाराश्च शमिनां[35]
असूचीसंचाराः कृतमदविकाराश्च शिखिनाम् ।
हताध्वव्यापारस्तुहिनकर(ण)सारा विरहिणी-
मनः कीर्णाङ्गारा. किरति जलधारा जलधरः ॥ ३८ ॥
कुतोऽप्यागत्य[36] घटते विद्युद् यत् क्वापि गछ(च्छ)ति[37] ॥
न शक्यते[38] गतिं ज्ञातुं[39] धनस्य[40] च घनस्य[41] च ॥ ३९ ॥
नीत्या तावदमी नराधिपतयो यान्ति प्रजां पुत्रका-
स्तावन्नीतिविदः स्वकर्मनिरतास्तावद् ऋषीणां तपः ।
तावन्मित्रकलत्रमातृपितरः स्नेहे स्थिताः सन्ततं
ताय(था)त्वं प्रतिवत्सरं जलनिधे क्षोणीतले वर्षसि ॥ ४० ॥
आश्वास्य पर्वतकुलं पवनोष्मतप्तं
दुर्दावव्हिविधुराणि च काननानि ।
नानानदीनदशतानी(नि) च पूरयित्वा
रिक्तोऽसि यज्जलद सैव तवोत्तमश्रीः ॥ ४१ ॥

---

३१ वर्धमान- (नान्दनृत्त-) ३२ संप्राप्य (सुप्रापं) ३३ मुहुः (दिशो).
३४ दीनं (दानं) ३५ शमवतां (च शमिनां) ३६ कुत आगत्य (कुतोऽप्यागत्य).
३७ विघटय क्व नु याति च—(લીટી ૭ માટે) ३८ लक्ष्यते (शक्यते) ३९ चित्रा (ज्ञातुं)
४० धनस्य (धनस्य) ४१ धनस्य (घनस्य)

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

भूयो गर्जितमम्बुदप्रग(क)टिता विद्युत्खमापूरितं
दूरावग्रहपृष्टनिष्टि[४२] तदलं वृष्टया तत्रात(त्रैः) परम् ।
निर्दग्धाखिलशालिहालिकवधूसन्नद्धनेत्रे(:) परं
नैरास्या(श्या)दिह वर्षितव्यमधुना केदारपूरं पयः ॥ ४२ ॥

समुद्रः ॥

उच्चैरुन्मथितस्य तेन बलिना देवेन धिक्कर्मणा
लक्ष्मीमस्य निरस्यता किमधिकं संजातमेतावता ।
गाम्भीर्यं किमयं जहाति किमयं पुष्णाति नाम्भोधरान्
मर्यादां किमयं भिनत्ति किमयं न त्रायते वाडवं ॥ ४३ ॥
अये वारांराशे कतिपयपयोबिन्दुनिवहै–
रभीभिर्मा गर्वं कुरु निरवलेपाः सुकृतिनः ।
न किं लोपामुद्रापतिसहचरक्रोडकुहरे
भवान् स्पृष्टो दृष्टः प्रगटजलजन्तुव्यतिकरः ॥ ४४ ॥
माणिक्याकर पारिजातजनक श्रीकान्त लीलागृह
पीयूषैकनिवास वासव नदीवैदाधदीक्षागुरो ॥
धिक् क्षाराम्बुनिधेस्तवैवमखिलं रूपं तदभ्यागतो
दिग्वासाक्षुधितश्चराचरगुरुर्देवोविषां(षं)पायितः ॥ ४५ ॥
नीरं वाडवपावकश्च गरलं पीयूषकुण्डानि च
ग्रावाणो मणयश्च दैत्यपरिषद् दैत्यान्तकः सोऽपि च ।
इत्येतत्सकलं किल त्वयि सुखव्यासक्तमेवास्ति यत्
तद् गाम्भीर्यमिदं त्वदीयमुदधे कस्तोतुमूर्जुस्वलः ॥ ४६ ॥
सत्यं रत्नाकरोऽसि त्वमधिप सरितामालयो यज्जलानां
रागिप्राप्ते प्रशस्ये सकलकुवलयामोदिचञ्चत्कराग्रे ।
सवृत्ते व्योमसद्योऽभ्युदयमुपगते यन्महीयस्त्वयोग्ये
कर्मण्युत्तिष्ठमानः सगुणबहुमतिप्रीतिमाविष्करोषि ॥ ४७ ॥

नद्यः ॥

यद्यपि दिशि दिशि सरितः परितः परि(र)पूरिताम्भसः सन्ति ।
तदपि पुरन्दरतरुणीसङ्गतिसुखदायिनी गङ्गा ॥ ४८ ॥
आजन्मस्थितयो महीरुह इमे कामं[४३] समुन्मूलिताः
कल्लोला(:) क्षणभङ्गुराः पुनरमी नीता(:) परामुन्नतिम् ।

---

४२ तिष्ठ तिष्ठ (–पृष्टनिष्टि–) ४३ कुले (कामं)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अन्तःग्राहबहिर्गेहार[४४] परि[४५]रपि भ्राम्यन्ति गन्धद्विपा
भ्रातः शोण न सो(ऽ)स्ति यो न हसति त्वत्संपदो(दां) विप्लवान् ॥ ४९ ॥
.... भ्यः ।
भृङ्गी सङ्गीतभङ्गी श्रुतिसुभगदिशो वासराः शारदीनाः ।
किं च व्याकोशपङ्केरुहमधुरमुखीं(खी) संचरच्चञ्चरीकः ।
श्रेणी वेणी सनाथां रमयति तरुणः पद्मिनीमङ्शुमाली ॥ ५० ॥
अथोत्रगूढे शरदा शशाङ्के शरद्ययौ[४६] शान्ततडित्कटाक्षा[४७] ॥ रत्रि ॥

अथ भ्रमरी(र)क्रीडा ॥

चेलाञ्चलेन चलहारलताप्रकाण्डैर्वेणीगुणेन च बलात्व[४८]लयीकृतेन ।
हेलाहितभ्रमरकभ्रममण्डलीभिश्छत्रत्रयं रचयतीव चिरं नतभ्रूः ॥ ५१ ॥
भ्रमात्प्रकीर्णे भ्रमरीषु किंचित् चलाञ्चले चञ्चललोचनानाम(याः) ।
कुचौ कदाचिज्जघनं युवानो विलोक्य साफल्यमवापुरक्ष्णोः ॥ ५२ ॥
परिभ्रमन्त्या भ्रमरीविनोदे नितम्बबिम्बाद् विगलद्दुकु(कू)लम् ।
विलोक्य कस्याश्चन कोमलाङ्ग्या(:) पुंभावमन्या(:) सुदृशो ववाञ्छुः ॥ ५३ ॥

वायुः ।

वान्ति रात्रौ क्लान्तकामिनी[४९] सुदृशो[५०]ऽनिलाः ।
ललनालोलधम्मिल(ल्ल)मल्लिकामोदवासिताः ॥ ५४ ॥

शरत्पथिकः । हेमन्तः ॥

हे हेमन्त स्मरिष्यामि त्वय्यतीते गुणद्वयम् ।
अयत्नशीतलं वारि निशाश्च सुरतक्षमाः ॥ ५५ ॥
प्रौढारविन्दद्युतिभृतिविदलत् कुन्दमाद्यद्विरेफे
काले प्रालेयवातप्रच(ब)लतविकसद्दाममन्दारदाम्नि ।
येषां नो कण्ठलग्ना क्षणमपि तुहिनक्षोदर(द)क्षा मृगाक्षी
तेषामायात(मि)यामा यमसदनसमा यामिनी याति यूनाम्[५१] ॥ ५६ ॥
प्रालेयशैलशिखरानिलसंप्रयोगात्(गः)
प्रोत्फुल्लकुन्दमकरन्दह(हृ)तालिवृन्दः ।

---

४४ –परिग्रहो (–बहिर्गेहार) ४५ –बहि (–परि) ४६ प्रावृडययौ (शरद्ययौ)
४७ હસ્તપ્રતમાં માત્ર એક જ લીટી છે બીજી લીટી આ પ્રમાણે છે---
कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्ट पयोधराणाम् ॥
४८ चलत् (बलात्)
४९ –रतिक्लान्त (–क्लान्तकामिनी) ५० –सुहृदो– (–सुदृशो–) ५१ नूनम् (यूनाम्)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कालोऽयमापतति कुङ्कुमपङ्कपिङ्गा—
प्रोत्तुङ्गरम्यरमणीकुचसङ्गयोग्यः ॥ ५७ ॥

कन्दुकक्रीडा ।

चञ्चच्चेलाञ्चलानि प्रतिसरणिचलत्व्यस्तवेणीनिवाहो
विक्षेपाद्दक्षिणस्य प्रचलितच(व)लयन्स्फो(स्फा)रकोलाहलानि ।
श्वासात्त्रुटयद्वचांसि द्रुततरकरोत्क्षेपलोलालकानि
स्रस्तस्रञ्जि प्रमोदं दधति मृगदशां कन्दुकक्रीडितानि ॥ ५८ ॥
अमन्दमणिनूपुरक्वणि(ण)त(न)चातुरीचङ्क्रमं[५२]
रुणितं× ×[५३] मेखलास्खलिततारहारच्छ(च्छ)टम् ॥
इदं तरलकङ्कणावलि विशेषवाचालित(तं)
मनो हरति सुभ्रुवः किमपि कन्दुकक्रीडितम[५४] ॥ ५९ ॥

वायुः ॥ हुणीसीमन्तेति ॥

पान्थः ॥

हे पान्थ(ः) प्रियवियोगहुतभुग्ज्वालानभिज्ञोऽसि किम्
किंवा नास्ति तव प्रिया गतघृणः किं वा विहीनो धिया ।
येनास्मिन्नवकुङ्कुमारुणरुचिव्यासङ्गध(घ)र्मोचिते
कुन्दानन्दितमत्तषट्पदकुले काले गृहान्निर्गतः ॥ ६० ॥

शिशिरः ।

अङ्शुकमिव शीतभयात्संस्त्यानत्वछ(च्छ)लेन हिमवलयम्[५५] ।
अम्भोरपि गृहीतं पश्यत शिशिरस्य माहात्म्यम् ॥ ६१ ॥
प्रावरणैरङ्गारैर्गर्भगृहैस्तनतटैश्च दयितानाम् ।
सन्तर्जितमाढ्यानां निपतति शीतं दरिद्रस्य ॥ ६२ ॥
पीनोत्स(त्तु)ङ्गपयोधराः परिलसत्सम्पूर्णचन्द्राननाः ।
कान्ता नैव गृहे गृहे न च दशं(ढं) जात्यं न काश्मीरजम्
ताम्बूलं न न तूलिका न च पटी तैलं न गन्धाविलं
सद्यः पाचितसान्द्रका[५६] न वटकाः शीतं कथं गम्यते ॥ ६३ ॥
द्वारं गृहस्य वि(पि)हितं शयनस्य पार्श्वे
वह्निज्व(र्ज्व)लत्युपरि तूलपटो गरीयान् ।

---

५२ –चारुचारिक्रमं (–चातुरीचङ्क्रमं) ५३ सणज्झणित (रुणित× ×)
५४ क्रीडनम् (क्रीडितम्) ५५ –धवलम् (–वलयम्)
५६ गोघृतपाचिता (पाचितसान्द्रका)

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

अङ्गानुकु(कू)लमनुरागवशं कलत्रमित्थं(त्थं)
करोति किमसौ स्वय(प)ते(त)स्तुषारः ॥ ६४ ॥
आरात् कारि(री)षवह्ने विरचि तृणशतैः[५७] [प्र]स्तरान्तर्निषण्णौ
संशीर्णं(र्णे)ग्रंथिकं स्यात् विच (व)रवि(व)शविशा(श)शी(च्छी)तवाताभिभूतैः ॥
नीता(:) कृच्छ्रेण पान्थैः स्व(श्व)ति(भि)रिवनिव(ब)हं जानुसंकोचकुब्जै-
रंतर्दुर्वारदुःखं विगुणतरकृता यामयामास्त्रियामा(:) ॥ ६५ ॥

दृङ्मीलनक्रीडा ।

नैतस्याः प्रसृतद्वयेन सरले शक्यौ(क्ये) पिधातुं दृशौ ।
सर्वत्रैव विलोक्यते मुखशशिज्योत्स्नावितानैरियम् ॥
इत्थं बालतया सखीभिरसकृद् दृग्मीलनाकेलिषु
व्याषिद्धारजनीमुखं(खे) च नयने स्वे गर्हि(र्ह)ते कन्यका ॥ ६६ ॥
न पाणिप्रछा(च्छा)द्यं नयनयुगमत्यायतमिदं
नितम्बस्यौदार्यं(र्यो)त्व(त्त्व)रितगतियोगोऽप्यसुलभः ॥
अतिस्वल्पौ पाणि(णी) स्तनभरनिरोधान्ना(न्न) मी(मि)लितौ
निमीलक्रीडायां कलुषयसि मुग्धे किमिति न(:) ॥ ६७ ॥

वायुः ॥

केशानाकुलयन्निति०[५८] । चुम्बितो गङ्गाभित्तीति०[५९] । शिशिरपथिकः ॥
पृष्टोरोपितेति० पुण्यग्नाविति०[६०] ॥

---

५७ विविधचिततृण (विरचि तृणशतैः)

ફૂટનોટ નં. ૫૮, ૫૯ અને ૬૦ ના અપૂર્ણ સુભાષિતો " સુભાષિતરત્નભાંડાગાર "ની કાશીનાથ પાંડુરંગ પરબની પાંચમી આવૃત્તિમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યાં છે જે નીચે પ્રમાણે છે—

५८ शिशिरवायवः

केशानाकुलयन्दृशौ मुकुलयन्वासौ बलादाक्षिपन्नासन्वप्नुलकोद्गमं
प्रकटयन्नावेगकम्प गतेः ।
वारंवारमुदारसीत्कृतिभरैर्दन्तच्छदं पीडयन्प्रायः शैशिर
एष संप्रति मरुत्कान्तासु कान्तायते ॥ १८ ॥ પાન નં. ૩૬૩

५९ चुम्बन्तो गण्डभित्तीरलकवति मुखे सीत्कृतान्यादधाना
वक्षःसूत्कञ्चुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ।
ऊरुनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात्स्रंसयन्तोंऽशुकानि
व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ॥ १९ ॥

६० शिशिरपथिकः

पुण्याग्नौ पूर्णवाञ्छः प्रथममगणितप्लोषदोषः प्रदोषे
पान्थः सुप्त्वा यथेच्छं तदनु च सतृणे धामनि ग्रामदेव्याः ।
उत्कम्पी कर्पटार्धे जरति परिजडे छिद्रिणि च्छिन्ननिद्रे
वाते वापि प्रकामं हिमकणनिकणत्कोणतः कोणमेति ॥ २० ॥

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

संविष्टा(ष्टो) ग्रामदेव्या कुटघटितकुटीकुड्य(ड्य)कोणैकदेशे
शीते संवाति वायौ हिमकणिनि रणद्दन्तपङ्क्तिद्वयाग्रः ॥
पान्थः कन्थां निशीथे परिकुथितजरत्(त्त)तन्तुसन्तानगुर्वीं
ग्रीवापादाग्रजानुग्रहनटनचटत् कर्पटीं प्रावृणोति ॥ ६८ ॥
दृष्ट्वा रहस्यं रहसि प्रविश्य प्रकम्पमाना परिरभ्य कान्तान् ।
कान्ता रमन्ते वलितं च भीता कामः सकामः शिशिरेण जातः ॥ ६९ ॥
परिजनपदभृङ्गश्रेणी पिकाः पटुबन्दिनो
हिमकर × × छत्रं मत्तद्विपो मलयानिलः ।
कृशतनुधनुर्वल्लीलीलाकटाक्षशरावली
मनसिजमहावीरश्चोच्चैर्जयन्ति विभूतयः ॥ ७० ॥
रतिपरिमलसिन्धुः कामिनीकेलिबन्धुः
प्रथितभुवनत्रार्यो नागराणां विनोदः ।
जयति मकरकेतुर्मोहनश्चैकहेतु—
र्विरचितबहुसेवः कामभिः कामदेवः ॥ ७१ ॥

इतिश्रीसुभाषितपारिजाते मन्त्रिकेशवात्मजमन्त्रिपद्माकरविरचिते प्रथमशाखायां षड्ऋतुवर्णनं पञ्चमस्तबकः । अथ नवरसवर्णनम् ।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE

M. S. UNIVERSITY OF BARODA, BARODA

Editor : **M. L. Wadekar**

The JOURNAL OF THE ORIENTAL INSTITUTE, BARODA is a Quarterly, published in the months of September, December, March and June every year.

SPECIAL FEATURES :

Articles on Indology, Vedic studies, textual and cultural problems of the Rāmāyaṇa, Epics & Purāṇas, notices of Manuscripts, reviews of books, survey of contemporary Oriental Journals and the rare works forming the Maharaja Sayajirao University Oriental Series, are some of the special features of this Journal.

CONTRIBUTORS TO NOTE :

1. Only typewritten contributions will be accepted. A copy should be retained by the author for any future reference, as no manuscript will be returned.

2. In the body of the article non-English stray words/Sanskrit/Prakrit line/verse must be written either in *Devanāgari* or in transliteration with proper diacritical marks.

3. The source of citations/statements of any authority quoted should be invariably mentioned in the footnotes which must be written in the following order : (1) surname, initials of the author or editor, (2) title of the work, (underlined), (3) publisher, (4) place and year of publication and (5) page No.

4. Whenever an abbreviation is used in an article, its full form should be stated at the first occurrence and should not be repeated.

5. Give running foot-note numbers from the beginning to the end of the article.

6. The copyright of all the articles published in the Journal of the Oriental Institute will rest with the M. S. University of Baroda, Baroda.

SUBSCRIPTION RATES : ANNUAL : (From Vol. 40 onwards)

Inland Rs. 60/- (Post-free), Europe £ 10.00 (Post-free)
U.S.A. $ 20.00 (Post-free)

Subscription is always payable in advance. The yearly subscription is accepted from September to August every year. No subscription will be accepted for less than a year. Subscription/Articles may be sent to :—

The Director, Oriental Institute, Near Palace Gate, Palace Road, Vadodara–390 001, Gujarat, India.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

સદ્‌ગત કવિ 'પતીલ'નાં અપ્રગટ હિંદી–અંગ્રેજી ગીતકાવ્યો*

ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર (મધુરમ)×

જન્મ–ઉછેર–અભ્યાસ–વ્યવસાય—

ગુજરાતના 'બાયરન' આધુનિક નર્મદ અને 'નિરાલા'ના નામથી ઓળખાતા ને 'પતીલ ઈકલેસરી'ના ઉપનામથી જાણીતા ગુજરાતના સદ્‌ગત કવિ શ્રી "પતીલ"નું મૂળ નામ તો શ્રી. મગનભાઈ ભૂદરભાઈ પટેલ. તેમનો જન્મ ભરૂચ જિલ્લાના અંકલેશ્વર ગામે તા. ૮ ઓગષ્ટ ૧૯૦૫ના રોજ થયો હતો. એ અંકલેશ્વરના હોવાથી 'ઈકલેસરી' કહેવડાવવામાં ગર્વ અનુભવતા ને અવનવું કરવાની વૃત્તિથી તેમણે 'પતીલ' ઉપનામ ધારણ કરેલું. આમ, સમગ્રતયા એમણે 'પતીલ ઈકલેસરી' ઉપનામ અપનાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત પણ એમણે 'સ્નેહનૈયા, સ્નેહનોકા, સૌ.યશોબાલા, છૂનછૂટ ડટ્ટો અને ઈકલેસરી" વગેરે જેવાં ઉપનામો પણ સાહિત્યક્ષેત્રે ધારણ કરેલાં હતાં. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના તેઓ અનોખા કવિ હતા.

એમના પિતાનું પૂરું નામ ભૂદરભાઈ જયરામભાઈ પટેલ, એ તંબાકુના વેપારી હતા. એમની માતાનું નામ ભૂરીબહેન, કવિએ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ અંકલેશ્વરમાં લઈ મુંબઈ યુનિ.ની મેટ્રિક અને ચિત્રકલાની ઇંટરમિડિયેટ ડ્રોઈંગની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરી કાપડની દુકાન કાઢી જીવન–કારકિર્દીની શરૂઆત કરી હતી. પણ તત્કાલીન સત્યાગ્રહ ને વિદેશી કાપડના બહિષ્કારના આંદોલનના કારણે એમણે વેપાર સમેટી દુકાનનું કાપડ જ્ઞાતિજનોને બક્ષિસ રૂપે આપી દીધેલું. એ પછી એમણે પિતાજીની ઈચ્છાનુસાર રેવન્યુ ખાતાની સરકારી નોકરી લીધી હતી, પણ રૂશ્વતખોરી ને મલિન વાતાવરણને લીધે પિતાના અવસાન બાદ એમણે એ નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી દીધું હતું. ત્યારબાદ અંકલેશ્વરની મ્યુનિ. હાઈસ્કૂલમાં એ શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. એ પછી તેઓ મહેસાણા જિલ્લાના કડીની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલમાં પર્શિયનના શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા, પણ એ સ્કૂલ સરકારે લઈ લીધાથી એ નોકરી છોડી તેઓ શુકલતીર્થની નર્મદા હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃત ને પર્શિયનના શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. ચિત્રકલામાં તેઓ ઘણા પારંગત હતા

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૧, અંક ૧–૨, દીપોત્સવી–વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૩–ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪, પૃ. ૬૭–૮૨.

* અહીં ઉપયોગમાં લીધેલ અપ્રગટ હિંદી–અંગ્રેજી કાવ્યરચનાઓ માટે ઋણ સ્વીકાર–કવિપુત્ર શ્રી નટવર મ. પટેલ "અંકલેસરી"–વડોદરા.

× D-1/I, Bajaj Colony, Post–MIDC, Waluj (431 136), Via Aurangabad (Maharashtra).

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

અને તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખ્યાત સર્જકોનાં દોરેલ રેખાચિત્રો ઘણાં ધ્યાનપાત્ર છે. સંચાલકો સામેના આંદોલનના કારણે કવિએ શુકલતીર્થની હાઈસ્કૂલ છોડી ખેતીકામ પર જીવન-નિર્વાહ કરવા માંડયો. પણ સરકારી કાયદાઓથી ત્રાસી, એમાં અનુકૂળતા ન આવવાથી ફરીથી એમણે અંકલેશ્વરની જિનવાલા હાઈસ્કૂલમાં ઉર્દૂના ખાસ શિક્ષક તરીકેની જગ્યા લીધી. પરંતુ ત્યાં એ સંચાલકો સાથે ન ફાવવાથી નિવૃત્તિ અગાઉ તેમને નોકરી છોડવી પડી. એ દરમ્યાન નોકરી કરતા હોવાથી ને ખેતી ન કરતા હોઈ કવિએ સરકારી કાયદાને લીધે પોતાની જમીન ગુમાવી. નોકરીધંધા વગર માત્ર કલમ પર નર્મદની જેમ એ પછી જીવન નભાવવાનું દુષ્કર બન્યાથી ફરીથી કવિએ સૂરત જિલ્લાના વલાછા ગામના 'વલાછા વિદ્યામંદિર'માં શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી. ત્યાં ત્રણેક વર્ષ કામગીરી બજાવ્યા બાદ સ્વમાન ન જળવાતાં કવિ રાજીનામું આપી છૂટા થયા. એ પછી અત્યંત વતનપ્રેમના કારણે કવિ પોતાના વતન અંકલેશ્વરમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. એ અરસામાં તા. ૧૮ માર્ચ ૧૯૭૦ના રોજ વડોદરાની હૉસ્પિતાલમાં, માંદગીની સારવાર દરમ્યાન, એમનું દુઃખદ અવસાન ૬૫ વર્ષની વયે થવા પામ્યું. કવિને એમનું સ્વમાન અત્યંત વહાલું હતું તે એમણે જીવનભર ક્યાંય "આપનો આજ્ઞાંકિત સેવક" લખીને નોકરી માટે અરજી કરી નહોતી.

સાહિત્યસર્જન-લક્ષણો :

કવિએ માતૃભાષા ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, પર્શિયન ને હિંદી ભાષામાં ઘણું સાહિત્યસર્જન કર્યું છે, જેમાં કાવ્યસર્જન મુખ્યત્વે છે. એમનાં કુલ લખાયેલ ૬૦ જેટલાં પુસ્તકોમાંથી એમના જીવનકાળ દરમ્યાન 'પ્રભાતનર્મદા' અને 'વાસવક્લેશ પરિહાર' નામક બે ગુજરાતી તથા 'નઈ તર્જે' નામક હિંદી ઉર્દૂ કાવ્યસંગ્રહો જ કવિ પ્રકાશિત કરી શકયા હતા, એ પછી એમના સુપુત્ર કવિ નટવર અકલેસરીએ કવિકૃત 'વ્યામોહજવનિકા', 'અટૂલી અનાર' અને 'મારી ઉર્વશી' નામક ત્રણ ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ કર્યા છે. આમ છતાં કવિનું ઘણું સાહિત્યસર્જન હજુ અપ્રગટ રહેવા પામ્યું છે. કવિએ સોનેટ, ખંડકાવ્ય, ગઝલ, ઊર્મિકાવ્ય, ગીતો, વાર્તા, એકાંકી નાટક, વિવેચન, હળવા નિબંધ, શબ્દ-રેખાચિત્રો, સંગીત-નાટક, પદ્યનાટક આદિ વિવિધ સાહિત્યપ્રકારો સુપેરે ખેડયા છે. કવિએ લખેલ 'દુઃખિયારા હિમુખનો કરુણ કિસ્સો' નામક ચાર હજાર પંક્તિઓનું પત્ર સુદીર્ઘ કાવ્ય અદ્યાપિ અપ્રગટ જ છે.

કવિનું પ્રથમ ગુજરાતી કાવ્ય ઈ. સ. ૧૯૩૧માં સુપ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત 'પ્રસ્થાન' માસિકમાં પ્રગટ થયું હતું અને ૧૪૦ કાવ્યોનો "પ્રભાત નર્મદા" નામક કાવ્યસંગ્રહ ઈ. સ. ૧૯૪૦માં પ્રગટ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૯૪૩માં સંસ્કૃતમિશ્ર વૃત્તોથી યુક્ત ચાર વિભાગમાં વિભાજિત 'વાસવક્લેશપરિહાર' નામક કાવ્ય પ્રગટ થયેલું અને ઈ.સ. ૧૯૫૩માં 'નયી તર્જે' નામક કવિનો હિંદી-ઉર્દૂ કાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયેલો આમછતાં, હજુ ૨૦ થી વધુ કવિસર્જિત પુસ્તકો અપ્રગટ રહેવા પામ્યાં છે, જે તરફ બહુ ઓછાનું ધ્યાન જવા પામ્યું છે.

કવિએ પ્રકૃતિ, ગ્રામજીવન, યૌવન, પ્રણય, મૃત્યુ, ગરીબી, મિત્રદ્રોહ, વિરહ, દેશભક્તિ અને ચિંતન જેવા ભિન્ન વિભિન્ન વિષયો પર વિવિધ પ્રકાર ને શૈલીનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. કવિને

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

સંગીતની સારી સૂઝ હતી. કવિની શૈલી રોમેન્ટિક છે અને આત્મલક્ષીતા એમનાં કાવ્યોનું વ્યાર્તક લક્ષણ છે. પ્રયોગપરાયણતા, સંસ્કૃત ફારસી વૃત્તોનું મિશ્રણ, નૈસર્ગિક પ્રવાહી કાવ્ય-પ્રવાહ, સરળ બોલચાલની ભાષા, ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દોનો શોખ પણ તેના અતિશય વિનિયોગથી આવતી દુર્બોધતા આદિ કવિની કવિતાનાં ધ્યાનપાત્ર લક્ષણો છે. બ. ક. ઠાકોરે કવિને 'સ્વાવલંબી એકાકી અને તેજસ્વી સ્વમાનપ્રિય આત્મનિર્ભર કવિ' કહીને નવાજ્યા છે. કવિ 'ઉશનસે' એમને 'પંડિતયુગના બાલાશંકર કંથારિયા અને મણિલાલ દ્વિવેદીની કાવ્યપરંપરાના પ્રગતિશીલ અનુયાયી નર્મદાકાંઠાના સુકવિ' કહ્યા છે. ડૉ. ધીરૂભાઈ ઠાકર કવિને 'ઠાકોરની પ્રયોગશીલતાને સફળપણે અપનાવનાર, મસ્તી ને વેદનાગાન ગાનાર, ને સમકાલીનોથી અનેક રીતે અનોખા રૂઢિભંજક તથા ફનાગીરી ને દર્દે દિલોના મનસ્વી, લાપરવાહ ને વિષાદશીલ' કહ્યા છે. રા. વિ. પાઠક કવિના પિંગળ પરના પ્રભુત્વને વખાણે છે. 'નર્મદાને' કવિનું સર્વોત્તમ કાવ્ય છે—કરુણ વિષાદ એ કવિનો મુખ્ય ભાવ છે અને ગઝલ તથા વિવિધ વૃત્તોના પ્રયોગ એમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. જ્યોર્જ હર્બર્ટના એક કાવ્ય 'એફેકશન' સાથે સામ્ય ધરાવતું કાવ્ય 'સદ્ભાવના' કવિની ભાવની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ રચના છે. નિરંજન ભગતના મત મુજબ કવિનું ઉત્તર જીવન કવિ બોદલેરના ઉત્તર જીવન સાથે સામ્ય ધરાવે છે. લય અને પ્રાસની જાળવણીમાં આ કવિ પુરોગામીઓથી અનન્ય તરી આવે છે. વિષાદ, લાઘવ, ઉત્કટ સ્વમાનવૃત્તિ અને આવેશ-આવેગપ્રધાનતા આદિ કવિની લાક્ષણિકતાઓ છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે તેમ તાઝગી, ઇલિઝાબેથ યુગના કવિઓ જેવી સાહસિકતા, ચાર્લ્સ પહેલાના યુગકવિઓ જેવી ઉદ્દંડતા, બાયરન જેવો વિષાદ, ભાવમય અભિનિ-વેશ યુક્ત સુંદર લયાત્મક પ્રાસબદ્ધતા, આદિ કાવ્યલક્ષણો કવિ ધરાવે છે. "સૌંદર્ય જયગાન" કવિનું સર્વોત્તમ વિષાદયુક્ત મધુર કાવ્ય છે. કવિકૃત 'નર્મદાને' કાવ્ય શેલીકૃત 'સ્કાયલાર્ક' કાવ્ય સાથે સુંદર પ્રાસસામ્ય ધરાવે છે.

કવિના 'પ્રભાતનર્મદા' નામક કાવ્યસંગ્રહનાં કાવ્યો પર કવિ વર્ડ્ઝવર્થ, કીટ્સ અને કાઉપરનો પ્રભાવ વરતાય છે. વળી એમની કાવ્યશૈલી પર ચોસર, સ્પેન્સર, શેલી, ટેનિસન અને ચાઈલ્ડ હેરલ્ડની અસર દેખાય છે. કવિએ ઇટાલિયન પ્રકારનાં સોનેટ લખ્યાં છે, કેમકે કવિના મત મુજબ એ જ ખરાં સોનેટ છે. આવા કવિએ આસરે ૭૫ જેટલાં અંગ્રેજી કાવ્યો ભિન્નભિન્ન વિષય અને સ્વરૂપપ્રકારનાં લખ્યાં છે, જે અદ્યાપિ અપ્રગટ છે. કવિકૃત અંગ્રેજી ઉર્મિ-કાવ્યોનો સંચય "સનરાઈઝ", "ઇન્દ્ર એન્ડ શચી" નામક અંગ્રેજી પ્રણયકાવ્ય અને કવિ કાલિદાસકૃત મેઘદૂત જેવું બ્લેન્કવર્સમાં 'ધ મેસેજ પોએમ' નામક અંગ્રેજી કાવ્યગ્રંથો અદ્યાપિ અપ્રગટ છે. કવિકૃત અંગ્રેજી ઊર્મિકાવ્યોના "માલ ઊર્મિસોંગ્ઝ" નામક સંગ્રહમાં ગઝલો પણ સમાવિષ્ટ છે. વિષાદ-નિરાશા, ઉત્કટ સ્વમાન પ્રિયતા, પ્રવાહી જોશીલી અભિવ્યક્તિ, બાયરન શી ગ્લાનિ-ઉદાસીનતા તથા પ્રબળ આત્મલક્ષીતા વગેરે એમનાં અંગ્રેજી કાવ્યોનાં લક્ષણો છે.

અપ્રગટ અંગ્રેજી-હિંદી કાવ્યગીતો—

ઈ. સ. ૧૯૫૩માં પ્રકાશિત કવિના હિંદી-ઉર્દૂ કાવ્યસંગ્રહ 'નયી તર્ઝે' પછીના ગાળામાં લખાયેલ ધ્યાનપાત્ર એવાં ૪૦ જેટલાં અપ્રગટ કાવ્યગીતો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય, દેશ-ભક્તિ આદિ વિષયો પર આ કાવ્યો લખાયેલ છે અને અધિકાંશ તર્ઝ, ગઝલ, સોનેટ જેવા પ્રકારો

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

એમાં ખેડાયા છે. ક્યારેક સાધારણ વિષય પર પણ કવિએ અસાધારણ શક્તિ દાખવી છે. આત્મલક્ષી ભાવ, છંદ-વૃત્તોની પ્રયોગશીલતા સાધારણ સરળ વાતચીતિયા ભાષા, ગુજરાતી ભાષાની છાંટવાળા હિંદી શબ્દપ્રયોગ, પૃથ્વીને મુક્ત ભ્રમરાવલી જેવા વૃત્તોનો વિનિયોગ, સાખી-પદની યોજના, ગઝલ-સૉનેટની રચના, સ્વજીવનનું કાવ્યોમાં દેખાતું પ્રતિબિંબ આદિ વિશિષ્ટ લક્ષણો એમનાં અપ્રગટ હિંદી કાવ્યગીતોમાં દેખાય છે. ગુજરાતી રાસ જેવી રચના પણ કવિએ હિંદીમાં સફળતાથી લખી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવા બહુ ઓછા કવિઓ જોવા મળશે કે જેમણે ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં પણ સુપેરે સર્જન કરી ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પર વિવિધ કાવ્યપ્રકારો ખેડ્યા હોય. કવિ ખબરદાર આદિ જેવા કેટલાક કવિઓએ ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં કાવ્યરચના કરી છે તો દયારામ આદિ કેટલાક કવિઓએ ગુજરાતીની સાથે સાથે હિંદીમાં ય કાવ્યસર્જન કર્યું છે—પણ પ્રસ્તુત ત્રણે ભાષાઓમાં કાવ્યસર્જન સુપેરે—વિપુલતા ને ગુણવત્તામાં—સબળતાથી કરનાર તો કદાચ કવિ 'પતીલ' એકલા ને અનન્ય જ હશે વળી એમણે ઉર્દૂ ને ફારસીમાં ય કાવ્યસર્જન કર્યું છે. આમ છતાં, કવિની ઉપેક્ષા એમના જીવનકાળમાં અને અદ્યાપિ પણ થાય છે, જે અત્યંત દુઃખદ છે.

અપ્રગટ અંગ્રેજી કાવ્યોનો આસ્વાદ-વિશિષ્ટ રચનાઓ—

વાનગીરૂપે કવિના થોડાંક વિશિષ્ટ નોંધપાત્ર અંગ્રેજી કાવ્યોનો આસ્વાદ લઈએ. કવિમાં માતૃભાષા પ્રત્યેની પ્રીતિ ને ભક્તિ એટલાં પ્રબળ પ્રમાણમાં છે કે તે ગુજરાતીને "ધરાનું ગૌરવ" Pride of Earth કહી નીચેના ઉર્મિકાવ્યમાં નવાજે છે—

So wonderful is Gurjar Tongue,
Whose every sentence is a song,
Always profusely yielding us,
Buds, blossoms, flowers marvellous.
As best befit our ladies' braid
As never freeze, as never fade!
Ours is a land of quiet toil,
That yields us cotton, grain and oil,
Just what we want, Just what we wish,
Where flourished the great Saint of Peace.
I do not over-esteem thy worth,
If thee I deem pride of the Earth.

અહીં કવિએ ગુજરાતની ફળદ્રુપતા ને સમૃદ્ધિની સાથેસાથે, શાંતિના ફિરસ્તા શા સંત મહાત્મા ગાંધીજીની જન્મભૂમિ તરીકે ય બિરદાવી છે. 'Ode to Shakespeare' કાવ્યમાં કવિએ એ મહાકવિને ભવ્ય અંજલિ આપી છે. Functions of Months નામક કાવ્યની 'patiel be not slave to conservative style' પંક્તિમાં કવિની બંડખોર પ્રકૃતિ વ્યક્ત

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

થઈ છે. આરંભના એક ગીતમાં કવિ દુનિયાને સ્વાનુભવથી unjust કહે છે. એક ઊર્મિકાવ્યમાં નિજના ૪૨ વર્ષના પ્રથમ તનુજ પ્રત્યેની કાવની ઉત્કટ લાગણી ઉભરાઈ છે. 'Trust and Mistrust' નામક કાવ્યમાં કવિ પૂછે છે—Where is unjust mistrust and where is Just trust' 'Pay and Rebukes' ગીતમાં કવિ વ્યથિત દિલે ગાય છે—" We earn every day, Patiel, in lieu of better pay, Bitter lookes in advance " 'Upon Customs' નામક કાવ્યમાં કવિ ઝડપથી બદલાતી રીતરસમને Systems flying, soon the worst, Borrowed and nurs't, in manner fast " પંક્તિમાં નિરૂપે છે.

'Baroda' નામક કાવ્યમાં કવિ વડોદરાને Eternal star and fair city cherished by Sir Gaikwar' કહે છે. 'Peril'માં કવિ Perils prevailing everywhere giving discomforts કહે છે, 'Enterprise' ગીતમાં કવિ sinless effort is always support true નો ભાવ દર્શાવે છે. 'On conversation' કૃતિમાં કવિ ભાષાને એવી રીતે કેળવવા કહે છે, જેથી તે મુક્ત રીતે રમૂજ યા કોઈપણ ભાવમાં કામયાબ બને, 'Scarity Treasure' કાવ્યમાં કવિ every Joy, every pleasure ને ભવ્ય ખજાનો કહે છે. To the late Bhikhabhai K. Patel નામક કાવ્યમાં કવિ આધુનિક વલ્લભવિદ્યાનગરના વિશ્વકર્માસમા ભાઈલાલભાઈની જોડીને અપૂર્વ નૂતન મંદિરના નિર્માતા ગણાવી ભવ્ય અંજલી આપી ભીખાભાઈને કાનમ પ્રદેશની અનોખી ભેટ કહી 'no preacher of unlawful clay, but right royal lord of everyday, ગણાવી નવાજે છે. To the Narmada કાવ્યમાં Most knowledge is a handful watery wealth acquired by accident and stelthe કહી ચિંતન રેલાવે છે. Music of my heart નામના કાવ્યમાં ઉરસંગીતને 'most surprising magic, symbol of sweet art and master piece of work divine' કહે છે. આત્મલક્ષીપણું કવિનાં કાવ્યોનું વ્યાવર્તક મુખ્ય લક્ષણ છે. 'My stay at Vileparle' કાવ્યમાં કવિ નિરૂપે છે—

Every school hath its own fashions,
Every dome its dozing dotard;
Every uniform has troubles,
Every merit some abuse
× × ×
Come away creatures beauty,
Noble eyes and beaming fore heads,
Sweet faces full of lustre
In life sweet dream's infuse,

'Though we spoke not a word'
કાવ્યમાં કવિ બાળકના જન્મ પછીનો કૌટુંબિક અનુભવ આલેખે છે—

When we met again, they saw,
A cradle in my house,
In new motherhood my spouse,
Sang a lullaby half spoken,

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

All silly quarrels ceased,
    In the cause of a new soul,
We both grew one and whole,
    like meaning of words chosen.

અન્ય અંગ્રેજી રચનાઓ—

અન્ય કાવ્યોમાં પણ કવિ સરસ આલેખન કરતાં ગાય છે—

Full many a golden opportunity
Did pass before me like a pantomine
Displaying rainbow tricks with proofs divine;
Greatness of time and tide attracted me.

× × ×

My domes of hopes have mingled in a mass,
And none my plaintive story seems to all,
How I have lived, for whom I stake my head.

× × ×

Ere I grow old, fulfilled be my one hope,
That I may get some work befitting me,
In which my future prospects can I see,
which till my death would bind me like rope,
If in thy heart to live I get some scope
I should endeavour every prosody
To be at my command in praising thee
And bless me demned Just with thee to slope.
How long will thou torment me from a far ?
Come, let me feel thee, for without thy aid
I am a blade of grass of little worth
Dry, dragging fruitless life in forest earth ;
Come, with my innate fire to make way
Thy hand, dear member, on my neck be laid.

× × ×

For days and days no work I had,
For nights and nights no sleep;
Good work, good sleep, your absence sad
How makes me wail and weep,
No neighbour knows me in the town
No broker owes me aught ;
Like living shame I reap renown
Shaping me my shapeless lot,
From every side attack, attack

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

Without fair cause of fray,
No harvest of a season slack
Can find me where I stay,
They sell and sell my name so cheap
And print it everywhere,
No word is uttered from a lip
To gain me living fair,
Out of my life dead dreams I catch
Consoling me with sighs;
Alas perhaps beyond a match
Of winning local prize,
My reckless days and sleepless nights
Have made me what I be
I have my claim, I have my rights
Through posterity.

× × ×

I want no pity-let me win their love.

× × ×

Love is my right, my priviledge applause
Alike at cottage door or regal tent.
Out of my self a kingdom have I made
Causing no blood shed gaining victories
Fighting against discomfort and distress.
And killing doubts that make us most afraid
Afraid of our own shadows none the less,
Come one and all to know me if you please.

× × ×

Love is my language, sentiment my song,
Life is my fire, my search the ideal
Than faith I have no flitter apparel
The path of duty as I move along.
How though the misty future do I crawl?
Having no greatness, fearing no fall,
Though growing years, yet looking always young
What I lay by is experiences new
In the old earth spinning its changeless course
Attacked by all supported by few.
In lieu of Joy off times reaping removes
Adieu, dull counsels apathy undue
Disdaining me for nought feeble force !

× × ×

For Private and Personal Use Only

I am Just like a word badly misspelt
Giving me meaning for existing foe.
Least heard in time how long I vainly about.
Revolting 'gainst my fare, I cherished hope
To conquer havoc, ugly signs of war.
And frays that do not cease dobling their dreads,
When in vain efforts misused marvels grape
Inviting comers through unquiet heads,
Be there I torch, if not a guiding star.,

કાવ્યગત અવતરણક્ષમ ચિંતન—

અવતરણક્ષમ નોંધપાત્ર ચિંતન–વિચારણા એ કવિનાં અંગ્રેજી કાવ્યોની ત્રીજી વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે, કવિ એક ઊર્મિકાવ્યમાં વિશ્વમાં સમાનતાની બાબતમાં આમ ગાય છે—

Putting all groups of men on equal lines
Proving with life his unique love for peace,

બીજા એક કાવ્યમાં કવિ દર્શાવે છે—

Each word is sin, each section offence,
In-case of self-willed writers every-where;
It is unlucky most, of it's not fair,
We have so undervalued confidence.
Creating bosses out of common sense,
To wrong ourselves alas beyond repair,
On oath I prove this of my twisted hair,
That art has neither shelter nor defence.
We only pamper chairs and cabinets
Preaching adjustment when some old is sought ;
We, love their faces and we like their threats.
But do not know some times, alas for what—
Every vile figure seem owe begets,
Heads of straid knowledge in street corners rot.

એક બીજા કાવ્યમાં કવિ અખબારો વિશે સરસ લખે છે—

Newspapers are the trumpets of true thoughts
Nice activities, bovle sentiments
Heralds of hope avenging discontents
And doing other services in lots :
If they would not be simply polished spots
Or hired trays of foolish agreements
To please vain statesmen, wicked governments,
O they can solve strange enigmas and knots,

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

In time of emergency, in true voice
Giving frank Judgment either for a cause
Or against any mandate, order code.
That would make people deeply its rejoice;
Newspapers sometimes, prove their true award
Condemning nuisance of unhealthy laws.

કવિનું દુઃખદ નિધન તો ઇ.સ. ૧૯૭૦માં થવા પામ્યું હતું અને તેમને માજી વડાપ્રધાન ઇંદિરા ગાંધીએ જાહેર કરેલી કટોકટીનો અનુભવ થયો ન હતો, છતાં તેમણે આ કાવ્યમાં કટોકટીનો નિર્દેશ કર્યો છે, જે ભારતમાં ઇ.સ. ૧૯૭૫માં જાહેર કરાઈ હતી. અહીં કવિએ અખબારોની સુંદર જાહેર સેવાને સરસ રીતે બિરદાવી છે.

નોંધપાત્ર પ્રદાન—

આમ ગુજરાતના આ અલગારી અનોખા કવિ, જેને બ. ક. ઠાકોરે 'ભૂપ તું સુલ્તાનવાડી' 'છંદાખતરે મગન તું' કહી બિરદાવ્યો છે તે, 'પતીલ ઇકલેરાટી' એ અંગ્રેજી કવિતાસૃષ્ટિમાં યે નોંધપાત્ર સબળ પ્રદાન કર્યું છે; જે ઘણા ઓછા ગુજરાતી કવિઓએ કર્યું છે. એક રીતે કહીએ તો કવિની ગુજરાતી કવિતામાં પ્રગટ થતી વિશિષ્ટતાઓ એમની અંગ્રેજી કવિતામાં પણ નજરે પડે છે. એમની ગુજરાતી કવિતાની જેમ અંગ્રેજી કવિતાઓ પણ એમના જમાનાનાં આંદોલનો કે વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ ઝીલતી નથી. કવિનો બાયરની વિષાદી ભાવ, સ્વમાનની ઉત્કટ વૃત્તિ, અખતરાપ્રિયતા અને આત્મલક્ષીતા એમની અંગ્રેજી કવિતાની અત્યંત નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતાઓ છે. ચોસેરિયન, સ્પેન્સેરિયન, શેલીની સ્કાયલાર્ક, કીટ્સના ઓડઝ, ટેનિસનની ઇનમેમોરિયમ આદિ અંગ્રેજી કવિતાનાં કેટલાંક સ્ટાન્ઝોઈક શ્લોક સ્વરૂપો (forms)માં પતીલે કાવ્યસર્જન કર્યાનું નિરંજન ભગત દર્શાવે છે. બ. ક. ઠાકોરના શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના જમાનાના વાતાવરણની અસરો કરતાં જાતની ખાસિયતો જ વધારે ઉપસાવતા આવા સર્જકો ઓછા પાકે છે.

અપ્રગટ હિંદી કાવ્યગીતો—પ્રકૃતિ–પ્રભુભક્તિ, દેશભક્તિ

કવિનાં અપ્રગટ હિંદી કાવ્યો પર દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે તેમાં પ્રકારની દૃષ્ટિએ સોનેટ, તર્જ, પદ, ગીત, ગઝલ, રાસ, તરાનાને સાખીનું વિષયની દૃષ્ટિએ સમાજ, દેશભક્તિ, પ્રકૃતિ, પ્રણય અને પ્રભુભક્તિ આદિ વિષયોનું તથા છંદની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી, મુક્ત ભ્રમરાપતિ આદિનું ખેડાણ તેમણે કર્યું છે. તેમાં આત્મલક્ષી ને ચિંતનતત્ત્વ વણાયેલ છે. કાવ્યબાની Poetic diction માં ગુજરાતી શબ્દોની યોજના એ તેમની એક મર્યાદા બની રહે છે. 'કેસરબાગ'માં સંક્ષિપ્ત પણ સરસ પ્રકૃતિવર્ણન છે. 'ઝરૂખે પે ચાંદ'માં દૃષ્ટિને પ્યારો, ને દુનિયાને ન્યારો હસતો ટહેલતો ઝરૂખા પર ઊતરતો ધીમો ફીકો દિલપસંદ ચંદ્રમા કેવો સુંદર લાગે છે તેનું સુરેખ મિતાક્ષરી આલેખન છે, 'ઉષાસુંદરી'માં શોભીતા કેસરિયા ચુંદડી પરિધાન કરી આમ્રમંજરી શી તાજી સ્વયં ગીતગાગર જેવી ઉષાના આગમનને કવિ વધાવે છે ને તેને પોતાની પ્રેયસી કહીને સંબોધે છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

'संध्या की खूबियाँ'માં કવિ ઝરણાં જેવી મઝાની સંધ્યાની સૌન્દર્યની ખૂબીઓ પર ફીદા થઈ જાય છે. 'સાંવરા ન જાને નંદલાલ' નામક પદમાં અનુપમ મુરારી નંદલાલ પ્રત્યેનો કવિનો ભક્તિભાવ છતો થયો છે કવિ 'बैयाँ गहके छेह दीनो' રાસમાં પનઘટ પર હાક મચાવનાર ને મટકી ફોડનાર કનૈયાને 'જાદુગર બંસીવાલો' કહે છે. 'तुम संग कैसे आउं' માં કૃષ્ણ કનૈયાને પોતાની તકલીફ કહીને કવિએ નિર્દોષ વિનંતી કરી છે.

'अनजान लडका' નામક પૃથ્વી છંદમાં લખાયેલ સોનેટમાં આરંભે કવિએ શરૂઆતના સમયમાં અજાણ્યા રહેલા ગાંધીજીનું આછું શબ્દચિત્ર—

नहीं कमीश अंग पै, न पहने हुए मोजरी,
त्वचा चिकनि चासनी, अँगुलियाँ कुरी काँचरी, ।
मुकेश खमदार, गोलमुख, गाल खड्डा पडा ।

આપીને કવિએ આલેખ્યું છે—

अजान लडका, न आज अनजान है विश्वका,
उनके दुःखके उचित द्वन्द्व देखे हुए,
कभी निज निवासी तो कभी समूह का है सखा ।
नहीं बस प्रसंग के, प्रगति गीत गाये हुए
उनके शिबरात्रियाँ प्रथमभी मनाए हूए
प्रभु म अधिकार का–कबहु कोइके स्नेहका ।

દેશભક્તિનું બીજું નોંધપાત્ર ગીત છે તર્જ પ્રકારમાં લખાયેલું 'अगष्ट का वावटा' જેનો આસ્વાદ લઈએ—

वावटा कैसा चला है अगष्ट का
    ढेर पै अंघेरों के
    महल पे खंडेरों के
उजरी उजरी पूर्णिमा के चद्रसा,
वावटा कैसा चला है अगष्टका ।
    जोरसे मुहीदों के
    खून से शहीदो के
राती राती चनोठी के रंगकाला
वावटा कैसा चला है अगष्टका ।
    मस्त कर्मवीरों की
    बोलती तस्वीरो सी
नीली नीली हरियाली निकुंज सा,
वावटा कैसा चला है अगष्ट का ।

For Private and Personal Use Only

બીજા એક ગીતમાં કવિ દેશના ફીક્કા રંગ ઉમંગહીન નવજુવાનો કેવું પરાક્રમ કરી શકશે એ વિશે ચિંતા સેવી આલેખે છે—

मैया के सपुत नौजवान
फीके चहेरे ले के फिरे
जहां जहां कदम भरे
वां कैसे हो सके पहेचान ।
जामें कुछ तेज नही हो,
अँखियाँ किसे भाये ?
देखा जिसने न काफिला
नैया चलाये कौन सी ?
ख्याति वह पाये कौनसी !
जो कुछ बना नहीं, पतील
क्या दूसरों को बनाये ?

'किसकी स्मृतियां 'માં કવિ દેશની આઝાદી માટે ગાંધીજીપ્રણીત અહિંસક લડતને અને ગાંધીજીને ય બિરદાવે છે—

ओ किसकी स्मृतियां आज है निज चेतना मे आ रही !
गोवा कि गोयाक्षेत्र को सेना अहिंसक जा रही ।
किस कूप के जरिये बने है हिंदमें दो दो प्रयास ?
नहीं मात्र अपना–भावि सारी सृष्टिका पलटा रही ।
क्या क्या गजब झेले है तूने, प्यारि, सुंदर आकृति ?

પ્રભુને સાચો કલાકાર કહી 'सच्चा कलाकार' કાવ્યમાં કવિ વિશ્વને વિભૂનો પોશાક ગણાવે છે અને સમગ્ર વ્યષ્ટિ–સમષ્ટિને એની માયારૂપે આલેખે છે. વિશ્વની પ્રત્યેક અદાને તથા તેની રેખા રેખાને એ મનોજ્ઞ ને લોભામણી કહે છે અને નિસર્ગને માણનાર કલાકારને સાચો કલાકાર કહે છે. કવિ 'તાસ્કંદકી શોહરત' કાવ્યમાં તાસ્કંદ કરારની દૃષ્ટિએ તાસ્કંદનો મહિમા ગાઈ તેને काबिले इनाम...तेरी भी हो गई वाहवा કહી નવાજે છે—

कायम रहे तेरी शोहरत
बररुडा कायनात,
बढा करे तेरी बरकत
बलिहासे लायकात,
इज्जत हमा वक्त बुलंद
बावफा, बेदगदगा
'पतील' सुबहशाम
बख्तियार तास्कंद ।

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir
For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

'शूरवीर और हींचकारे' નામક તર્જમાં કવિ દેશ ખાતર શૂલી પર ચઢનાર સપૂતોનું મહિમાગાન કરતાં આલેખે છે—

शूली पैं चढनेवाले
देशदुलारे
मरते है एक मर्तबा
ईमानके प्यारे :
हजारबार मरते है
नामर्द बेवफा
जलील ठगारे
समाजका रुत्बा
बिगाडनेवाले
खिसियाने होते है
शर्मिंदगी मारे
खाते आये है गालियां
शबून पेशवा
वेरिपर्द बेहया
इतिहास पुकारे !

'गीतो' और तराना'માં કવિ જમાનાનો પ્રભાવ 'वैसे ही रंग राग है, जैसा होता है ज़माना' પંક્તિઓમાં દર્શાવે છે 'पुण्यकी तेहसील' કાવ્યમાં 'वजूद कर लेना कबूल, हरेक मामूल, इसमें है कछु सी भला' કહી 'सबक है कौनसा अघरा ? वेपार पुण्यका बुरा નો બોધ-સંદેશ કવિ આપે છે: 'धुरा और धुरासर्जक' કાવ્યમાં આઝાદી પછી દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ ટાણે આવી ગયેલા નવા જમાનાનો ચિતાર આપી કવિ ગાંધીજીનો અને અહિંસાનો મહિમા સમજાવી જાય છે—

ज़माना धुरावाहकोंका गया हे
ज़माना नया दूसरा आ रहा है ?
फगाके धुरा जो गय बेलज़ाद
धुरा सर्जकों के लिये क्या रहा है ?
खडे जो हुऐ दुसरों के पसीने
मुकाम आज उनका कहां कौन सा है ?
खरा कीमिया जो यहां कोई खोजे
अहिंसा अहिंसा खरा कीमिया है ।
अकेला लडा है हज़ारोंके सामने
जिसे सत्यकी कामना, चाहता है :
सुवर्णाक्षरोंसे लिखा सा, पतीला
शिलालेख तेरा यही हो गया है ।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

'जलती होली और खुली वही' કાવ્યમાં કવિ गद्धीयाँ मिट गइयां आशावश लूंट गइयां ' ભાવનું આલેખન કરે છે.

સમાજલક્ષી રચનાઓ—

સમાજલક્ષી રચનાઓ પૈકી 'मतलबी दृष्टि'માં દુન્યવી સ્વાર્થી વૃત્તિની શયતાનિયતનો ભાવ આલેખાયો છે, 'बाझारमैं चाल बाझी' કૃતિમાં બજારની વેપારી ખતરનાક ચાલબાજીની વાત કરી એવી વ્યક્તિઓને ગોઝારા ધૂતારાને લૂંટારા કહી અવલોકે છે—

होशियार होते हैं खो के इनाम,
पायमाज होते हैं माल के धनी.

'क्रिया कांडों का मोह' અને 'ठग भगत' નામક કાવ્યોમાં ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોની વ્યર્થતાનો નિર્દેશ થયો છે. 'मुझरिम की हालत हो गई'માં દુન્યવી હરકતો ને અન્યાયનું નિરૂપણ 'की मुफ्तमें बरबाद सारी जिंदगी इन्साफकी'માં થયું છે. 'तकलेदी दागीने'માં કૃત્રિમ દાગીના ને આડંબર પ્રત્યે કવિની નફરત પ્રગટ થઈ છે. એમાં કથન છે—

अच्छा खासा चहेरा कामका कौनसा
    देखते ही जो कलेजा जलाये ?
ऐसी चीजको कोई क्या करे ?
    जो हरेककी तेइनात कराये १

'अकिंचनों की राजधानी' તર્જમાં કવિનો પ્રકૃતિપ્રેમ પ્રગટ થયો છે અને પ્રકૃતિને આકચનોની રાજધાની તરીકે કવિએ જે ગણાવી છે તે નોંધપાત્ર છે—

कँवल खीले, भ्रमर गुंजे
    क्या मनोहरी दिखती है आम्रकुंजे ?
सुनहली शाखे
    लुभाती आँखे
ललित बेलियाँ लचे, प्रकृति साज क्या सजे ?
    उपवन है बहारमें
    मन प्रवृत्त प्यारमें
खाली खाली मधुशाला
    ढूँढे कौन उसे–काहे ?
मिले कोइ जो शौकवाला
    यहाँ अनोखी इक सभा हे
    बन मेवा, मधुर पानी
    अकिचनों की राजधानी

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

'**कमबख्तीका सकंजा**' તર્જમાં કવિ આત્મલક્ષી કથન કરી '**पतील, बिलकुल आझाद, जालिम सुलतान** કહે છે. એ જ રીતે '**बिजली का आना**' કાવ્યમાં પણ પોતાની અવદશામાં ય નિજી આઝાદીપ્રિયતાની વાત કવિ કહે છે. '**खतरे की बात**' ગઝલમાં કવિ સુંદર મુખ પરના સ્મિતને જોખમકારક ગણાવતાં લખે છે—

> लहके के साथ मलपे मुखरा
> होता है वहाँ कितना खतरा ?

પ્રણયતલસાટનાં કાવ્યો—

'**रुपाला मुख**' તર્જમાં કવિનો પ્રણયતલસાટ '**पतील प्रणय तलसे, जहां बसे, सुभग, विमल चितरे**'માં વ્યક્ત થયો છે. '**मादक सौन्दर्य**' રાસમાં સૌન્દર્યને કુમકુમ ગોખમાંની જ્યોત જેવું એક સાથ પરોવાયેલ ધવલ મોતીમાળ શું ને કપૂરથાળમાંના કેયૂર આભૂષણ જેવું આલેખે છે. '**मंगल प्यारकी ज्योत**' નામક તર્જમાં જેમ તરુઓની બે શાખા એકમેકમાં સંલગ્ન થાય, બે જલસ્રોત જેમ એક દરિયામાં વિલીન થઈ એકરૂપ બની જાય, બે પાંખથી જેમ કપોત સુંદર શોભી રહે, અને બે દીપ જેમ એકસાથ જલ્યા કરે તેમ મંગલ પ્યારની જ્યોત શોભે છે. '**अंखियों में बसे ले**' તર્જમાં અલબેલા રસઘેલા ગ્રાહકોની પ્રીતિ કવિએ નિરૂપી છે. '**मिले सदय जन आप**'ના પ્રણયકાવ્યમાં મદનચાપનો પ્રભાવ સાથીમાં આલેખાયો છે—

> गृह, कुटिर, आश्रम जले, लगे खेतमें आग,
> कुंज कुंज सें गुल्म है, जैसे किंशुक फाग ।
> लगे कैसा मधुर परिताप रे ।
> जब तने मदनकी चाप
> हो ! सखी, मिले सदय जन आप ।

'**स्मित क्या मुखडों पे**' રચનામાં મુખ પરનો મલકાટ અવર્ણનીય વર્ણવાયો છે. જેમ તરુ પરનાં લચકતાં મીઠાં ફળ જોઈ મોંમાં પાણી આવે છે, જેમ ચાસણી અણચાખ્યા મન લોભાવે છે, જેમ વહેતાં ઝરણનો કલરવ નિનાદ મુગ્ધકર હોય છે, જેમ નાજુક કળીઓ જોઈ મન પ્રસન્ન થાય છે તેમ મુખ પરનો પ્રસન્નકર મલકાટ ચહેરા પર ચમક આણે છે. '**सखी की निगाह**' તર્જમાં સખીની દૃષ્ટિની મીઠી કહીને '**रेवामैया सब पाप निवारे**', '**शीघ्र दान बड़ा पुण्य, मुट्ठी योग जे जेकार; कलकी बात दैव हाथ, आज अपना त्योहार**' તથા **बहता पानी चलता धर्म, धंधा करनेमें क्या शर्म ?**' ની સૂક્તિ કવિ કહી જાય છે. '**पाला करे कोई**'માં ઊંચા ગિરિરંગ, અભ્રો માતાનું નાનું બાળક ને આમ્રફળ આદિની સુંદરતાને પડછે होगी होगी **अच्छी नयी सी प्रीत, प्रणय** की रीत, **जीवनभर** किंतु, पाला करे **कोई**' નું કથન કરે છે, '**प्रेम में सब्रकी रुतबा**' કાવ્યમાં

પ્રેમમાં ધીરજની જરૂરિયાત સમજાવતાં કહે છે—

> टल जायेंगी **बलाएँ शनैः शनैः,**
> हल होती है **समझाएँ शनै शनै,**

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

जहाँ शाहद है बिखरे हदें हदें,
एक बहती है सरिता प्रणै प्रणै ॥
जिसने सांखी है शौकसे मुश्किलें,
औ काही है सुब्र से मंजिले,
खुद चलाके उसका ध्येय आता है,
कि जाप जपता था वह उदै उदै ।
× × ×
मैं कदम कदम यमुना देखूँ
वह हर पत्तेमें कनै कनै ।

આત્મલક્ષી રચનાઓ-સમાપન—

'जी जान है' નામક આત્મલક્ષી તર્જમાં કવિ જીવાતા પોતાના જીવનની કથા-વ્યથા આલેખે છે—

मौजे कहती है दरिया से
कि दरिया हो जाउ मैं ।
यूं जिंदगी कहती है मेरी मुझे
कि सपना हो जाउँ मै ॥

आकाशवासी ओ तारलो, जरा हमको भी निहार लो
कि हमसे जिया नही जाता,
जी जात है ॥ मौंजे०
या तो किसीका प्यार हो या किसीका धिक्कार हो,
कि ऐसा जिया नहीं जात।
जी जात है ॥ मौजे०
ख्याल क्यूँ इसका सताता है, दृष्टिसें जी नहीं आता हे
बगर नाम लिया नहीं जाता
जी जात है ॥ मौजे०
कौन जाने किसका मैं बंदा हूँ, व किसकी तलाशमें अंधा हूँ
जबां से कहा नहीं जाता
जी जात है ॥ मौजे०

जिसके एक बोल से शयदा हूँ
व जिसकी एक मौजशा पयदा हूँ
वह दरिया देखा नहीं जाता,
खो जात है ।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

काई एक आया था 'पतला' सा
जिसने गीतने छेडा था अपना सा,
"प्यार किया नहीं जाता—
हो जात है ।।

'किसी की अकलने' સોનેટમાં કવિ આલેખે છે—

जड ज्ञान कियेका जाने न सुंदरता
जिसमें छिपी है दिलकी दौलतें अछती ।
करती कूच है दुनिया अपने इकसे
वक्त तो है बीचारा जो मस्तक नाया करे ।

કોઈએ પોતાનો જીવનઘાટ બગાડયાનું કહી પોતાને 'રંક ગુલામ' તરીકે કવિ ઓળખાવે છે અને ખરું રાજ્ય તો જગત પર ઘડિયાળ કરતી હોવાનું કવિ દર્શાવે છે. વળી તે કહે છે 'अच्छी है किसीकी एक मौलिक पामरता.'

"एक झंजीर है" નામક આત્મલક્ષી સોનેટમાં કવિ પોતાનાં કાવ્યગીતો વિશે કહે છે—

मेरे गीतोंकी संकलना एक झंजीर है.
उसके पद कहलाता 'विराट गिरि,'
जिसके उरमे मेरे प्यारकी जागीर है
होती विश्वके वृन्दमे जाहिर धीरी धीरी ।

મુક્ત ભ્રમરાવલિ છંદમાં લખાયેલ "दुनिया का बड़ा एहसान" નામક ધ્વનિતમાં કવિ પોતાની ઉપર થયેલા દુનિયાના અહેસાનની વાત કરે છે—

मुज पै दुनियाका बडा एहसान हुआ,
कि आज हूँ, जिंदा रक्खा मुजको निजमे ।
पाता सुंदर वक्त कि शोभन मुक्त हुआ,
तनहा घूमता फिरता किसीकी शोधमें ।
कुछ भी न किया था मैंने किसीके हकमें
फिर भी खपता हूँ सुवृन्दके लेखक में ।

કવિનું આત્મકથન સાચું છે કે કવિની ગુજરાતના સુકવિઓમાં ગણના થઈ શકે એવું ગુણવત્તા અને પ્રયત્તાવાળું એમનું સાહિત્ય સર્જન છે. કવિના અંગ્રેજી–હિંદી કાવ્યગીતોમાં કંઈક ગુજરાતીતાની છાંટ જોવા મળે છે, તો પણ એમનું પ્રસ્તુત સર્જન અવગણનાને પાત્ર તો નથી જ, એટલું ખસૂસ કહી શકાય—અતિશયોક્તિ વગર. કવિની સમગ્ર ઉત્તમ રચનાઓનો સંગ્રહ પ્રગટ થાય તો જ એમની માતબર સાહિત્યસેવા ને ગુણવત્તાનો ખ્યાલ આવી શકે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ગ્રન્થાવલોકન

જીવનસ્મૃતિ લેખક :— પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી પ્રકાશક :— હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી ૧૯૨, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ–૩૮૦૦૧૫ પ્રકાશન ઈ.સ. ૧૯૯૧, પૃ. સંખ્યા ૮૪, કિંમત : રૂા. ૩૦/–.

'જીવનસ્મૃતિ'ની પ્રસ્તાવનામાં લેખક જણાવે છે તેમ તેમણે પોતાના જીવનની સમીક્ષા, પ્રમાણિત નોંધ તથા સ્મૃતિના આધારે લખી છે.

ખ્યાતનામ સંસ્કૃતિપુરુષ અને સંસ્કૃતજ્ઞ એવા શાસ્ત્રીમહોદયનો જન્મ ૧૭ ઑકટોબર ૧૯૧૯ના રોજ તે વખતના વડોદરા રાજ્યના મલાતજ ગામમાં થયો હતો.

બાળપણથી તેઓને વિદ્યાર્જન, ગુણસંપાદન તથા નીતિમત્તા પ્રત્યે અતૂટ લગાવ હતો. એમનું શિક્ષણ મલાતજ, જૂનાગઢ અને અમદાવાદ ખાતે થયું. જે સમયે સંસ્કૃતના અભ્યાસક્રમમાં કોઈ નિયત પાઠ્યપુસ્તક નહોતું (૩૫ માર્કસનું વ્યાકરણ, ૬૫ માર્કસનો અપઠિત કંડિકાઓનો અને શ્લોકોનો અનુવાદ) ત્યારે એમને મૅટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં ૮૭ ગુણાંક પ્રાપ્ત થયા અને સ્કૂલ તરફથી રાણા પ્રાઈઝ (સો રૂપિયા) એનાયત થયું.

જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કૉલેજની એમની કારકિર્દી તેજસ્વિની રહી. અધ્યયન સાથેજ કૉલેજ મેગેઝિન માટે એમણે સંસ્કૃતમાં "ज्योत्स्ना" નામની નવલિકા, "भ्रातृभगिनीयम्" નામનું નાટક, "राज्यश्रीः" નામની ઐતિહાસિક નાટિકા તેમજ "विद्यादेवी" નામના સરસ સ્તોત્રની રચના કરી.

૧૯૪૦માં બી.એ. (ઑનર્સ)ની પરીક્ષામાં તેઓ પ્રથમ વર્ગ સાથે ઉત્તીર્ણ થયા. ઉનાળાની રજાઓમાં એમણે ગુજરાતીમાં 'મેઘદૂત' નામક મૌલિક કાવ્યનું સર્જન કર્યું જેમાં મેઘ દ્વારા તેમના સદ્ગત માતાને સંદેશો મોકલવા માટે પ્રભાસ, જુનાગઢ–ગિરનારથી આરંભ કરીને માનસ સરોવર સુધીનો માર્ગ મંદાક્રાન્તા છંદની ૭૫ કડીઓમાં એમણે આલેખ્યો છે. સંસ્કૃત એપિગ્રાફી તથા પાલી વિષયો સાથે તે વખતની મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ.ની પરીક્ષામાં એમણે ૬૧ % સાથે સફળતા પ્રાપ્ત કરી.

અમદાવાદની ભો. જે. વિદ્યાભવનમાંની પ્રાધ્યાપક તથા પ્રબંધ સંશોધન માર્ગદર્શક તરીકેની સુ. શ્રી શાસ્ત્રીમહોદયની કારકિર્દી નોંધપાત્ર રહી છે. અધ્યાપન અને સંશોધન સાથે એમણે અનેક મૌલિક ગ્રંથોનું લેખન તેમ જ સંપાદન કર્યું, દા. ત. "હડપ્પા અને

'સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૧, અંક ૧–૨, દીપોત્સવી–વસંતપંચમી અંક, નવેમ્બર ૧૯૯૩–ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪, પૃ. ૮૩–૧૦૨.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

મોહેંજો–દડો " (૧૯૫૨), "અશોક અને એના અભિલેખ" (૧૯૭૨), "ચીનમાં પ્રસરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ" (૧૯૭૫), "છોટમ્ કૃત એકાદશી માહાત્મ્ય" (૧૯૫૫, ૧૯૭૩) "શબ્દરત્નપ્રદીપ" (૧૯૫૬) ઇ.

અનેક વ્યાખ્યાનમાળાઓમાં તથા સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વ. ખ્યાતનામ સંસ્થાઓમાં એમનાં વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આયોજિત થયાં. વિવિધ અધિવેશનોમાં તથા જ્ઞાનસત્રોમાં પણ એમણે પોતાનું અનેરુ યોગદાન કર્યું.

પોતાના વિશાળ કુળકુટુંબની રસપ્રદ માહિતી સાથે જ ડૉ. શાસ્ત્રી મહોદયે સ્વકીય વંશાવળી, નોંધપાત્ર સાલવારી, ગ્રંથોની સૂચિ તથા આપ્તજનો, સંશોધકવર્ગ અને સહકાર્યકર્તાઓ સાથેના ફોટાઓનો પણ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરેલો હોવાથી તેમની "જીવનસ્મૃતિ" વધુ સંસ્મરણીય તેમ જ ઉદ્બોધક લાગે છે.

એકંદરે પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી મહોદયની વ્યવસાયાત્મિકા પ્રજ્ઞા, લોકસંગ્રહાત્મક વૃત્તિ તથા સ્નેહસભર સ્વભાવને લીધે તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવક જણાય છે.

પરમોચ્ચ પરમાત્મા તેમને નિરામય દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે એવી અભ્યર્થના છે !

સંસ્કૃત, પાલી અને પ્રાકૃત વિભાગ, ઉમા દેશપાંડે
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

* * *

અધ્યયન અને સંશોધન—લેખકઃ—પ્રા. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી પ્રકાશકઃ—હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી ૧૯૨, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ–૩૮૦૦૧૫ પ્રકાશન, ઈ. સ ૧૯૯૧, પૃષ્ઠ સંખ્યા: ૯૨ કિંમત : રૂ. ૨૦/-

મુ. પ્રા. શાસ્ત્રી મહોદય પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તે પ્રમાણે, "આ લેખસંગ્રહમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય, બૌદ્ધ સાહિત્ય, મિસરની સભ્યતા, ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અને ગુજરાતના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતા વિવિધ વિષયો વિશે અધ્યયન અને સંશોધનના પરિપાકરૂપે વિવેચનાત્મક રજૂઆત કરવામાં આવી છે."

"હરિવંશમાં દ્વારકા અને શ્રી કૃષ્ણ" નામનો પહેલો લેખ ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૮મા અધિવેશન પ્રસંગે શ્રી હરિદાસ વિઠ્ઠલદાસ મોકાણી સુવર્ણચંદ્રકપાત્ર ઠરેલ નિબંધ છે. જેમાં શ્રી કૃષ્ણનું દૈવી સ્વરૂપ અધિક પ્રમાણમાં આલેખાયું છે એવા હરિવંશમાં મળતું સમકાલીન "દ્વારકા નગરીનું વર્ણન લેખકના મત પ્રમાણે પરોક્ષ માહિતી અને કવિકલ્પનાના આધારે થયેલું છે ને આથી એને સમુદ્ર તટે આવેલી ભવ્ય રાજધાનીના આદર્શ વર્ણન તરીકે જ ઘટાવવું ઘટે." (પૃ. ૮). આ વિધાનની વિગતવાર સાધક બાધક ચર્ચા અહીં રજૂ કરવામાં આવી હોત તો

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

લેખ વધારે માહિતીપ્રદ થાત. વૈષ્ણવી શક્તિ ધરાવતા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તરચરિતની કેટલીક પ્રમુખ ઘટનાઓનો નિર્દેશ પણ આ જ લેખમાં જોવા મળે છે.

સુગ્રીવની સહધર્મચારિણી રુમાની મૂક સંવેદનાને અભિવ્યક્ત કરતા બીજા લેખમાં વાલી, તારા, સુગ્રીવ તથા રુમાના ચારિત્ર્યનો અણસાર મળી આવે છે......વાલીના વધ પછી સુગ્રીવને પોતાનું રાજ્ય, પત્ની રુમા તથા દિયેરવટું કરેલી તારા પણ પ્રાપ્ત થઈ. સુગ્રીવની જમણી બાજુએ રુમા બેસતી ને ડાબી બાજુએ તારા બેસતી છતાં લેખકના મત પ્રમાણે સુગ્રીવની પાસે ચલન તો તારાનું જ રહ્યું જે યુવરાજની માતા હતી. પરંતુ " શાંત સન્નારીની સહનશીલતા કોણ સમજશે ? " (પૃ. ૧૬)

તુલનાત્મક તથા ચિકિત્સક દૃષ્ટિકોણથી મુદ્દાઓ ઉમેરીને સદર આલેખન વધુ સાંગોપાંગ કરી શકાયું હોત.

મત્સ્ય, વાયુ, બ્રહ્માંડ, વિષ્ણુ, ભાગવત ઈ. પુરાણોનો આધાર લઈને પુસ્તકના ત્રીજા પ્રકરણમાં લેખકશ્રીએ એવું તારણ કાઢયું છે કે પુરાણો પ્રમાણે મૌર્યવંશની મુખ્ય શાખામાં કુલ ૯ રાજા થયા અને એમણે ૧૩૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. (પૃ. ૨૩).

નીતિમત્તા અને સત્કર્મને પ્રબોધતી તથા બુદ્ધકાલીન સંસ્કૃતિ અને સમાજરચના વિશે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડતી જાતક કથાઓની સોદાહરણ સમજૂતી ચોથા પ્રકરણમાં અપાઈ છે.

મિસરની મહાન રાણી કલીઓપેટ્રાના જીવનમાંથી વિવિધ પ્રસંગો વર્ણવીને આગળના પ્રકરણમાં તેનું પ્રતિભાશાળી, પ્રેરણાત્મક તથા પ્રણયસભર વ્યકિતત્વ આકર્ષક રીતે આલેખાયું છે.

અનેક સંસ્કૃતજ્ઞોએ જેની સવિસ્તર ચર્ચાવિચારણા કરી છે તે સંસ્કૃત રંગભૂમિના નટ નટી વિશેનું તલસ્પર્શી અધ્યયન નાટકોનાં ઉદ્ધરણો સાથે પ્રકરણ ૬માં રજૂ કરેલું છે.

જેના મૂળ પ્રવર્તક બૃહસ્પતિ હતા, તેવા ચાર્વાક લોકાયત મતપ્રણાલીનું સાંગોપાંગ વિવેચન ૭મા પ્રકરણમાં જોવા મળે છે.

જે વિષય અંગે વધુ શ્રદ્ધેય સામગ્રી, વધુ અન્વેષણ અને સંશોધનની આવશ્યક્તા છે તે " દક્ષિણ ગુજરાતમાં પારસીઓનો પહેલો વસવાટ ". તેના વિષે " કિસ્સે-ઈ-સંજાન " નામના અનુદિત ગ્રંથમાંથી મુ. શાસ્ત્રી મહોદયે રસપ્રદ ઉદ્ધરણો ટાંકયાં છે.

ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન તથા પ્રચલિત થયેલા સિંહ તેમજ સોલંકી રાજા જયસિંહ બીજાના રાજ્યકાળ વિશેનું વિવેચન મહત્ત્વના અભિલેખો, શિલાલેખો તેમજ સંશોધકોનાં મંતવ્યો આપીને નવમા તથા દસમા પ્રકરણમાં રજૂ કરાયું છે.

છેલ્લાં બે પ્રકરણો-" નાગરો-ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ " તથા " નાગર કવિ નાનાક " આપણને સંસ્કારી તથા મેધાવી નાગર જ્ઞાતિ તેમજ વેદવ્યાકરણશાસ્ત્ર સંપન્ન પ્રભાસક્ષેત્ર નિવાસી કવિ નાનાક વિશેની માહિતી પૂરી પાડે છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

" અધ્યયન અને સંશોધન " પરક આ લેખસંગ્રહ પરથી મુ ડૉ શાસ્ત્રીમહોદયની વ્યાપક સંશોધનવૃત્તિ તથા વિવિધવિદ્યાવ્યાસંગ પ્રમાણિત થાય છે. તેઓને અભિવાદન !

સંસ્કૃત, પાલી અને પ્રાકૃત વિભાગ
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

—ઉમા દેશપાંડે

* * *

પુસ્તક-સમીક્ષા : 'અનુભૂતિ'-હિન્દી કાવ્યસંગ્રહ કવયિત્રી-ડૉ. નલિની પુરોહિત; **પ્રકાશક :** નિખિલ પ્રકાશન, A-81, રાધાકૃષ્ણ પાર્ક, અકોટા સ્ટેડિયમ પાસે, વડોદરા. **આવૃત્તિ :** પ્રથમ, ૧૯૯૩ કિં. રૂા. 45-00

લગભગ ૧૩૯ જેટલી નાની-મોટી હિન્દી કવિતાઓનાં કવયિત્રી ડૉ. નલિની પુરોહિત ગુજરાતીભાષી હોવા ઉપરાંત વ્યવસાયે વિજ્ઞાનનાં અધ્યાપિકા છે. સાહિત્યથી ભિન્ન જ નહીં પરંતુ વિપરીત એવા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કાર્યરત રહેવા છતાં હિન્દીમાં કાવ્ય-રચના કરવા બદલ તેઓ ખરેખર અભિનંદનનાં હકદાર છે. વડોદરામાં હિન્દીના કવિઓ છે જેમાં કુ. મધુમાલતી ચોકસી, ડૉ. પારુકાંત દેસાઈ, અઝીઝ કાદરી, ખલીલ ધનતેજવી, ક્રાંતિ યેવતીકર, ડૉ. વિષ્ણુ વિરાટ, માણિક મૃગેશ, ડૉ. પ્રસાદ, શ્રીમતી ભારતી પાંડે વગેરે. હવે તેમાં ડૉ. નલિનીજીનું નામ ઉમેરાતાં ગૌરવ અને આનંદનો અનુભવ થાય છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહ સૌંદર્ય, રાગ-વિરાગ, ઇચ્છાઓ, વિચારો, સંવેદનો, આશા-નિરાશા, પીડા, નાના-નાના અનુભવો અને સ્મૃતિઓની અનુભૂતિઓ નિરૂપતો, વાંચવો ગમે એવો કાવ્યસંગ્રહ છે. વસ્તુ કરતાં વ્યક્તિલક્ષિતાનો સ્વર પ્રમુખ છે. ભાવનાઓ, વિચારો અને વ્યંગ્યની કેટલીક ઉક્તિઓ, કાવ્યપંક્તિઓ વારંવાર વાંચવી ગમે તેવી છે.

પ્રકૃતિ ડૉ. નલિનીનો પ્રિય કાવ્ય-વિષય છે. વિજ્ઞાન અને કાવ્ય એ બન્ને વિરોધી પ્રવૃત્તિઓએ એમના જાગરૂક અને સંવેદનશીલ હૃદયમાં ભાવોદ્દેલન જગવ્યું હોય એ સ્વભાવિક છે. 'એક ફાગુની શામ', 'મેરા ગાંવ', 'ભીની સુબહ', 'એક ફૂલ', 'એક સંધ્યા' જેવી કવિતાઓ એનાં સરસ ઉદાહરણો છે.

વ્યક્તિગત ભાવાભિવ્યક્તિ માટે કાવ્યનો સફળ નિર્વાહ નલિનીજી કરી શકયાં છે. 'નિતાન્ત અકેલી', 'મન મેરા', 'સ્પર્શ', 'બચપન કે આગે', 'દુનિયા કે રંગ', 'કાગજ કી નાવ' 'ખાલીપન', 'દર્દ'માં કવયિત્રીની નાજુક નમણી ભાવનાઓનું સંવેદનમય નિરૂપણ થયું છે. જો કે આવું અન્ય કેટલીક રચનાઓમાં-ખાસ કરીને ક્ષણિકાઓમાં થવા નથી પામ્યું.

વ્યંગ્ય, હિન્દી કવિતાની-આધુનિક કવિતાની સર્વસામાન્ય પ્રવૃત્તિ છે. ગઝલ જેવું નાજુક-ખયાલ રોમેન્ટિક કાવ્યસ્વરૂપ પણ આ પ્રવૃત્તિનું શિકાર બની ગયું છે. આમ તો નલિનીજીનું

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

વ્યક્તિત્વ-પ્રકૃતિ, પ્રવૃત્તિ વ્યંગ્યકારના ભરનું નથી, છતાં 'ગિરગિટ કે રંગ' કવિતામાં આજની રાજકીય સ્થિતિ પર તેઓ સફળ વ્યંગ્ય કરી શક્યાં છે. જો કે આ રસ્નો સીધો-સપાટ છે. ઉદાહરણ જોઈએ :

"क्यों गिरगिट को मार रहे हो। बेचारा निहत्था जीव। भगवान का बना एक रूप है। मारना है तो उसे मारो। जो गिरगिट बन। धर्म का अर्थ बदल रहे हैं। दुनिया की भीड में। चोला बदल। हमें तुम्हें लड़ा। अपनी हुकूमत बजा रहे हैं।"

આ પંક્તિઓમાં રહેલો વ્યંગ્ય કેટલો સાર્થક અને સત્ય લાગે છે! જો કે સત્યકથનની સપાટતા વ્યંગ્યની ધારને બુઠ્ઠી કરી નાંખે છે!

આ કાવ્યસંગ્રહની નાની-મોટી કવિતાઓમાં એકલ-દોકલ એવી સરસ, સચોટ કાવ્યોક્તિઓ વાંચવા મળી જાય છે કે સહૃદય પાઠક સહાનુભૂતિ અને ધૈર્યપૂર્વક ખોળી શકે. ડૉ. નલિની પુરોહિતમાં રહેલી ભાવિ સફળ કવયિત્રીની સંભાવનાના સંકેતો એમાં છુપાયેલા છે. આ આશાસ્પદ સ્થિતિ આ કાવ્યસંગ્રહનું આગવું મૂલ્ય છે.

અંતમાં કેટલીક અગત્યની વાત. કાવ્યસંગ્રહમાં અનેક સ્થળોએ મુદ્રણ દોષો નજરે પડે છે. ક્યાંક ક્યાંક તો તે મુદ્રણદોષો નથી પણ ભાષા તથા વ્યાકરણના આંખે ઊડી વળગે તેવા દોષો છે. કદાચ પ્રકાશન પૂર્વેની નિષ્કાળજી, અસાવધાની કે ઉતાવળના કારણે આમ થયું હશે. કોઈ અન્ય આ દોષદર્શન તરફ આંગળી ચીંધે તેના કરતાં સ્વદોષદર્શન જ ઉત્તમ અને સાર્થક ગણાશે. અસ્તુ.

'અનુભૂતિ' કેવળ અનુભૂતિના પ્રથમ પર્યાયથી અભિવ્યક્તિનાં સબળ સોપાનો સર કરે, એવી શુભેચ્છા!

હિન્દી વિભાગ,
ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ,
એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.

કે. એમ. શાહ

* * *

સાંપ્રત સહચિંતન—ભાગ ૫, લેખક : રમણલાલ ચી. શાહ, પ્રકાશક : શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૮૫, સરદાર વી. પી. રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. મૂલ્ય રૂ. ૨૫=૦૦, પૃ. ૧૯૬, પ્રથમ આવૃત્તિ જૂન, ૧૯૯૪.

પોતાના કોમી રાઈટના વિસર્જનથી આરંભાતો આ ગ્રંથ ચૌદ જેટલા વિવિધ વિષયોને આવરી લે છે. સર્વ શ્રી જે કૃષ્ણમૂર્તિ, સરહદના ગાંધી બાદશાહખાન અને ઇંદિરા ગાંધી—એ ત્રણ એમાં નિવાપાંજલિઓ છે. અસંવિભાગો ન હુ તસ્સ મોકળો, અમારિપ્રવર્તન, માયન્ને અસણ-પાણસ્સ, રાતા મહાવીર અને શ્રવણ બેલગોડા એ પાંચ એક યા બીજે રૂપે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉપર

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

લેખકનું પોતાનું ચિંતન રજૂ કરે છે. 'કુદરતી આપત્તિઓ' અને 'નિર્દય હત્યાની પરંપરા' એ બે તત્કાલીન પરિસ્થિતિ ઉપર લખાએલ નિબંધો છે. 'ચિખોદરાની આંખની હોસ્પીટલ' એક રીતે ડૉ. દેશીની કામગીરીને બિરદાવતો પરિચયાત્મક લેખ છે તો 'ખાલી'નો સભર ઇતિહાસ હિમાલયની એક એવી જગ્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે જેણે અંગ્રેજના કાળથી આજ સુધી અનેક વારાફેરા જોયા છે છતાં ઇતિહાસની રસપ્રદ માહિતીથી સભર છે. 'ચરણુ–ચલણનો મહિમા' એવો નિબંધ છે કે જેમાં ચાલવાની કળાની આસપાસ લેખકની કલમ ખૂબ ચાલ્યા જ કરતી દેખાય છે જ્યારે 'સિલાપદિકારમ્' એક તમિલ મહાકાવ્યનો પરિચય આપણને કરાવે છે.

તમિળ મહાકાવ્ય 'સિલાપદિકારમ્' એ મહાકવિ ઇલંગો અડિયલે લખ્યું છે. લગભગ ૧૮૦૦ વર્ષ જૂનું છે અને આ પણ એટલા જ રસથી વંચાય છે. એ કાવ્યની નાયિકા કન્નગીનું પૂતળું મદ્રાસના સમુદ્ર કિનારે જોવા મળે છે. એ આજે દેવી તરીકે દક્ષિણમાં પૂજાય છે. મહા–કાવ્યના લેખક અને એમણે આલેખેલી કથાની નાયિકા કન્નગી જૈન છે અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો એ કાવ્યમાં સહજ રીતે આવી ગયા છે. આના આધારે બીજાં કાવ્યો પણ તમિળમાં રચાયાં છે. એટલી ક્ષમતા એ મહાકાવ્યમાં છે.

કાવ્યની ભૂમિકા તથા કથાસાર શ્રી શાહે એક તંત્રીની કલમે લખાતો હોય એમ આલેખ્યો છે.

એ કરતાં તંત્રી લેખ જેવા લેખ 'નિર્દયહત્યાની પરંપરા' અને 'કુદરતી આપત્તિઓ' છે. કંઈક અંશે 'ચરણુ–ચલનનો મહિમા' કોઈ વિશેષાંક માટે લખતા હોય તે રીતે લખાએલો લાગે છે. અલબત્ત એમાં 'પ્રબુદ્ધ જીવન' જેવા સામયિકના તંત્રીની સાહિત્યિક અને ચિંતનાત્મક કલમ છતી તો થાય છે જ. દા. ત. 'વખતો વખત આવા સળગતા દાવાનળને શાંત કરવાનો ઉપાય શો? જ્યાં સુધી ગરીબી અને લાચારી છે અને અન્ય દ્વારા તેનો લાભ ઉઠાવવાની સ્વાર્થી મનોવૃત્તિ છે ત્યાં સુધી કાયમનો કોઈ ઉપાય તો કયાંથી મળી શકે? (પૃ. ૭૧) માણસ કુદરતી રીતે ડહાપણવાળો છે. તે શાંતિથી, સ્વસ્થતાથી, સુખથી પોતાનું જીવન જીવવા ઇચ્છે છે એને છંછેડનારાં પરિબળો જેમ ઓછાં તેમ તે એવું જીવન વધુ સારી રીતે જીવી શકે (પૃ. ૭૨) માનવતાનો સર્વત્ર ઉત્કર્ષ થાય તેવું વાતાવરણ સર્જાય 'એ માટે આપણે પ્રાર્થના કરવી જ રહી!' (પૃ. ૭૩)

'કુદરતી આપત્તિઓ'માં લાતુર અને ઉસ્માનાબાદમાં અચાનક થએલા ભૂકંપ વિષે વાત કરતાં લેખક અનેક કુદરતી આપત્તિઓમાં ભૂકંપની આપત્તિ મોટી ગણાવે છે કારણ કે એની ચોક્કસ આગાહી કરવાનું હજી શોધાયું નથી. પછી એ વિસ્તારમાં રાહતના કાર્ય માટે સરકારી અને અન્ય સંસ્થાઓ બહાર પાડે છે તેનું વિશ્લેષણ પણ ધ્યાન પાત્ર છે. (પૃ. ૨૮–૨૯) પણ લેખક લેખના અંતે આશાવાદ પ્રગટ કરતાં કહે છે: 'વિનાશની કળ વળતાં થોડા વખતમાં જ માનવ જાત ફરી પાછી બેઠી થઈ જાય છે? (પૃ. ૩૪) અને અંતે ઉમેરે છે કે વૈજ્ઞાનિકો આ દિશામાં સંશોધન કરે (પૃ. ૩૪). કુદરતે સર્જેલી આપત્તિઓ અને યુદ્ધ વગેરે દ્વારા ખુદ માનુએ સર્જેલી આપત્તિઓ એમ ઉભયમાંથી માનવજાતને મુક્ત કરવાની દિશામાં મનુષ્યનું

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ચિત્તતંત્ર કામે લાગી જાય એવો શુભ અવસર ક્યારે આવશે? (પૃ. ૩૪) આ ઉભય લેખોમાં લેખકનું સંવેદનશીલ હૃદય ધબકતું દેખાય છે.

'ચરણ-ચલનનો મહિમા' અને 'માયન્ને અસણુપાણસ્સ' એ બે લેખોને સાથે વાંચવા જોઈએ. એકમાં માપસર આહારનું મહત્ત્વ છે, તો બીજામાં એનું સમતોલન જતું રહેતાં ચાલતા રહેવાનું માહાત્મ્ય છે.

અલબત્ત પ્રથમમાં આજનો વાહનવ્યવહાર, સગવડો વગેરેનું એમનું માહિતી સભર જ્ઞાન દેખાય છે. સાથે સાથે સાહિત્યિક સ્પર્શ પણ વર્તાય છે જ. દા.ત. 'ચાલવાનું ગમતું નથી એટલે શરીરમાં ચરબીનો વધારો થાય છે. શરીરમાં ચરબીનો વધારો થાય એટલે ચાલવાનું કુદરતી રીતે ગમતું નથી. (પૃ ૧૬૪) પછી ચાલવાની કળા જુદીજુદી ચાલ વર્ણવી છે અને છેલ્લે માણસ એકલો ચાલ્યો જતો હોય તો તે 'નિસર્ગ સાથે જુદી જાતનું ઐક્ય અનુભવે છે (પૃ. ૧૭૫) એમ કહી 'ચરેવ મુનિ' કહે છે.

આના સંદર્ભમાં 'માયન્ને અસણુપાણસ્સ'માં આવતાં વાક્યો નોંધવા જેવાં છે: 'માણસના શરીરના પોષણ માટે બહુ આહારની જરૂર નથી.' 'ઓછું ખાવું એ વ્યક્તિના હિતની વાત છે.' (પૃ. ૮૪-૮૫)

'અસંવિભાગો ન હુ તસ્સ મોક્ખો' એ ભલે જૈનશાસ્ત્ર દશવૈકાલિકનું સૂત્ર હોય પણ એમાં આજના જમાનામાં જ્યારે સ્વાર્થવૃત્તિ ફૂલતી ફાલતી જણાય છે ત્યારે સમાજના ધારકબળ માટે મહત્ત્વનું સૂત્ર છે. લેખક કહે છે: 'સંસારમાં કોઈપણ જીવ જન્મજન્માંતરની દૃષ્ટિએ એકલો જીવી શકતો નથી.' (પૃ. ૭) એ સંદર્ભે પણ એણે સરખી વહેંચણી કરીને જ જીવવું જોઈએ, ખાવું જોઈએ. 'ખવડાવીને ખાઓ' (પૃ. ૮) એ પ્રાચીન અતિથિદેવો ભવ-સૂત્રનો સાદો અર્થ છે. આવા સદ્ગુણોનો વિકાસ જ માનવ સમાજને ટકાવી રાખે છે. 'ગુણ વિકાર એ અધ્યાત્મિક વિકાસની પૂર્વ ભૂમિકા છે.' (પૃ. ૧૨)

એવું જ 'અમારિપ્રવર્તન' અહિંસાના ફેલાવા વિષેમાં કહ્યું છે. 'અહિંસાધર્મનું જાતે આચરણ કરવું એટલું જ બસ નથી. બીજાને પણ એવું આચરણ કરવા માટે પ્રેરણા કરવી જોઈએ (પૃ. ૧૩) મન, વચન અને કાયાથી હિંસા ન કરવી, કરાવવી (પૃ. ૧૪) આનું તાર્કિક કારણ આપતાં લેખક લખે છે:—"દરેક જન્તુને જીવવું ગમે છે કોઈને મરવું ગમતું નથી" (પૃ. ૧૫) તેથી પણ અહિંસા આચરવી જરૂરી છે. ઐતિહાસિક આધાર લઈ કુમારપાળે અને અકબરે માંસાહારની મનાઈ કરેલી તે નોંધી લેખક આપણને પૂછતા હોય તેમ લોકશાહીમાં અકબર કે કુમારપાળ જેવો હુકમ બહાર પાડવામાં કેવી મુશ્કેલી હોય છે તે કહી દે છે. (પૃ. ૨૨)

'રાતા મહાવીર' અને 'શ્રમણ બેલગોડા' લેખકને સંશોધકની માફક ઊંડી ખોજ કરવાનું ગમે છે તેના દ્યોતક છે. બંને તીર્થ છે પણ એની વિશેષતા બતાવવાની સાથે રાતા મહાવીરની પ્રતિમાની નીચે ગર્જસિંહ કેમ મૂકયો હશે તે (પૃ. ૧૪૩) અને બાહુબલિજીની પણ

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

કૂટની ઊંચી પ્રતિમા પર્વતમાંથી કોતરેલી છે એમ કહી તેના શિલ્પ વિષે વાત કરતાં લખે છે. ‘અદ્દભુત અને અપૂર્વ એવા ઉપશમનો, શાંતિ અને કરુણાનો, ત્યાગનો અને વિરક્તિ ભાવ’ એ પ્રતિમામાં કંગરેલો છે. (પૃ. ૧૭૯)એ પછી આખો ઇતિહાસ શોધી શોધીને મૂકયો છે.

‘ચિખોદરાની આંખની હોસ્પીટલ’માં ડૉ. દોશીનું ચરિત્રચિત્રણ ખરે જ પ્રશંસનીય છે. એમની સાદાઈ બતાવવા રેલ્વેની મુસાફરી કરવાની એમની રીતનો પ્રસંગ હૃદયસ્પર્શી છે. સંસ્થાને એમણે તથા એમનાં ધર્મપત્ની ભાનુબેને જીવન સમર્પી દેવાનો નિર્ણય કર્યો તેને પણ લેખકે સરસ રીતે બિરદાવ્યો છે. એ લેખના સમાપનમાં ‘આવી સામાજીક સેવાભાવી સંસ્થાઓની મૂલ્યવાન યોગદાનની એટલી જ જરૂર રહેવાની’ એમ કહી એ સંસ્થાને ઉત્તમ રીતે બિરદાવી છે. (પૃ. ૧૩૧)

‘ખાલી’નો સભર ઇતિહાસ એ શીર્ષક જ સૂચવે છે કે હિમાલયમાં આવેલી રમણીય જગા ‘ખાલી’ની વિશેષતાઓ એમાં ભરી પડી છે. લેખક નોંધે છે: ‘હિમાલય એટલે રમ્ય સ્થળોનું જાણે સંગ્રહસ્થાન.’ (પૃ. ૯૭) અલમોડાથી ૧૫ કી.મી. દૂરનું ખાલી સર હેન્રી, વિલ્સન, ગાંધીજી વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, જવાહરલાલ, ભાસ્કર સ્વામી અને છેલ્લે નવનીતભાઈએ કેવી રીતે વિકસાવ્યું અને મા આનંદમયી પણ ત્યાં પધારેલાં વગેરે રસપ્રદ છે.

‘ઇન્દિરા ગાંધી’ લેખમાં તેઓ લખે છે, ‘શ્રીમતી ગાંધી પ્રચંડ નારીશક્તિનાં પ્રતીક હતાં’ (પૃ. ૧૩૩) શક્તિ કયાંથી આવી તે તેમના થએલા ઉછેર દ્વારા બતાવી લેખક ઉમેરે છે: ‘મહાપુરુષોની વચ્ચે ઉછરવું એ લાભ તો ખરો. પરંતુ પોતાની સ્વકીય કહી શકાય એવી તેજસ્વી પ્રતિભા વિના આટલી સિદ્ધિ સાંપડે નહિ’ (પૃ. ૧૩૪) એમની પ્રતિભાને તેમણે અનેક વિશેષણોથી નવાજી છે (પૃ. ૧૩૬) છતાં તેઓ તેમના નરસાં પાસાંથી પણ પરિચિત તો છે જ. પણ માણસે તો સારાં લક્ષણોમાંથી જ બોધપાઠ લેવો જોઈએને! એ જ એમની સાચી શ્રદ્ધાંજલિ હોય!

એમની ચરિત્રચિત્રણની શક્તિ ‘બાદશાહખાન’ને અપાયેલી અંજલિમાં પૂર બહારમાં જણાય છે. સ્વયંસેવક તરીકે નોંધેલું ‘ચહેરા પર સતત નિર્દોષ સ્મિત’ લેખકનું મહામૂલું સંભારણું છે. (પૃ. ૧૧૨) ૯૮ વર્ષની વયે મરણને શરણ થનાર એ ખુદાઈ ખિદમતગારને થએલા અન્યાયને તેમણે અહીં સરસ વાચા આપી છે. ‘સંત પ્રકૃતિના એ મહામાનવ’ (પૃ. ૧૧૫) રાજનૈતિક ભૂલોનાં જે લાંબે ગાળે પરિણામો દેખાય તેના ઉદાહરણરૂપ હતા. બાદશાહખાનની ધરપકડ વખતે ભારત મૂક સાક્ષી બન્યું (પૃ. ૧૧૭) એમ કહીને એ મહાપુરુષને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો ચિતાર આપી દીધો છે. જો કે જવાહરલાલ નહેરુ એવોર્ડ તથા ભારતરત્નનો ઇલ્કાબ આપી ભારતે એમનું એ દુઃખ હળવું કરવાનો યત્ન કર્યો એ સારૂં થયું અને એમની તબીબી સારવાર છેલ્લે કરી શકવા બદલ ભારત ભાગ્યશાળી થયું ગણાય એમ કહી અંજલિને પૂર્ણ કરી છે.

આ સંગ્રહનો સર્વોત્તમ લેખ કહી શકાય તેવો જે. કૃષ્ણમૂર્તિની વિચારધારાને સ્પષ્ટ કરતો લેખ સૌએ વાંચવા જેવો છે. છે એમના મૃત્યુ પછીની શ્રદ્ધાંજલિ જ. ‘એક પવિત્ર પ્રાજ્ઞ પુરુષની

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

મોટી ખોટ' (પૃ. ૯૦)નો ખાલીપો પૂરવાના પ્રયત્નરૂપે આ અંજલિ હોય એવો અનુભવ વાચકને થાય છે. 'નેવું વર્ષની ઉંમરે વિચારશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ એટલી જ સતેજ જોઈને સાનંદાશ્ચર્ય' અનુભવતા (પૃ. ૯૧) લેખક નોંધે છે કે, 'તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં વાતાવરણમાં એમની પવિત્રતાની સુરભિ પ્રસરી રહેતી (પૃ. ૯૨) એમની વિચારધારાને સ્પષ્ટ કરતાં લેખક નોંધે છે:—સત્ય નિર્બંધ છે, પારાવાર છે, અસીમ ને સનાતન છે, સ્વાયત્ત છે. એની ખોજ કરવી હોય તેણે ધર્મ, સંપ્રદાય, ફિરકા, પંથ, ધર્મગ્રંથો, ધર્મગુરુઓ ઈત્યાદિના સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ બંધનમાં રહેવાનું પોષાય નહિ. (પૃ. ૯૫) છતાં લેખક ધરતીની વાસ્તવિકતા વિસરતા નથી અને તેથી જ નોંધે છેઃ 'અલબત્ત નીચેની કેટલીક કક્ષાઓ વટાવીને આગળ નીકળી ચૂકેલા ઉચ્ચતર આત્માઓ માટેની આ વાત છે. (પૃ. ૯૬) આમ લેખને અંતે જે. કૃષ્ણમૂર્તિ વિષે વાચકના મગજમાં તેમના વિશેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ઉપસાવવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે.

આમ સઘળા મળીને ૧૪ લેખોમાં વિવિધતા સાથે એકતાનો તંતુ વણાએલો જણાય છે. લખાયું છે સમય, સમય પર પણ એમાંથી શ્રી રમણભાઈની પણ એક આગવી છાપ એ ઊભી થાય છે કે તેઓ વિચારે છે ઘણું, ચિંતે છે ઊંડું અને લખે છે સર્વગ્રાહી.

વડોદરા. **ડૉ. હરિપ્રસાદ શિ. જોષી**

યોગતત્ત્વચિંતન : લેખિકા : ડૉ. સુરક્ષા એસ. મહારાજા, પ્રકાશક : ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞા ટ્રસ્ટ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ, ૧૯૯૪, પૃ. ૬૦, કિં. રૂા. ૧૫/–.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પ્રારંભમાં ગંગોત્રીસ્થિત સ્વામી શંકરાનંદની શુભેચ્છા અને શુભાશિષ સહિત શ્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રીનું આમુખ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી શાસ્ત્રી યોગ્ય રીતે નોંધે છે કે "યમ–નિયમ તથા આસન–પ્રાણાયામ"વગેરે તો યોગસાધનાનાં પ્રાથમિક સોપાન છે, યોગમાં વિશેષ મહત્ત્વ છે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું..........સંત કવિ છોટમે (૧૮૧૨–૧૮૮૫) ગુજરાતી પદ્યમાં આ બંને દર્શનો–સાંખ્ય અને યોગનો સંક્ષિપ્ત પરિચય સુબોધ શૈલીમાં આપ્યો છે." (પૃ. ૬). તેઓ વધુમાં નોંધે છે કે " શ્રી સુરક્ષાબહેન મહારાજાનું 'યોગતત્ત્વ-ચિંતન' એ વિષયનો ભાવવાહી પ્રવાહી પદ્યમાં સુબોધ પરિચય કરાવે છે." (પૃ. ૭).

ગંગોત્રીસ્થિત યોગી આનંદઘન સ્વસ્તિવાકયમ્‌માં સુરક્ષાબહેનને વિદુષી પંડિતા કહેતાં ગર્વ અનુભવે છે. તે નિવેદનમાં લેખિકાએ એકરાર કર્યો છે કે કવિ છોટમના 'યોગસાર' પુસ્તક દ્વારા જ પોતાને પદ્ય–ગદ્યનો વિચાર સ્ફુર્યો છે.

યોગનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં યોગનાં આઠ અંગોનો પરિચય કરાવતાં લેખિકા કહે છે કે—

For Private and Personal Use Only

"સર્વ દર્શનોમાં યોગનો ક્રિયાકલાપ અનેરો;
સેશ્વર સાંખ્યમાં ઇશ્વરતત્ત્વનો તાણોવાણો અનેરો." (પૃ ૧૪)

યોગ આપણું કેળવણીશાસ્ત્ર છે. અષ્ટાંગયોગમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનો સમાવેશ થાય છે. પ્રારંભના ચાર યોગ દ્વારા મનુષ્યના નૈતિક જીવનનું અને શરીરનું ઘડતર થાય છે. ત્યાર પછીનાં બે અંગ ચિત્તની કસરત છે. સ્વસ્થ શરીરમાં જ સ્વસ્થ ચિત્ત સંભવી શકે છે. અહીં ક્રમશઃ અષ્ટાંગયોગનું પદ્ય–ગદ્યમાં નિરૂપણ થયું છે.

યોગદર્શન પ્રક્રિયા સાધવાથી કૈવલ્યમોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

"મોક્ષપદ આત્માનુસંધાન; કૈવલ્યપદ છે પરબ્રહ્મસ્થાન." (પૃ. ૧૬)

ગીતાકાર સમત્વને યોગ કહે છે અને રૂઢ સમજ એવી છે કે પ્રભુ સાથે સંયોગ એટલે યોગ. સુખદુઃખના અનુભવ પ્રમાણે આપણને ખુશી–નાખુશી થાય છે. રાગ–દ્વેષ જેવાં આંતર કારણોને લીધે મનમાં ઉદ્વેગ રહ્યા કરે છે.

"રાગ, દ્વેષ ને અસ્મિતાથી, બનો ઉપરામ મનસ ચિત્તથી". (પૃ. ૧૮)

ચિત્તને રાગ, દ્વેષ અને અહંકારથી રહિત બનાવવા પુરુષાર્થ કરી એકાગ્ર બનાવવું જોઈએ, તો જ આત્મતત્ત્વની ઓળખ થાય. વૃત્તિનું નિયમન કરવાની, તેને રોકવાની શિસ્ત એટલે યોગ.

"આધિ, વ્યાધિ ઉપાધિની જાળ સંસારમાં;
સર્વ પ્રારબ્ધજાળ કાપે યોગ જ જ્ઞાન ક્ષણમાં". (પૃ. ૨૦)

રાજયોગની સાધના સિદ્ધ કરવાથી સનાતન શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને યોગસાધનાથી પ્રાપ્ય વિવેકજ જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધકર્મોનો પરિહાર થાય છે. સર્વ કર્મો નિષ્કામભાવે ઇશ્વરને સમર્પણ કર્યાથી હૃદયમાં અનેરો આનંદ ઉપજે છે. આ ક્ષણે મનનો સમનસ્કયોગ પૂર્ણભાવે પ્રગટ થાય છે.

"નિષ્કામ કર્મે અંતર શુદ્ધિ ઇશ્વરાનુસંધાન ગતિ." (પૃ. ૩૦).

ગીતાનો કર્મયોગ નિર્મળભક્તિરૂપ ઇશ્વરપ્રણિધાન છે. અહીં પાતંજલ યોગદર્શન અને ગીતાની વિચારસરણી એકરૂપ બને છે. ગીતા મુજબ—

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते (૬.૩૫)

જીવનકળા જીવંત વસ્તુઓ સાથે સંબંધિત છે. યોગસૂત્રકાર જીવનકળાવિધાયકનાં બે જ સાધન બતાવે છે: વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ. વૈરાગ્ય એટલે પોતાના અંતઃકરણ ઉપર કાબૂ. આ માટે કેટલાંક વ્રતો કડક શિસ્તરૂપે પાળવાનાં હોય છે.

"તન, મન, વચનથી શુદ્ધપણાનો નિયમ પાળવામાં પ્રીતિ." (પૃ. ૩૨)

યોગી તંદુરસ્ત અને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શકે છે જો તેને પોતાના પ્રાણ ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ રાખતાં આવડે તો. અહીં લખ્યુ છે કે—

'વાયુની સ્થિરતા અર્પે આયુષ્ય માનવીને લાંબુ,
યોગી ભોગવે નિરોગી જીવન જો વાયુને બાંધે." (પૃ. ૩૮)

યોગનો અર્થ મહર્ષિ પતંજલિને મન '**युज् समाधौ**' છે. અર્થાત યોગસાધનાની ચરમ-સીમા સમાધિમાં છે. સમાધિ સિદ્ધ થયે સાધક જીવન્મુક્ત યોગી બની કૈવલ્યપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

"યોગનું હાર્દ સાર્થક સમાધિમાં" (પૃ. ૫૪)

અંતમાં ગુરુમહિમા વર્ણવી અષ્ટાંગયોગને અમૃતફળરૂપે દર્શાવ્યો છે.

"ગુરુ વિણા યોગ ન સિદ્ધ થાયે......" (પૃ. ૬૦)

પ્રસ્તુત પુસ્તક દ્વારા લેખિકાએ પતંજલિના અગાધ જ્ઞાનસાગરરૂપ યોગસૂત્રને પદ્ય-ગદ્યમાં સૂત્રાત્મકરૂપે રજૂ કર્યું છે. ધન્યવાદ.

પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર, **ઉષા બ્રહ્મચારી**
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

* * *

માતૃભૂમિ (કચ્છ)નાં સંસ્મરણો......૧૯૩૬......૧૯૯૪ : લેખક : લવજી અર્જુન રાઠોર, પ્રકાશક : ડૉ. નલિની પુરોહિત, A–૮૧, રાધાકૃષ્ણપાર્ક, અકોટા સ્ટેડિયમ પાસે, અકોટા, વડોદરા—૩૯૦ ૦૦૨, ૧૯૯૪, પૃ. ૭ + ૧૧૭, કિ. રૂા. ૩૫/–.

પ્રસ્તુત પુસ્તક ગાંધીવાદી, દેશભક્ત, સમાજસુધારક અને ધર્મરક્ષક એવા લેખક–શ્રી લવજી અર્જુન રાઠોરનાં સુપુત્રી શ્રીમતિ ડૉ. નલિની પુરોહિત દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં માસિક પત્રિકા "નૂતન પ્રકાશ" અને "કચ્છ ક્ષત્રિય પ્રકાશ"માં ૧૯૩૬ થી ૧૯૯૪ સુધીમાં છપાયેલા કેટલાક લેખોનું સંકલન છે.

પ્રાક્કથનમાં તેમનાં પુત્રી નલિનીબેન લખે છે કે "સાચા સમાજસુધારક, ગાંધીઅનુયાયી, યૌવન-ઉત્સાહથી પ્રેરિત આડંબરહીન, અતિ સાધારણ દેખાતા અસાધારણ પુરુષ છે." તેમ જ, "અહિંસા–શાંતિને પૂજતા, ગાંધીમય બની માતૃભૂમિ પૂજતા, રાજારામ બની સ્ત્રીઓને પૂજતા, આલોચક બની સમાજને પૂજતા, ઇતિહાસમય બની સંસ્કૃતિને પૂજતા એવા પિતાને 'અમે સૌ' પૂજતાં." પ્રાક્કથનમાં લખાયેલાં પ્રત્યેક શબ્દમાં પુત્રીનો પિતા પ્રત્યેનો પ્રેમ, લાગણી અને ગૌરવનો ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

કુલ ઓગણત્રીસ લેખો એકસોસત્તર પાનામાં સમાવિષ્ટ કર્યા છે. આઝાદીનો સમય હોવાથી લેખકશ્રીની રગેરગમાં દેશભક્તિ વણાયેલ હતી. કટ્ટર ગાંધી અનુયાયીની છાપ તેમના લેખોમાંથી ઉપસે છે. તે સમયે ચોમેર ગાંધી જુવાળ ફેલાઈ ગયો હતો. માતૃભૂમિ પ્રત્યે અતૂટ લાગણી ધરાવતા સ્વદેશપ્રેમી અને ખાદીધારી એવા લેખકશ્રી કચ્છના ખેડાઈ ગામના વતની અને કચ્છ ગુર્જર જ્ઞાતિના હતા. પોતાની જન્મભૂમિ કચ્છના અને સ્વજ્ઞાતિના ઉત્થાન માટે તેઓ ખૂબ સજાગ હતા. સ્ત્રી જાગૃતિ, વિદ્યાર્થીનો વિકાસ અને તેમના શિક્ષણ માટે તેમણે ખૂબ પ્રયત્ન કરેલા. તેઓ અંધશ્રદ્ધાના વિરોધી અને નવઘડતરના હિમાયતી હતા એવું તેમના લેખોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન, તેમની જાગૃતિ, વિકાસ તેમજ શિક્ષણ વિષે લેખક ચિંતિત હતા. તેમના લેખો જેવા કે, "આપણી જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન," "કન્યા શિક્ષણની આવશ્યક્તા", "ઘૂંઘટપટ" વગેરેમાં લેખકે સમાજમાં સ્ત્રીની દુર્દશા જોઈ દુઃખ વ્યક્ત કર્યું છે. અજ્ઞાનતા અને નિરક્ષરતાનાં પડળોએ સ્ત્રીઓનાં જ્ઞાનચક્ષુઓને ઢાંકી દીધાં છે. ભાવિ પ્રજાને સુસંસ્કૃત બનાવવા બહેનોને સંસ્કારી અને જ્ઞાની બનાવો, તેમને અધિકાર માટે લડવા પ્રેરો. સ્ત્રીને ગૃહિણી માત્ર ન બનાવતાં સમગ્ર વિશ્વની સાચી સ્ત્રીશક્તિ બનાવો. સ્ત્રી એ પુરુષની અર્ધાંગના છે એ ધ્રુવસત્ય છે. દીકરા અને દીકરી વચ્ચે ભેદ ન રાખવા જણાવીને લેખક તેને અનુસર્યા છે. "ઘૂંઘટપટ"માં જણાવ્યું છે કે લાજ કાઢવા જેવી પ્રથાઓ નવોઢાના જીવનનો નાશ કરી રહી છે એ માટે તેનો બહિષ્કાર કરો. લાજની 'મર્યાદા'માં નરી 'મૂર્ખતા' છે તેવું તેઓ જણાવે છે. "કબીરવડ" અને 'તાજમહાલ" લેખોમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થયો છે.

જ્ઞાતિબંધુના વિકાસાર્થે "અભ્યુદય મંડળ" અને "વિદ્યોત્તેજક ફંડ" એકત્ર કરવાનો લેખકનો પ્રયાસ જ્ઞાતિપ્રત્યેની તેમની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. સુજ્ઞ જ્ઞાતિબંધુઓને "આપણી જુની પ્રવૃત્તિનો પુનરુદ્ધાર" લેખ દ્વારા સજાગ કર્યા છે. લેખકે તેમનું જીવન સમાજની ઉન્નત્તિ માટે અર્પણ કરી દીધું છે. "યુગધર્મ પિછાને" લેખમાં પૂ. ગાંધીજીની 'હિન્દ છોડો' હાકલથી લોકોમાં આવેલી સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશીની ભાવનાનું ચિત્ર મળે છે સાથે અંગ્રેજી ભણતર પ્રત્યેનો અહોભાવ ઓછો થયાની વાત જાણવા મળે છે. "આપણી જ્ઞાતિ અને સંસ્કારિતા"માં સમાજ પ્રત્યેની લાગણી વ્યક્ત થઈ છે. "મારા ગામમાં" લેખકે અંધશ્રદ્ધાને દૂર કરવા સામૂહિક સજાગતાની હિમાયત કરી છે. "રામગઢ મહાસભાના સંસ્કરણો" અને "ભાઈ વિશ્રામભાઈ ભવાન રાઠોડ"માં લેખકશ્રીની મુક્ત ગાંધીવાદી, ખાદીધારી અને ધર્મરક્ષક તરીકેની છાપ ઊપસી આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓના ઘડતર માટે સજાગ લેખકે "કોઈ કહેશો"?, "હાલતા ચાલતા", "આપણાં છાત્રાલયો, તેના આદર્શો અને ઉપયોગિતા"માં, તેમજ "વિદ્યાર્થીમિત્રોને"માં જણાવ્યું છે કે ભારતની આઝાદીના ઐતિહાસિકજંગમાં વિદ્યાર્થીમિત્રોને ફરજ વિષે સભાન કર્યા છે. વિદ્યાર્થીઓમાં નૂતન ચેતના જાગૃત કરતા સમાજની કલ્પના કરી છે તો ફરિયાદ પણ કરી છે કે આજના યુવાનોમાં ખમીર અને ભાવના ઓસરતાં જાય છે. તેમજ પગપાળા પ્રવાસ અને ગ્રામ્યજીવનનું મહત્ત્વ જણાવ્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

"શ્રી ક. ક્ષ કેળવણી મંડળની કાર્ય પદ્ધતિ"માં શ્રી રામભાઈ અને ગંગારામભાઈ વરુ જેવા આજીવન સેવાના ભેખધારી અને કેળવણીના ક્ષેત્રને જીવનનું ધ્યેય બનાવનારા મંડળના આત્મદીપક જેવા બે ભાઈઓની સેવાઓને બિરદાવી છે. "જન્માષ્ટમી"માં કૃષ્ણાવતારનો મહિમા બતાવી જુગાર રમવાથી પર્વનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે તેમ સખેદ નોંધ્યું છે. જગતમાં સત્ય અને ધર્મનો પાયો નાખનાર શ્રી કૃષ્ણની જુગાર રમીને સમાજે નિર્લજ્જ ઠેકડી ઉડાડી છે એમ નીડરતાપૂર્વક નોંધ્યું છે.

શ્રી લવજીભાઈ રાઠોરના બાળપણનાં સંસ્મરણો અને જીવનઘડતરનાં પ્રેરકબળોની ઝાંખી "આપણાં છાત્રાલયો, તેના આદર્શો અને ઉપયોગિતા"માં થાય છે. ભાવનગરની સુપ્રસિદ્ધ દક્ષિણામૂર્તિ નામની સ્વ. પૂ. ગિજુભાઈની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રિય સંસ્થામાં ભણેલા લેખકશ્રી અહીં થયેલી કેળવણીના સર્વાંગી વિકાસની ગુજરાતના નવઘડતરમાં એના અમૂલ્ય પ્રદાનની ભાવસભર નોંધ લે છે. જે સંસ્થા નૂતન કેળવણી અને નવા વિચારોની વિરોધી હશે તે કદી આગળ વધી નહીં શકે તેમ લેખકશ્રી દઢતા પૂર્વક જણાવે છે.

ગાંધીયુગે દેશમાં એક મોટી ક્રાંતિ આણી છે. ગાંધીયુગમાં દેશનું વૈચારિક ભાવનાત્મક અને સંસ્કારિતાનું સ્તર ઘણું ઊંચું હતું એમ આ પુસ્તક દર્શાવે છે. અછૂત ગણાતા હરિજનો પણ દવાખાના અને મંદિરોનો લાભ લઈ શકતા. શુદ્ધભાવે કરાયેલું કોઈપણ સેવાનું કામ ઉગી નીકળે છે એમ અનુભવના આધારે લેખકને પ્રતીત થાય છે.

કચ્છભૂમિમાં જન્મેલા અને ધંધાર્થે બિહારમાં સ્થાયી થયેલા તેઓ "બિહારમાં છઠવ્રતનો મહિમા" વર્ણવે છે. બિહારની સંસ્કૃતિ અને ત્યાંના રીતરિવાજ વિષે વિગતે છણાવટ કરી છે. અંતિમ લેખો "કચ્છડો બારે માસ", અને "હે ભગવાન ! આ તારો કેવો ન્યાય !!"માં પોતાની જન્મભૂમિ કચ્છ પ્રત્યેની લાગણી વ્યક્ત થઈ છે. કચ્છમાં દુકાળની પરિસ્થિતિ જોઈને કુદરતની ક્રૂરતાથી લેખકનું હૃદય દ્રવી ઊઠે છે. "કચ્છના વિવિધ દર્શન"માં માતૃભૂમિ કચ્છ તરફની મમતા અને આકર્ષણ વ્યક્ત થયાં છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક સ્વરાજ્ય પહેલાંના ભારતનું અને ગાંધીયુગનું આબેહૂબ ચિત્રણ આપે છે અને કચ્છનો સ્પષ્ટ ચિતાર રજૂ કરે છે. વિવિધ વિષયોને આવરી લેતા લેખો વિદ્યાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ અને દેશની જાગૃતિ અર્થે ટૂંકામાં ઘણું જણાવે છે. ભાષાને લગતી ભૂલો વિપુલ માત્રામાં જોવા મળે છે. મુદ્રણદોષની ખામી હોઈ શકે. સુંદર અને આકર્ષક આમુખચિત્ર વિષયને અનુરૂપ ગાંધીયુગની ઝાંખી કરાવે છે. લેખક અને પ્રકાશિકાને ધન્યવાદ.

પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર, ઉષા બ્રહ્મચારી
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

સ્વામી કૃષ્ણાનંદ સંપુટ-ભાગ ૨ : સંકલન—નવીનચંદ્ર એન. ત્રિવેદી, પ્ર. કૃષ્ણાનંદ પબ્લિકેશન કમિટિ, શાંત આશ્રમ, ભાદરણ (જિ. ખેડા), આ. ૧, ૭ જુલાઈ ૧૯૯૦, પૃ. ૬ + ૪૪૫.

('સ્વાધ્યાય', પુ. ૩૦, અંક ૩–૪ના અનુસંધાનમાં)

પ્રસ્તુત સંપુટમાં સ્વામી શ્રી કૃષ્ણાનંદજીનાં મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકો Light and Darkness, Pearls and Pebbles અને Incense Sticksના શ્રી હસમુખ મઢીવાલાએ કરેલ ભાવાનુવાદ કે અનુવાદ અનુક્રમે 'તરંગ અને તરણી', 'કોઈ કંકર, કોઈ મોતી' અને 'ધૂપશલાકા' નામે મળે છે. લેખકે 'આપણી વાત' એ પ્રસ્તાવનામાં વાચકને સદ્ગુણોમાં પ્રવૃત્ત અને દુર્ગુણોમાંથી નિવૃત્ત થવાની પ્રેરણા મળે તો પોતાના અંગત અનુભવોમાં બધાને સહભાગી બનાવવાની આ નમ્ર ચેષ્ટાને ફળદાયી માનવાની ભાવના પ્રગટ કરી છે.

તરંગ અને તરણી—

૧ 'શિલાખંડના સાન્નિધ્યમાં'— મીસ કેથેરીને સ્વામીજી શ્રી વિશ્વપ્રેમને પ્રશ્ન કર્યો કે "આપની આ અતીન્દ્રિય શક્તિ વિષે આપ શું ખુલાસો કરો છો?" એના ઉત્તરમાં વિશ્વપ્રેમની ઉક્તિ "અતીન્દ્રિયકથન, અતીન્દ્રિય શ્રવણ, સ્પર્શેન્દ્રિય જ્ઞાન, અતીન્દ્રિયસંદેશવહન ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ શક્તિઓ પ્રત્યેક જીવમાં વધતે-ઓછે અંશે જન્મથી જ પડેલી હોય છે, માનવોમાં વિશેષ"–માનવજીવનમાં પડેલી શક્યતાઓ નિર્દેશી જાય છે.

૨ 'અદ્ભુત પથદર્શન'માં મૃતાત્મા જોઈ, બોલી શકે છે, પથ પ્રદર્શન કરી શકે છે એમ પ્રતિપાદન થયું છે. નિર્ભયતાની મૂર્તિ શાંતિપુરીજીનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત છે. ડૉ. દમયંતીના પ્રશ્નના જવાબમાં એ પોતાનું પુર્નજીવન કહે છે. એમની સાથેની પ્રશ્નોત્તરીમાં ધાર્મિક–આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા છે. જેમાં "ખરું જોતાં તો 'નાસ્તિક' એવી સાપેક્ષ સંજ્ઞા ઇશ્વરના અસ્તિત્વના નકાર કરતાં વ્યક્તિની માત્ર વિભિન્ન માન્યતાનું જ સૂચન વધારે કરે છે." (પૃ. ૩૯) જેવો વિધેયાત્મક વિચાર રજૂ થયો છે. શાંતિપુરીજી 'અપિચેત્ સુદુરાચારી'નું સમર્થન કરતું દૃષ્ટાંત છે.

૩ 'સમજદારીની સમતુલા'માં સંતુષિત સમજદારીવાળી પાર્વતીનું વ્યક્તિત્વ-નિરૂપણ છે.

૪ લૂંટફાટ કરવા આવેલ યુવાનને, તેની કથની સાંભળી, તેને જીવનમાં ઠરીઠામ કરનાર દીનોદ્ધારક હેમાવતીનું વ્યક્તિચિત્રણ 'અભય અને અનુકંપા'માં છે.

૫ 'રક્ષાનું રક્ષાબંધન' જોવામાં રક્ષાબંધનના કાર્યક્રમમાં રહેલી ઔપચારિકતાના ચિત્રણમાં લેખકની અવલોકનશક્તિ ધ્યાન ખેંચે છે. ગુનેગારોને રચનાત્મક સ્રોતમાં વાળવા માટેનાં પગલાં સૂચવવા સાથે રીઢા ગુનેગારો પ્રત્યે કડક થવાનું સૂચન કર્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

૬ દુષ્ટોને સજા કરવાની કુદરતની અકળ લીલાની વાત ‘ લાંછનની લીલા ’માં છે.

૭ પ્રબળ વિચાર વડે અશકયને શકય બનાવી શકાય છે એ વાત ‘ પ્રણવકુમાર ’માં છે. લેખકના ગર્ભરહસ્યજ્ઞાનનો પરિચય થાય છે.

૮ ‘ આઘાત અને આશ્ચર્ય ’માં સ્વાર્થસંબંધો–જીવનની વાસ્તવિકતાનું ચિત્ર છે. પુસ્તકમાં અત્રતત્ર મુદ્રણદોષો છે.

કોઈ કંકર, કોઈ મોતી—

“ આ મોજશોખ ભરેલા અને રૂપાળા જીવનમાં, પ્રતિપળ આવતા નાનાવિધ પડકારોને પહોંચી વળવા માટે આ પુસ્તકની સામાન્ય સામગ્રીમાં સંસ્કારસુધારક, ભૂલસુધારક, શિક્ષણાત્મક, આનંદદાયક, ચેતનદાયક, મુક્તિદાયક, ઉન્નતિકારક, પ્રોત્સાહક, પ્રકાશક, ઉત્તેજક, ઉદાહરણીય, આંખ ઉઘાડનાર, વિકાસાત્મક, અને ઉદ્ધારક સૂચનાત્મક તત્ત્વો અહીં તહીં પડયાં છે, તો અન્યના લાભ માટે આ પુસ્તકની એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફેરવણી કરી, મને એ રીતે બદલો વાળવા હું આપ સૌને વિનંતી કરું છું.” (પૃ. ૧૧૦) પ્રસ્તાવનામાં લેખકના આ શબ્દો પુસ્તકના પરિચાયક બની રહે છે.

૧ ‘ અવાજ એના ભાગીદારનો ’માં દુષ્ટ કાર્ય કરનારા કાયદાકાનૂનની પકડમાંથી છટકી જાય પણ કાળાં કર્મોનો હિસાબ લેવાની કુદરત પાસે આગવી કાર્યવાહી છે જ, એ મુખ્ય વિચારને નિરૂપતી ઘટના છે. અન્યાયનો બદલો લેવા અન્યાયકર્તાના કુટુંબમાં જન્મ લેતા આત્માનો કિસ્સો વર્ણવાયો છે.

૨ ‘ આયખું એળે ગયું ’ની શરૂઆત સંવાદથી છે. કોઈકવાર ભૂમિકારૂપે ચિંતનથી તો કોઈવાર પાત્રપરિચયથી શરૂઆત હોય છે; જીવન જેવું છે તેવું અને સાથે સાથે કેવું હોવું જોઈએ તેની વાત બાબુકાકાના વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વના ચિત્રણ સાથે કહી જાય છે, બાબુકાકાનો એક જ વાકયમાં પરિચય આપતાં લખે છે—“ માનસચિકિત્સાના વિશારદો માટે એમનો કિસ્સો કઠિન કોયડા જેવો હતો.” (પૃ. ૧૩૨) “ આપણે ખરેખર નસીબદાર છીએ કે બાબુકાકા આપણે કરમે ભારતના અન્નપ્રધાન તરીકે નથી ચોંટયા !” (પૃ. ૧૨૭)માં લેખકની રમૂજવૃત્તિ જોવા મળે છે. વાચકના પ્રતિભાવો પ્રત્યેની લેખકની સભાનતા “ હે પ્રિય વાચક ! જવલ્લે જ લભ્ય એવા આ વિચિત્ર માનવ નમૂનાની શકયતા વિશે તમારા મનમાં શંકા જાગતી હોય તેમ મને ભાસે છે.” (પૃ. ૧૨૯)

૩ ‘ પિતૃહત્યા ’—ફાંસીની સજા પામનાર કેદી ગણપત પિતાની હત્યાનો ગુનો કરે છે તે શાથી તે ગણપત પોતે જ કહે છે. આ કિસ્સો વાંચતાં શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીના ‘ માણસાઈના દીવા ’નું સ્મરણ થાય.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

૪ 'અમરસિંહજી અને આત્મદેવજી'—અદશ્ય અવાજ તરફથી સલાહસૂચક આદેશ સ્વપ્નમાં મળવાની વાત છે. આત્મદેવજી સંતને મુખે તેમની જીવનકથની રજૂ થઈ છે. અમરસિંહજી અને આત્મદેવજી વચ્ચેની પ્રશ્નોત્તરીમાં ધર્મ-અધ્યાત્મને લગતા પ્રશ્નોની, મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ અંગેની ચર્ચા છે લેખકની ઉપમાશક્તિનું દષ્ટાંત-" મારા પગ ઉપરની પકડનું બળ પણ એટલું બધું હતું કે હું પણ લપસ્યો અને છકામકાની જેમ્ અમે બન્ને જણા ગબડયા." (પૃ. ૧૫૩) પ્રશ્નોત્તરીમાં આ વાકય વિરોધાભાસી જણાય છે.-" નવદીક્ષિત સાધુસંતો કે જેઓ એક બાજુ સંસારીઓ સાથે હળીમળી શકતા નથી અને સાથોસાથ એકલા પણ રહી શકતા નથી, તેઓ અરણ્યમાં કે ગિરિકંદરમાં જઈ માનવ સમાજથી અલિપ્ત રહી શકે છે, અને ત્યાં વિપુલ પ્રમાણમાં મળતાં ખાદ્ય કંદમૂળ ઉપર જીવન ટકાવી શકે છે." (પૃ. ૧૬૭)

૫ 'મધરાતની મત્સ્યગંધા'—નિદ્રાસંચાર દરમ્યાન થતાં કાર્યો ભગવાન કરી જાય છે એવી માન્યતા ધરાવતી વ્યક્તિનો કિસ્સો અને તે અંગેનો ખુલાસો આપ્યો છે. અજ્ઞાનતામાંથી કૃષ્ણપ્રીતિ વધે તે ઈચ્છનીય છે, જેવો વિચાર રજૂ થયો છે. 'નિઃસંતાન' માટે 'અડધી ટિકિટના આશીર્વાદ વિનાનો પતિપત્નીનો પરિવાર' જેવો શબ્દપ્રયોગ નોંધપાત્ર છે.

૬ 'આ ઉદ્ધારકો!!!'માં દૈવી પુરુષ તરીકે જાહેર થતા સાધુઓની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ, સાધુસમાજમાં પ્રવર્તતી બદીઓ, ધર્મક્ષેત્રે ચાલતી ગેરરીતિઓ, હિંદુઆશ્રમોની મર્યાદાઓ વગેરેના વિસ્તૃત ચિત્ર સાથે હિંદુઉપદેશકોની ફરજ તરફ નિર્દેશ કર્યો છે. આ વાંચતાં સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજી (ભક્તિનિકેતન આશ્રમ, મુ. દંતાલી, તા. પેટલાદ) ની વિચારસરણીનું સ્મરણ થાય.

૭ 'ચમત્કારોની ચક્કીમાં' એમાં કેટલાક પ્રસંગો લેખકે વર્ણવ્યા છે જેમાં લેખકને ચમત્કારી વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. લેખકે એ ઘટનામાં ચમત્કારનું આરોપણ શી રીતે થયું તેનો વાસ્તવિક ખુલાસો આપ્યો છે. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરવામાં લેખકની સચ્ચાઈ, વિનમ્રતા, બૌદ્ધિક અભિગમ (Rationality) જોવા મળે છે. ચમત્કાર અંગે બહુજન સમાજનુ માનસ પૃથક્કરણ કર્યું છે.

૮ 'પતિત બને છે પુનિત'—સત્સંગ દ્વારા અધોગામીમાંથી ઊર્ધ્વગામીમાં રૂપાંતર પામેલા 'કનિષ્ઠબંધુ' (વૃત્તાંત લેખન પૂરતું આ નામ) પોતે સ્વામીજીને પોતાનું જીવનવૃત્તાંત કહી સંભળાવે છે. પુસ્તકમાં આવાં અન્ય દષ્ટાંતો પણ મળે છે. " મને ખ્યાલ હતો કે, (મારા જમાપક્ષે રહેલી આ સજ્જનતા) દુર્ગુણ, અહમ્ અને ક્રોધથી સભર મારા જેવા માનવની અનિષ્ટ પ્રતિષ્ઠાને કારણે સમાજના ધ્યાન ઉપર ભાગ્યે જ આવતી." (પૃ. ૨૪૫) આ વાકયમાં કૌંસમાં શબ્દો મૂકવામાં ભૂલ છે.

ધૂપશલાકા

૧ 'અહો શ્રેય!'માં તીર્થસ્થળોનું વાસ્તવિક ચિત્ર આપવા સાથે પ્રાર્થનાની શક્તિ વિષે પણ જણાવ્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

૨ 'અમર–શ્રેય–સંવાદ'માં સમગ્ર ધાર્મિક આધ્યાત્મિક પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક ચિત્ર અને વ્યવહારજીવનના ઘણા પ્રશ્નોની ચર્ચા છે.

૩ 'વારસનું અનુમોદન પરલોકમાંથી'—ભક્તિભાના પાત્ર દ્વારા એકાગ્રભાવે પાઠવેલા વિચારો કેટલા શક્તિશાળી હોય છે તે કહી જાય છે? પ્રેતાવાહનના પ્રયોગની માહિતી લેખકે આપી છે. એ પણ જાણવા મળે છે કે સ્વપ્નમાં જે દૃશ્ય દેખાય છે તે વાસ્તવિકતામાં પણ હોય છે. એ આખી મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાનું અહીં દૃષ્ટાંત મળે છે છતાં સ્વપ્ન અંગે અનિર્ણાયક મનઃસ્થિતિ રહે છે તેવો લેખકે પોતાનો અનુભવ કહ્યો છે. વ્યક્તિચિત્રણ સાથે મરણોત્તર અવસ્થા અને મૃતાત્માના બળાબળ સંબંધી વિગતો અને એ અંગેના સંશોધનોની માહિતીથી સભર આ કિસ્સો છે.

૪ 'શંખ, રૂદ્રાક્ષ, વીશ ટિકિટો' રેલ્વેપ્રવાસમાં થતી છેતરપીંડીનો કિસ્સો વર્ણવાયો છે. આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓના ફરેબી માણસો કેવો લાભ લેતા હોય છે તેની વિગતે વાત કરતી વખતે વીશ ટિકિટ લેનાર માણસ વિશે પૃથક્કરણ કરે છે ત્યારે લેખકનું સામુહિકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

૫ 'તમારું તમોને ફરીથી મળે છે'—તેજબહાદુર નામે બદ્રીકેદારના મજુરની પ્રમાણિકતા વર્ણવાઈ છે સાથે લેખકે એનું માનસ પૃથક્કરણ પણ કર્યું છે.

૬ 'દ્રાવિડી પ્રાણાયામ દેવત્વનાં'—આશ્રમમાં રાત્રે ઓટલા ઉપર એક ભગવાંધારીને નિદ્રાવસ્થામાં બડબડાટ કરતો લેખક જૂએ છે. કમળા અને જયરામ સંબંધે એ બડબડાટ છે. નિદ્રાવસ્થામાં, નશામાં આંતરમનમાં દબાઈને પડેલા વિચારો, લાગણીઓ અનૈચ્છિક રીતે વાચા પામીને બહાર આવે છે. ગુનેગારો, મનોરુગ્ણ માણસો પર એ પ્રક્રિયાના વિનિયોગની વાત કરી છે. લેખક ભગવાંધારી ચતુરાનંદ પાસે જઈ માનસિક સંદેશા પાઠવે છે, માનસિક સંદેશાની પ્રક્રિયાનું મહત્ત્વ વર્ણવી ડૉક્ટર, ન્યાયાધીશ, શિક્ષક વગેરે વ્યવસાયના માણસોને માનસિક સૂચનપ્રક્રિયા અંગે માર્ગદર્શન આપ્યું છે. સવારમાં ચતુરાનંદ પોતાની હકીકત કહે છે. ધર્મ એક વ્યવસાય તરીકે સ્વીકાર્યો હોય એવી વ્યક્તિનું વ્યક્તિચિત્ર સ્વામી ચતુરાનંદના મિત્ર, ઈશ્વર સાયકલ સ્ટોરવાળામાંથી બની બેઠેલા સ્વામી ઇશ્વરાનંદમાં જોવા મળે છે. જે દંભને એક મૂલ્ય તરીકે સ્થાપે છે. તે ચતુરાનંદને આ ધંધામાં ઝંપલાવવા કહી એ અંગે માર્ગદર્શન આપે છે. એનું અઠંગ ઉસ્તાદ તરીકેનું વ્યક્તિત્વ લેખક આબાદ ઉપસાવી શકયા છે. ચતુરાનંદ એ ધંધામાં ઝંપલાવ્યા પછી શું કરે છે તેની વિગતે વાત કરી છે.

ગુરુ–ચેલા બન્નેને કર્મનું ફળ મળતું બતાવ્યું છે. બન્નેની બરબાદી દર્શાવી છે. ચતુરાનંદ પશ્ચાતાપ પછી ફરીથી દૂધવાળા તરીકે જીવન શરૂ કરે છે. ઇશ્વરાનંદ પાપની શિક્ષા ભોગવ્યાની કબૂલાત કરે છે. લેખકે પંચતંત્ર અને આર્થર ગુટસ્મેનની પંક્તિઓ ટાંકી છે. શેકસપિઅરની ભાગ્ય અંગેની માન્યતા ચતુરાનંદની માન્યતારૂપે દર્શાવી છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

આ સાથે કેટલાકના નામનિર્દેશ સાથે પોકળ ખુલ્લાં પાડવામાં લેખકની નિર્ભયતા જોઈ શકાય છે. સાધુત્વની દીક્ષા લેવા આવનાર વ્યક્તિની કસોટી કરવાની તંદુરસ્ત પ્રથાનું વફાદારીપૂર્વક પાલન થતું એ દિવસોને યાદ કરી આજે સાધુઓની જમાતમાં લાલિયા-જમાલિયા પણ દાખલ થતા જાય છે. એ કમનસીબી ગણાવી છે. 'અશક્તિમાન્ ભવેત્ સાધુ' જેવી પરિસ્થિતિ દર્શાવતાં "વિવેકબુદ્ધિ અને વૈરાગ્યભાવથી રહિત માણસો વેપારી બની શકે, નેતા નહીં; એ લોકો છેતરી શકે, શીખવી શકે નહીં." (પૃ. ૪૧૧) જેવાં સૂત્રાત્મક વાક્યો લખ્યાં છે. હિંદુધર્મના અધઃપતનનાં કારણો જણાવી ધાર્મિક સંસ્થાઓની સ્થિતિ ધંધાના ધામ જેવી જણાવી કેટલીક ભેખધારી આધ્યાત્મિક વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ હજી છે એ હકીકતને પ્રોત્સાહક ગણાવી છે. પવિત્રતા, ધર્મ, સખાવત અને ભગવાનને નામે હાલમાં ચાલતા આવા તિરસ્કરણીય દ્રાવિડી પ્રાણાયામો પર હજી ય પૂર્ણવિરામ મૂકી શકીએ એમ છીએ એવું સૂચન કર્યું છે.

એ પછી પરિશિષ્ટ-૧ પત્રો, જેમાં સ્વામીજીના પત્રોમાંથી તારવેલા અંશો છે. પરિશિષ્ટ-૨ માં પ્રશ્નોત્તરી અને પરિશિષ્ટ-૩માં પૂ. મોટાના જન્મદિને સ્વામીજીએ સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૭માં નવસારી ખાતે આપેલું પ્રવચન છે, સાથે સ્વામીજીનો 'પાટીદાર દર્શન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ 'શ્રી ઉવાચ: હું મરું છું શા માટે?' આમેજ કરવામાં આવ્યો છે. પરિશિષ્ટ-૪ માં દાતાઓની નામાવલી છે. છેલ્લે સ્વામીજીનું મૂળ અંગ્રેજી કાવ્ય 'ચિંતા' (અનુવાદક-હસમુખ મઢીવાળા) અને પ. પૂ. સ્વામી શ્રી કૃષ્ણાનંદજીને શ્રદ્ધાંજલિરૂપે શ્રી મઢીવાળાએ લખેલું કાવ્ય છે.

કૃષ્ણાનંદ પબ્લિકેશન કમિટિ અને સંકલન કરનાર પ્રા. નવીનચંદ્ર એન. ત્રિવેદીને ફરીથી હાર્દિક અભિનંદન આપતાં આનંદ થાય છે.

દેવદત્ત જોશી

પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
પેલેસ ગેટ સામે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

: સાભાર સ્વીકાર :

૧ **श्रीरसिककविप्रणीतं श्रीसच्चिदानन्दस्तोत्रम् :** લે. અને પ્ર. આર. કે. પટેલ, ૨/૩ ગાયત્રી એપાર્ટમેન્ટ, નવસારી, પૃ. ૧૫, કિંમત : છાપેલ નથી.

૨ **માતૃભૂમિના સંસ્મરણો :** લે. લવજી અર્જુન રાઠોર, પ્ર. નલિની પ્રકાશન, એ-૮૧, રાધાકૃષ્ણ પાર્ક, અકોટા સ્ટેડીયમ પાસે, વડોદરા, પૃ. xi + ૧૧૭, કિંમત : રૂ. ૩૫ = ૦૦.

૩ **કિલ્લે પારડી ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં :** લે. ર. ના. મહેતા પ્ર. ડાહ્યાભાઇ જીવણજી પટેલ, 'ઉદ્યાન પંડિત', મુ. પો. કિલ્લા પારડી, જિ. વલસાડ, ૧૯૯૩, પૃ. ૨૮, કિંમત : છાપેલ નથી.

૪ **સાધનદીપિકા :** સં. ભગવતપ્રસાદ પ. પંડયા, પ્ર. અખિલ વિશ્વાશ્રી વલ્લભ પ્રીતિ સેવા સમાજ ટ્રસ્ટ, 'શાકુન્તલ', ૫૨/૨ વીરનગર, વી. આઇ. પી. રોડ, કારેલીબાગ, વડોદરા-૧૮, ૧૯૯૫, પૃ. ૫૬ + ૧૬, કિંમત : રૂા. ૨૦ = ૦૦.

૫ **'કાવ્યાનુશાસન'નું 'અલંકારચૂડામણિ' વૃત્તિ અને વિવેક વ્યાખ્યા સાથે સંપૂર્ણ અધ્યયન :** લે. અને પ્ર. અમૃત એન. ઉપાધ્યાય, બી/૨૨, કૃપા એપાર્ટમેન્ટ, લાવણ્ય સોસાયટી પાસે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭, ૧૯૯૪, પૃ. ૨૮ + ૬૮૮, કિંમત : રૂા. ૧૦૫ = ૦૦.

૬ **લોકમાન્ય ટિળક :** લે. મુગટલાલ બાવીસી, પ્ર. પરિચય ટ્રસ્ટ, મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ, નેતાજી સુભાષ રોડ, ચર્ની રોડ, મુંબઇ-૪૦૦ ૦૦૨, ૧૯૯૫, પૃ. ૩૨, કિંમત : રૂા. ૫ = ૦૦.

૭ **સુવાસ : કાવ્યસંગ્રહ :** લે. કાન્તિલાલ ત્રિપાઠી (પંડોળીવાળા), પ્ર. કાશ્મિરા જ્યો. ત્રિપાઠી, સવિતા સદન, વાડી હનુમાન પોળ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૧૭, ૧૯૯૫, પૃ. ૧૪૦, કિંમત : રૂા. ૨૫ = ૦૦.

૮ **मध्यकालीन गुजराती शब्दकोश :** સં. જયંત કોઠારી, પ્ર. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવજન્મ શતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણ નિધિ, લાલભાઇ દલપતભાઇનો વંડો, અમદાવાદ-૧, ૧૯૯૫, પૃ. ૮૦ + ૬૨૭, કિંમત : રૂા. ૩૦૦ = ૦૦.

૯ **સંસ્કૃત છન્દશાસ્ત્ર :** લે. અને પ્ર. ગોવિંદલાલ શાહ, ૭, મુકુન્દ એપાર્ટમેન્ટ, મનોરમા કોમ્પ્લેક્ષ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૧૫, ૧૯૯૪, પૃ. ૧૧૫, કિંમત રૂા. ૩૩ = ૦૦.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

૧૦ **બોધમાલિકા** (સવિવેચન) : વિવેચક–દેવદત્ત જોશી, પ્ર. શ્રી અવધૂત સાહિત્ય પ્રકાશન ટ્રસ્ટ, નારેશ્વર, પો. સાયર, વાયા અંકલેશ્વર, ૧૯૯૫, પૃ. ૧૯૯, કિંમત : રૂા. ૧૭ = ૦૦.

૧૧ **श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् :** સં. અને પ્ર. મુનિ જમ્બુવિજયજી, C/o. જીતેન્દ્ર સંઘવી, એ–૩, ચંદનબાળા એપાર્ટમેન્ટ, વિકાસગૃહની પાસે, અશોકનગર, પાલડી, અમદાવાદ, ૧૯૯૫, પૃ. ૨૧૪+૧૭૦, કિંમત : રૂા. ૨૫૦ = ૦૦.

મે. કુસુમ પ્રકાશન, ૨૨૨ સર્વોદય કોમર્શીયલ સેન્ટર, જી. પી. ઓ. પાસે, અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૦૧ના પ્રકાશનો :

૧૨ **વેદાંતવિચાર :** લે. હીરાભાઈ ઠક્કર, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૯૪, પૃ. ૧૨૮, કિંમત : રૂા. ૨૦=૦૦.

૧૩ **કર્મનો સિદ્ધાંત :** લે. હીરાભાઈ ઠક્કર, સાતમી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૭, કિંમત : રૂા. ૨૪ = ૦૦.

૧૪ **મૃત્યુનું માહાત્મ્ય :** લે. હીરાભાઈ ઠક્કર, ૧૦મી આવૃત્તિ, પૃ. ૯૨, કિંમત : રૂા. ૧૫ = ૦૦.

૧૫ **જીવન : એક ખેલ :** લે. કુન્દનિકા કાપડિયા, ચૌદમી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૯, કિંમત : રૂા. ૮ = ૦૦.

૧૬ **સફળ જીવન જીવવાની કળા :** લે. મુકુન્દ પી. શાહ, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૮૪, કિંમત : રૂા. ૬૦ = ૦૦.

૧૭ **ચિંતનિકા :** લે. પ્રીતિ શાહ, ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૮, કિંમત : રૂા. ૬૦ = ૦૦.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

Regd. No. 9219/63

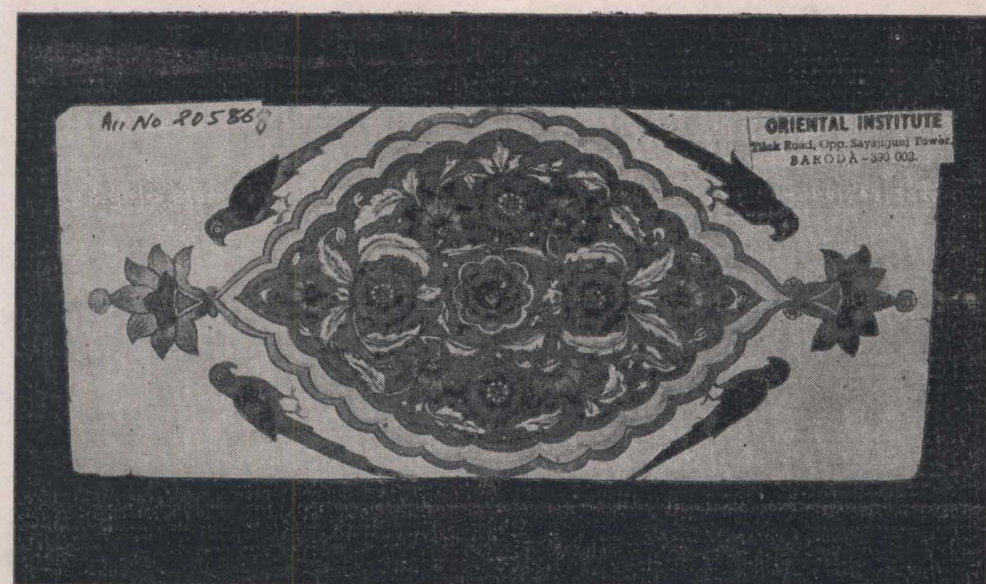

[પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરની હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૨૦૫૬૮નાં
મુખપૃષ્ઠ ઉપરનું નકશીદાર ચિત્ર]

મુદ્રક : શ્રી પ્રહ્‌લાદ નારાયણ શ્રીવાસ્તવ, મૅનેજર, ધી મ. સ. યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ રોડ, વડોદરા; સંપાદક અને પ્રકાશક: મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા વતી ડૉ. મુકુંદ લાલજી વાડેકર, ઉપનિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧, ડિસેમ્બર, ૧૯૯૫.

For Private and Personal Use Only